



# सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.  
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पद्मवी लक्ष्मण शेठे मो.9623979067

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM) महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

सर्वोपरी तपासणी GNM	सहाय्यक 3 वर्ष	प्राथमिक 12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)
सर्वोपरी तपासणी ANM	सहाय्यक 2 वर्ष	प्राथमिक 12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe EHM 9623979067



Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal  
Website: www.wiidrj.com  
Menoffice Address: Director: Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad, Tuljaji Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir, Vasmat Road, Parbhani, Maharashtra, India.  
Email: shrishiprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com  
Mob: +91-9623979067



9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (Peer-Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CVIII Nov. -2024

ISSN : 2454-7905  
MAH/NAN/10936/2015  
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

## Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CVIII Nov. -2024

Special Issue



- Chief Editor -

Dr. Vinay Kumar Gupta

### Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International  
Inter Disciplinary Research Journal**  
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

## Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /  
Article titled \_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. \_\_\_\_\_

it is peer reviewed and published in the issue CVIII, Vol. I, Year - 10 in the month Nov. -2024.

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed  
SJIF

Impact  
Factor 8.278

ISSN 2454-7905



9 772454 790004 >

- Cheif Editor -  
**Dr. Vinay Kumar Gupta**



**ISSN: 2454 – 7905**

*SJIF Impact Factor: 8.278*

# **Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal**

*A Peer Reviewed Refereed Journal*

**Quarterly Research Journal**

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,  
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

[www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)

**Vol. I**

**ISSUE - CVIII**

**Year – 10**

**Nov. 2024**

**:: Editor in Chief ::**

**Dr. Vinay Kumar Gupta**

Assistant Professor,

HoD. Political Science, LBSM College Jamshedpur,  
Jharkhand Pin Code No. 831002

### **Address for Correspondence**

**Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: [www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)**

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

**Email: [siddhiprakashan674@gmail.com](mailto:siddhiprakashan674@gmail.com) / [Shrishprakashan2009@gmail.com](mailto:Shrishprakashan2009@gmail.com)**

**Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

# Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

**Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

**Director : Mr. Tejas Rampurkar** (For International contact only +91-8857894082)

*Printed by*

Anupam Printers, Hyderabad

**Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.**

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

## Editorial Board

<b>Dr. P. Neelkantrao</b> Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	<b>Dr. Suhas Pathak</b> Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
<b>Dr. Pramod Ravindra Deshpande</b> Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	<b>Dr. Sachin G. Khedikar</b> Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
<b>Dr Ashutosh Gupta</b> Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	<b>Dr. Mayuresh M. Rampurkar</b> Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
<b>Dr. Manish Deshpande</b> N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	<b>Dr. Kulkarni J. N.</b> Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

## Co-Editorial Board

<b>Dr. N. N. Bandela</b> Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	<b>Dr. Suman K. S.</b> Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
<b>Dr. S. P. Hangirgekar</b> Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	<b>Dr. Baswaprabhu Jirli</b> Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
<b>Smt. Martha B.</b> Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	<b>Dr. Chandan Bora</b> Dept. Of Commerce (MH., India.)
<b>Dr. Mahesh Joshi</b> Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	<b>Dr. Mangesh W. Nalkande</b> Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
<b>Dr. Viraj Vilas Jadhav</b> Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	<b>Dr. M.B. Kulkarni</b> Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

**Peer-Review Committee**

<b>Dr. U. D. Joshi</b> Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	<b>Dr. Vasant Biradar</b> Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
<b>Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev</b> Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	<b>Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni</b> Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
<b>Dr. Bibhishan Kare</b> Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	<b>Dr. Sanjay S. Pekamwar</b> School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
<b>Dr. Prashant Andage</b> Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	<b>Dr. Shashikant B. Dargu</b> Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
<b>Dr. Shivraj G. Vannale</b> School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	<b>Dr. Subhash T. Pandit</b> Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
<b>Dr. Sadavarte Rajesh K.</b> Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	<b>Dr. Vinay D. Bhogle</b> Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
<b>Dr. Kalpana Kadam (Bedre)</b> Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	<b>Dr. Sharada Bande</b> Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
<b>Dr. Deshpande R. P.</b> Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	<b>Dr. Gananjay Y. Kahalekar</b> Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
<b>Dr. Prashant G. Gawali</b> Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	<b>Dr. Vikas Kundu</b> Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
<b>Prof. K. Varalaxmi</b> Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	<b>Dr. Kamalakar Sharad Ingale</b> Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
<b>Dr. Anand R. Ashturkar</b> Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	<b>Dr. Sandip Kale</b> Dept. English, NSB College, Nanded.

**Advisor Committee**

<b>Dr. Milind V. Rampurkar</b> Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	<b>Dr. Sudhir Kokare</b> Nanded. (MH., India.)
<b>Dr. Sanjay G. Shirodkar</b> Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	<b>Prof. Dr. Chitanand M. P.</b> Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
<b>Dr. Darmapurikar Bhalchandra V.</b> Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	<b>Dr. Ashish Divde</b> Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
<b>Shri. Bidrkar</b> Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	<b>Asst. Prof. Devidas G. Yelne</b> Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
<b>Adv.Yadupat Ardhapurkar</b> Law.,Nanded. (MH., India.)	<b>Dr. Karale Nagesh Baburao</b> Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
<b>Dr. Nagesh R. Khadkekar</b> SRTMU, Nanded. (MH., India.)	<b>Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi)</b> Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
<b>Dr. A.I. Shaikh</b> Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	<b>Dr. Rajendr Jadhav</b> Nanded. (MH., India.)
<b>Shri Bharat Jangam</b> Director Jangam Academy, Nepal..	<b>Dr. Jayanth Chapla</b> Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
<b>Shri. Santkumar Mahajan</b> Nanded. (MH., India.)	

## Guidelines for Submission of Manuscript

### COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: \_\_\_\_\_

To,  
**THE EDITOR,**  
WIPRJ,  
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title .....

### DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

### Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

**2. INTRODUCTION:** Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

**3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS:** The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

**4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS:** The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

**5. ABSTRACT:** Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

**6. KEYWORDS:** Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

**7. FIGURES and TABLES:** These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

**8. REFERENCES:** The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

## Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.



# Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

## COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,  
THE PUBLISHING EDITOR,  
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),  
Parbhani.

**SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM**  
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

### DECLARATION

I/We ..... the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

**I/We hereby declare that:**

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : .....

Official Address : .....

Pin .....

e-mail id : .....

Mobile and Phone No. : .....

Signature of the Author(s) : .....

**Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal**  
(A Peer Reviewed Referred)  
**(ISSN 2454 7905)**

**Dr. Rajesh G. Umbarkar**

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)  
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com  
[www.wiidrj.com](http://www.wiidrj.com)

**Dear Editor,**

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : \_\_\_\_\_

2. Nationality: \_\_\_\_\_

3. Address for Correspondence: \_\_\_\_\_

Phone (STD code): \_\_\_\_\_ Mobile No : \_\_\_\_\_

4. Name of the College/Employer : \_\_\_\_\_

5. Present Position/Designation: \_\_\_\_\_

6. Email Address: \_\_\_\_\_

**Date:**

**(Signature of the applicant)**

**Place: Stamp Seal:**

**ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:**

	<b>Domestic</b>	<b>International</b>
<b>Individual</b>	<b>Rs. 1500</b>	<b>\$ 150</b>
<b>Institutional</b>	<b>Rs. 1500</b>	<b>\$ 150</b>

**Director : Mr. Tejas Rampurkar** (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

# INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Viksit Bharat@2047: Envisioning A Developed India	Namita Kumari	01
02.	Nutritional Value of Clarius Batrachus Catfish	Dr. Ishrat Parveen Dr. Deshpande R. P.	03
03.	India's Service Sector: An Analysis of Booming Trends and Key Challenges	Dr. Shivani Sabharwal	06
04.	Environmental Awareness in Kālidāsa's <i>Abhijñānaśākuntalam</i>	Dr. C. D. Sonpethkar	13
05.	Preventive Role of Ayurveda in Amlapitta (Hyper-Acidity) With Special Reference to Vihara:	Dr. Nilesh Nandram Wagh	16
06.	A study on the Cultural Perspective of the World's Largest River Island: Majuli	Nabajyoti Borah	18
07.	<i>Density of two Cestode Parasites, Lytocestus and Senga spp. from Parbhani District, M.S.</i>	Dr. Ishrat Parveen Dr. Deshpande R.P.	23
08.	Achieving Justice Outside the Courtroom: Exploring Alternative Dispute Resolution in India	Prof. Hemesh Nandkishor Joshi	26
09.	Indian English Novels in Pre-Independence Period	Dr. Pravin Ratan Berad	29
10.	Satisfaction about Price of Food Items in D-Mart and Reliance SMART	Dr. V. P. Kawade Mr. Waghmare Balaji Tukaram	32
11.	National Education Policy 2020, Merits and Demerits	Mr. Sharad Rajendra Patil	39
12.	Development of the IT Industry Due to the Special Economic Zones at Pune	Sandeep Haribhau wankhede Neeta Kamble	41
13.	A Study of Fundamental Concepts in Political Science at the Higher Secondary Level	Shree. Eknath Pandurang Dinde Dr. A. N. Jadhav	46
14.	Digital Innovations and Agricultural Transformation: A Comprehensive Analysis of Technology Adoption in Post-Green Revolution India	Dr. Laxmi Rambhau Kangune	53
15.	The Study of Dr. B. R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio-Economic Development of Deprived Sections	Dr. H. S. Mohokar Bhimrao Ramrao Suryawanshi	58
16.	A Review of Agriculture Productivity in India	Jivan Solunke M. H. Shinde	66
17.	Export and Employment Generation in Pune District's Special Economic Zone (SEZ)	Sandeep Haribhau wankhede Neeta Kamble	70
18.	श्री हनुमच्चरितम् महाकाव्य में भौगोलिक स्थिति	डॉ. बाल कृष्ण प्रजापति	74

19.	संजय कुंदन के उपन्यास 'टूटने के बाद' में चित्रित भावपक्ष	डॉ. पी. व्ही. गाडवी	78
20.	बंजारा समाज की मांसाहारी प्रथा	प्रा. डॉ. जाधव दत्ता उध्दव	81
21.	सभ्यता और संस्कृति : आंचलिक उपन्यासों के परिप्रेक्ष्य में	डॉ० विनीता उपवंशी लोधी	84
22.	महिला कुटूंब निवृत्तीवेतन धारकाच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचे अध्ययन : विशेष संदर्भ नादेड.	वामन रामराव काकडे	92
23.	कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि शिक्षण	डॉ. सुनिता पर्वतराव पेटकर	96
24.	मराठी भाषेचा अभिजात दर्जा	सौ. प्रिया नितीन उपासनी	99
25.	आदिवासी स्त्रियांच्या काव्याचे मूल्यमापन, संवादात्मकता उपरोध उपहास : एक चिकित्सा	प्रा. डॉ. सचिदानंद फुलचंद खडके	102
26.	संद्रिय शेतीद्वारे शाश्वत शेती	डॉ. तुकाराम वैजनाथराव पोवळे	107
27.	राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांचा अभ्यास	श्री. प्रकाश काशिनाथ गवळी	112
28.	हॉकी चे जादूगार मेजर ध्यानचंद	प्रा. डॉ. महेश जाधव	119
29.	भारत में संचालित किसान क्रेडिट कार्ड योजना का समीक्षात्मक अध्ययन	Doly Pokharna Dr. Seema Dubey	121
30.	बहिणाबाई यांची कविता: एक चिकित्सा	प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे	126
31.	शेगाव संस्थान : एक उत्कृष्ट धार्मिक पर्यटन स्थळ	प्रा. डॉ. जी. एस. पिसे	133
32.	नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प पोकरा योजनेतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय योजना	बसवंते विरेंद्र माधवराव प्रा. डॉ. विलास तुळशीराम ठाकूर	136
33.	डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे भारतीय समाजातील सामाजिक घटकांच्या न्यायाबद्दलचे विचार	डॉ. एच. एस. मोहोकर भीमराव रामराव सूर्यवंशी	140
34.	یوتھ آئی کون، سوامی وویکانند	Dr. Syed Noorulameen	147
35.	गांधी- चिंतन का हिंदी साहित्य में योगदान	डॉ. स्मृति कुमारी सिंह	153
36.	"सुमित्रानंदन पंत कृत कहानी 'अवगुंठन' का काव्यमयी प्रकृति चित्रण"	डॉ० दरखशां बी	156
37.	महाराष्ट्रातील बँकिंग व्यवस्था आणि रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था	दाढेल सचिन व्यंकटी डॉ. प्रा. विलास तुळशीराम ठाकूर	158
38.	लातूर जिल्ह्याच्या कृषी मालाच्या बाजार पेठेचा अभ्यास	श्रीकांत नंदकुमार स्वामी डॉ. पुरुषोत्तम गाठे	161

39.	बुद्ध की प्रथम और अंतिम वाणी : वैश्विक समाज के लिए एक अमूल्य धरोहर	शशांक कुमार शर्मा	167
-----	--	-------------------	-----

# Viksit Bharat@2047: Envisioning A Developed India

**Namita Kumari**

R. N. College, Pandaul, Madhubani

## Abstract

India, a nation with a rich tapestry of culture, history, and diversity, is on transformative journey towards becoming a developed country by 2047, the centenary of its independence. This ambitious vision is encapsulated in the initiative known as VIKSIT BHARAT@2047, which aims to propel India to the forefront of global development through a multifaceted approach. Here's a closer look at the key aspects of this vision and how India plans to achieve it.

**Keywords:** Viksit Bharat, Developed country, 2047, Independence.

## Introduction:

### 1. Economic Growth and innovation:

India's economic trajectory is set to BHARAT 2047 vision. The focus will be leveraging technology, encouraging innovation, cornerstone of the VIKSIT sustaining high growth rates by and fostering entrepreneurship. Key strategies include:

- Boosting Startups: By creating a more supportive ecosystem for startups, India aims to nurture new ideas and technologies that can drive economic growth
- Infrastructure Development: Investing in modern infrastructure, including smart cities, advanced transportation networks, and efficient energy solutions, will be crucial.
- Digital Transformation: Expanding digital infrastructure and increasing internet penetration will support the digital economy, e-governance, and online education.

### 2. Education and Skill Development:

To ensure that its demographic dividend translates into economic progress, India will focus on revamping its education system and skill development programs. The plan includes: -

- Curriculum Overhaul: Updating educational curricula to include 21st-century skills such as coding, data analysis, and critical thinking. Vocational Training: Expanding vocational training programs to align with industry needs, ensuring that graduates are job-ready.
- Higher Education: Enhancing the quality and global competitiveness of Indian higher education institutions.

### 3. Healthcare and Social Welfare

A developed India must ensure the well-being of its citizens through robust healthcare and social welfare systems. Key initiatives include:

- Universal Healthcare: Expanding access to quality healthcare services, with an emphasis on preventive care and health education.
- Social Safety Nets: Strengthening social welfare programs to support vulnerable populations and reduce poverty.
- Mental Health: Increasing awareness and resources Re mental health issues to improve overall societal well-being.

### 4. Sustainability and Environmental Stewardship

Environmental sustainability will be integral to the VIKSIT BHARAT@2047 vision. India plans to address environmental challenges while pursuing development by:

- Renewable Energy: Investing in renewable energy sources such as solar and wind to reduce dependence on fossil fuels and combat climate change.
- Green Technologies: Promoting green technologies and sustainable practices across industries.
- Conservation Efforts: Enhancing efforts to preserve natural habitats, biodiversity, and water resources.

## 5. Governance and institutional Reforms

Effective governance will be essential for implementing the VIKSIT BHARAT@2047 agenda. Reforms in this area will focus on:

- Transparency and Accountability: Using technology to increase transparency and reduce corruption in government processes.
- Decentralization: Empowering local governments to make decisions that reflect the needs of their communities.
- Legal Reforms: Streamlining legal processes to make them more efficient and accessible

## 6. Cultural and Social Progress

A developed India will also be characterized by its cultural and social progress. This involves:

- Promoting Inclusivity: Ensuring that all segments of society, including marginalized communities, benefit from development efforts.
- Preserving Heritage: Balancing modernization with the preservation of India's rich cultural heritage.
- Fostering National Unity: Strengthening national identity and unity while celebrating diversity

## Conclusion:

The VIKSIT BHARAT@2647 vision represents a comprehensive blueprint the India's future. By focusing economic growth, education, healthcare, sustainability, governance, and social progress, India is setting the stage for transformative journey towards becoming a developed nation. As the country works towards this ambitious goal, it will need the collective effort of the government, private sector, and civil society to realize its vision of a prosperous, inclusive, and sustainable future.

## References:

1. <https://pib.gov.in/Press ReleaseIframePage.aspx?PRID-2001092>
2. <https://innovataindia.mygov.in/viksitbhara2047/9>
3. <https://doi.org/10.1080/13583883.2000.9967013>
4. <https://www.india.gov.in/website-visit-bharat-nankalp>
5. Subrahmanian, R. (2005) Gender equality education Definitions and measurements, International Journal of Educational Development, 25(4), 395- 407. <https://doi.org/10.1016/j.jedudev.2005.04.003>
6. Evetts,J.(2000), Women and management in higher education: International perspectives. Tertiary Education and Management, 6(2), 143-159.
7. McKinsey Global Institute. (2015).The power of parity: Advancing women's equality in India. McKinsey & Company.
8. <https://www.mckinsey.com/featuredinsights/employment-and-growth/the-power-of-parity-advancing-womensequality- in-India>
9. Banker, D. V. (2023), Status of women leadership in the Indian higher education sector. International Journal of Educational Management, 37(3), 662-680. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1378185>

## Nutritional Value of Clarius Batrachus Catfish

**Dr. Ishrat Parveen and Dr. Deshpande R. P.**

Department of Zoology  
Sharda Mahavidyalaya, Parbhani

### Abstract:

The nutritional value from *Clarius batrachus* was studied for proximate composition of the Protein, Vitamin (B and D), and Minerals content of the fish species to evaluate their nutritional value. The muscle protein content of the fish and values of Protein content were found statistically significant. The Protein content is found higher than that of the other fishes. Variation of protein content of different fishes helps nutritionists and researchers who are striving to improve the nutritive value, Processing and marketing of those fish species and in fishing industry.

This aim of this study was to provide the information about the nutritional values of *Clarius batrachus* fish and to make aware about the recommended values which are very much important to add the in our daily diet.

**Key-words:** Indian catfish, *Clarias batrachus*, Nutritional Value, Fish Nutrition, Parbhani District.

### Introduction:

Fish is one of the most important foods and is valued for its nutritional qualities. Fish flesh is a good source of high quality protein containing essential amino acids in the amount and proportion required for good nutrition.

Catfish are one of the most common culinary fish in the world. There are numerous different types of catfish, and some species can grow to weigh beyond 100 kg. These fish live in freshwater environments from Asia and Africa to Europe and the Americas. It also provides a good source of vitamins and minerals. (Onyia LU, Michael KS, Manu JM, Sabo M.) Fish is an indispensable source of micronutrients, such as iron, iodine, zinc, vitamin A and B (Haruna AB).

### Materials & Methods:

The primary materials used in this study included the fresh & healthy fish Magur (*Clarias batrachus*) collected from three different sites of Masooli Reservoir. The freshly caught specimens were dissected immediately after bringing to the laboratory & washed with tap water & subsequently with distilled water. Fish bones, muscles, liver, scales are removed observed the values of fish flesh content like minerals & vitamins.

Fish samples were collected during the pre-monsoon season (April to June) to ensure uniformity in environmental conditions and minimize seasonal variations. A total of 70 Magur fishes were collected from the location. The fish were captured using traditional fishing methods and transported to the laboratory in ice boxes to maintain freshness. The study was conducted over six months, from April to September, including the period for sample collection, laboratory analyses, and data interpretation.



### Result and Discussion:

In this study, *Clarius batrachus* was the center of attraction, because it was found more in number as compared to the other catfishes. *Clarius batrachus* belongs to the class Actinopterygii and family Clariidae. It is found in fresh and brackish water. It is omnivore and is mainly active at night and prey on items like insect larvae, fish eggs, fish and occasionally plant material. It breeds in shallow marginal pond water, ditches and paddy fields during monsoon. It is highly preferred catfish



in India and has high demand by the consumers because of its high nutritional value, Moisture content in the fish samples during this study varied greatly, the calories, protein content, fat content and minerals were recorded as follows:

Moisture 68.23g/100g

Calories information:

Calories 115.40kcal (482.82KJ)

From Carbohydrate 0.0kcal

From Fat 48.73kcal (203.89KJ)

From Protein 66.67kcal (278.93KJ)

Total Fat 5.20g

Protein 16.19

Minerals 0.42mg to 2.18mg

And remaining constituents like water and ash constitute 1 to 1.5%.

These findings highlight the nutritional potential of *Clarias batrachus*, making it a valuable dietary component. The high protein content supports muscle growth and repair, while the moderate lipid content contributes to a healthy diet. The mineral-rich nature of the fish, its calories further enhances its nutritional profile.

It has been evident from the earlier research work that the moisture content found in *Mystus vittatus* is 79.45% [Hossain M, Afsana K, Azad Shah A.]. The moisture content in *Clarius batrachus* was found 78.25g/100g [Yesmin S, Khanum H.]. The moisture content in *Heteropneustus fossilis* ranged from 54.5% to 62.4% [Kalita B, Bhuyan KC, Kusre D, Osmani AQ]. The results obtained during this experiment were quite similar as reported by these workers. The high moisture content in fish increases the deterioration level when it is stored for longer period of time. This is because micro-organisms are highly active with high moisture content.

Protein is important for building and maintaining lean muscle mass. It is also a “building block” responsible for the production of enzymes and hormones that affect every function of our body.

There are so many works have been performed by different workers regarding the protein content in the muscles of Catfishes which are summarized. It was observed that protein content found in *Mystus vittatus* was 17.59% [Hossain M, Afsana K, Azad Shah A.]. The protein content found in *Clarius batrachus* was 15.05 g/100g [Yesmin S, Khanum H] . The Protein content in *Mystus vittatus* was found 14.94% (Paul B, Bhowmick S, Chanda S, Sridhar N, Giri S]. The values of protein content found during this study were found somewhat similar with these ranges.

The composition of a particular species often appears to vary from one fishing ground to another, and from season to season as the protein and ash contents were also greatly influenced by seasons. In general protein and ash values were low during winter and high during summer or monsoon months

#### References:

1. Bhuyan, P. R., Nair, B. R., & Sahu, A. K. (2002). Nutritional evaluation of freshwater fish: A comparative study of Indian major carps and *Clarias batrachus*. *Journal of Food Science and Technology*, 39(6), 659-661.
2. Bapat S.S. (1971) :- Nutritive value of some food fishes of marathwada, *Marath univ J.Sci* 10(3) : 205-207
3. Calder, P. C. (2015). Functional roles of fatty acids and their effects on human health. *Journal of Parenteral and Enteral Nutrition*, 39(1\_suppl), 18S-32S.
4. Hossain M, Afsana K, Azad Shah A. Nutritional value of some small indigenous fish species (SIS) of Bangladesh 1999.
5. Haruna AB. *Aquaculture in the tropics theory and practice*, Kano Alhassan publisher, 2003, 432
6. Jabeen, F., & Chaudhry, A. S. (2011). Chemical compositions and fatty acid profiles of three freshwater fish species. *Food Chemistry*, 125(3), 991-996.

7. Mohanty, B. P., Mahanty, A., Ganguly, S., Mitra, T., Karunakaran, D., Anandan, R., & Murthy, L. N. (2014). Nutritional composition of food fishes and their importance in providing food and nutritional security. *Food Chemistry*, 293, 561-570.
8. Onyia LU, Michael KS, Manu JM, Sabo M. Comparison of Nutrient Values of Wild and Cultured *Heterobranchus bidorsalis* and *Clarias gariepinus*, *Nigerian J of Fisheri and Aquac.* 2013; 1(1):2350-1537.
9. Paul B, Bhowmick S, Chanda S, Sridhar N, Giri S. Nutrient profile of five freshwater fish species, *SAARC J. Agric* 2019;16:25-41.
10. Stansby, M. E. (1990). Nutritional properties of fish oil for human consumption: modern aspects. In R. K. Borgstrom (Ed.), *Fish Oils in Nutrition* (pp. 289-306). Van Nostrand Reinhold.
11. Yesmin S, Khanum H. Biochemical analysis of different nutritional components of *Clarias batrachus* (Linnaeus) and *Clarias gariepinus* (Burchell) in relation to parasitic infestation, *Bangladesh J. Zool.* 2019;47:27-39

# India's Service Sector: An Analysis of Booming Trends and Key Challenges

**Dr. Shivani Sabharwal**

Assistant Professor of Commerce, Govt. Degree College Shahpur, Distt. Kangra,( H.P.), 176206.

## Abstract

The economy of India is a developing mixed economy. Indian economy is basically divided into three sectors such as primary, secondary and tertiary sector. It is the world fifth largest economy in the world. Over the course of the last decades, India has showcased a robust and resilient growth history driven by perseverance, ingenuity and vision. In line with the global trend, the service sector in India is growing rapidly. Tertiary sector is also known as service sector which is involved in the production and exchange of services such as insurance, banking, renewable energy, financial services, education, health care, media, tourism, legal services, IT and technology, risk management and advisory functions etc. India has emerged as a service led economy. Service sector which have become a vital source of driving India's economic growth, contributing to more than 55 percent of its national income and it is a major source of employment, provides jobs to 30.7 percent of the Indian population. The service sector is a key driver of India's economy. Service sector has emerged as the largest and the fastest growing sector of India, the growth in output of service sector has been higher than that of agriculture and manufacturing sector. But inspite of these some of the key challenges faced by service sector in India such as increasing role of artificial intelligence, online fraud, lack of workers with relevant digital skill, uncertain global economic trend, infrastructure constraints, data privacy, data security and technological disruptions etc. In the present study an attempt has been made to study blooming trends of service sector with special reference to analysis its impact on Indian economy and also highlights and identify key challenges faced by service sector due to changing national and international business scenario. In the context of challenges faced by service sector, suggest some strategies to overcome these challenges for improving contribution of service sector in economic growth.

**Keyword:** India, economy, service sector, economic growth, challenges

## Introduction

The Service sector has emerged as a largest and fastest growing sector of India economy. With the change in the level of development, the percentage contribution of service sector increase. Now service sector is the largest contribution in the Indian economy. It is contributing more than half of India's gross domestic product. This sector is the fastest growing sector of Indian economy and this trend is likely to continue in future. Certain services like software development, business process outsourcing, artificial intelligence, information technology enabled services have improved India's image in the world economy. Now India accounts for more than half of global market in IT services and BPO market. The services sector in India comprises trade, tourism, aviation, telecom, shipping, ports, communication and storage, financing, insurance, transportation, real estate, business services, software services, IT-BPM, etc. All this has improved the image of Indian economy. Service sector is also important for rapid development of primary and secondary sector as it provides services to both these sectors such as transportation, banking, insurance, communication, storage and warehousing etc.

## Objectives of the study

The main objectives of the study

- To examine the trends and pattern of booming service sector.
- To analyses the growth of service sector and its impact on Indian economy.
- To highlights key challenges faced by service sector and also suggest some strategies to overcome these challenges.

### **Data sources and Methodology**

The present paper has been focused on performance and growth of service sector in India. Data for the present study has been collected from various secondary sources like RBI bulletin, economic survey of different years, Hand book of statistics, web sites, journals , newspapers ,Monthly economic review of department of economic Affairs etc. To analyses the different variables used in this study simple statistical tools like percentage , growth rate used.

### **India's Booming Service Sector**

The services sector is the dominant sector in India's GDP and has also attracted significant foreign investment, has contributed significantly to exports and has provided large-scale employment. The services sector has been a cornerstone of India's economic growth, contributing about 55% to the economy in FY24. The services sector is not only the dominant sector in India's GDP but has also attracted significant foreign investment, has contributed significantly to exports, and has provided large-scale employment. India's services sector covers a wide variety of activities such as trade, hotel and restaurants, transport, storage and communication, financing, insurance, real estate, business services, community, social and personal services, and services associated with construction. India's services exports have remained resilient during the Covid-19 pandemic and amid current geopolitical uncertainties, driven by higher demand for digital support, cloud services, and infrastructure modernization catering to new challenges. Nearly half of the new jobs generated in FY23 are within the service sector, particularly in information technology (IT), banking, and finance segments. India ranked fifth in global services exports, accounting for 44% of total exports in FY24, with services exports growing at 4.8% YoY despite global trade challenges. The services sector saw a robust increase in bank credit, with a 22.9% YoY growth, reaching Rs. 45.9 lakh crore (US\$ 550.3 billion) in March 2024. The services sector witnessed a real growth rate of over 6% annually for most years in the last decade, with a 7.6% growth rate in financial year.

### **Fastest Growing Service sectors:**

- India's share in global digitally delivered services exports increased to 6% in 2023. Digital transformation services expected to grow at a CAGR of 28.99 % from 2023 to 2028. India's digital economy is expected to contribute 20% of the GDP.
- E-Commerce: Expected to cross USD 350 billion by 2030. The Indian e-commerce market is projected to exceed US\$ 350 billion by 2030, with modern retail (including e-commerce) expected to grow to 30-35% of total retail in the next 3 to 5 years
- With a considerable impact on the GDP and welfare of the nation, the IT & BPM sector has emerged as one of India's most important economic drivers. In FY23, the IT sector contributed 7.5% of India's GDP, and by 2025, it is anticipated to make up 10% of India's GDP. According to the National Association of Software and Service Companies (NASSCOM), the Indian IT industry's revenue touched US\$ 227 billion in FY22, a 15.5% YoY growth. The IT spending in India is estimated to record a double-digit growth of 11.1 % in 2024, totaling US\$ 138.6 billion up from US\$ 124.7 billion last year
- The tourism sector saw over 92 lakh foreign tourist arrivals in 2023, a 43.5% YoY increase, generating over Rs. 2.3 lakh crore (US\$ 27.58 billion) in foreign exchange earnings. In 2024 India's travel and tourism sector is expected to contribute 10.4% of the country's GDP.
- Logistics: Rank in the International Shipments category improved to 22nd in 2023 from 44th in 2014. Space:
- India has 55 active space assets, including 18 communication, 9 navigation, 5 scientific, 3 meteorological, and 20 earth observation satellites
- Telecommunication: The overall teledensity (number of telephones per 100 population) in India increased from 75.2% in March 2014 to 85.7% in March 2024. It is predicted that 5G technology will boost the Indian economy by US\$ 450 billion between 2023 and 2040.
- Globally, India's services exports constituted 4.4% of the world's commercial services exports in 2022 & accounted for 44% of India's total exports in FY24. India .is

the export hub for software services .India’s software industry is expected to cross US\$ 1 Trillion by 2030

- In sept 2023, India retain to 40<sup>th</sup> rank in the global innovation index, due to successful advancements in services that are technologically dynamic and can be traded internationally
- Aviation: 21 new airport terminal buildings operationalised in FY24. 15% YoY increase in total air passengers in FY24.
- Top 5 sectors receiving highest FDI Equity Inflow during FY 2023-24 are Services Sector (Finance, Banking, Insurance, Non Fin/ Business, Outsourcing, R&D, Courier, Tech. Testing and Analysis, Other) (16%), Computer Software & Hardware (15%), Trading (6%), Telecommunications (6%) and Automobile Industry (5%).

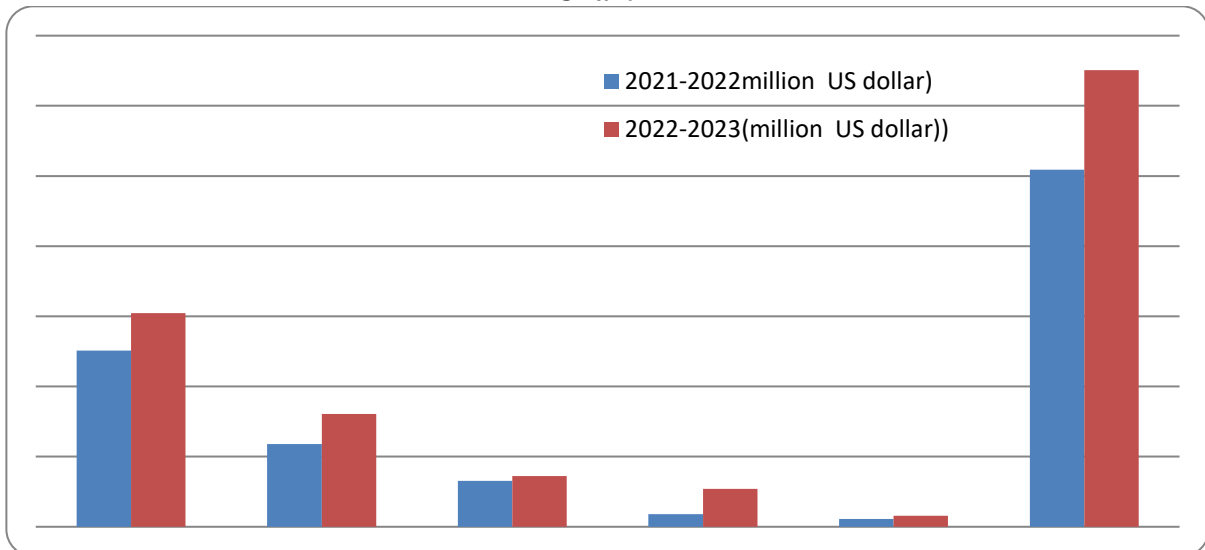
**An analysis of booming trends and performance of service sector**

**Table -1**

Service exports(million US dollar)	2021-22(million US dollar)	2022-23(million US dollar)	Growth (%)	Share(%)
Telecommunication, computers and information services	125579	152285	21	47
Business services	58967	80350	36	25
Transport	32660	36091	11	11
Travel	9099	27049	197	08
Financial services	5472	7817	43	02
Total services exports	254527	325329	28	

SOURCES: [https://www.cii.in/International\\_ResearchPDF/CII%20Presentation\\_Services%20Exports](https://www.cii.in/International_ResearchPDF/CII%20Presentation_Services%20Exports)  
Handbook of statistics on Indian economy ,RBI

**Chart-1**



The Information Technology (IT) and Information Technology enabled services are covered under the category of Telecommunications, Computer and Information (TCI) Services. • Throughout the last ten years, India’s TCI services exports have held a dominant share in India’s total Services exports. India’s exports of TCI services has increased from 125579(2021-2022) to 152285(2022-2023) in million US dollar with 21% growth. whereas travel sector also give 197% growth between 2021-22 to 2022-23., India’s services exports are mainly concentrated in Telecommunications,

computer and information services (47%), followed by Business services(25%) and Transport services(11%).

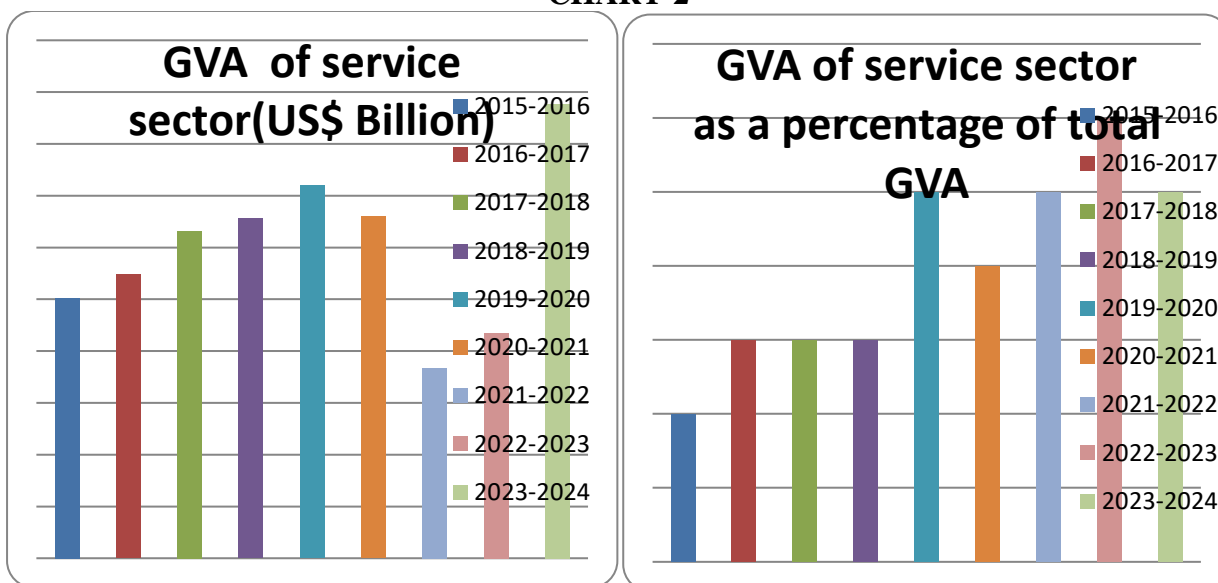
**Table-2 Service sector GVA at basic prices at current prices (in US\$ billion)**

Financial year	GVA of service sector(US\$ billions)	GVA of service sector as a percentage of total GVA
2015-2016	1005.30	52%
2016-2017	1095.46	53%
2017-2018	1264.08	53%
2018-2019	1310.92	53%
2019-2020	1439.48	55%
2020-2021	1318.88	54%
2021-2022	735.18	55%
2022-2023	870.29	56%
2023-2024	1753.98	55%

Sources IMF,WORLD BANK Report

Monthly economic Review, Department of economic affairs.

**CHART-2**



The service sector has over 50% contribution to India’s GVA, and it had witnessed a growth year to year .The services sector of India remains the engine of growth for India’s economy and contributed 55% to India’s Gross Value Added at current prices in FY24 . In 2015-2016 growth of India’s, services sector (GVA at basic price)was 1005.30 in US\$ billion grew by 1753.98 US\$ 31.6 billion, driven by software, business, and travel services. In 2023-2024.service sector have been on increasing trend over the last 10 years with a minor dip in the covid year of 2020-2021, GVA of service sector fluctuate and falling by 1% ,in 2020-21 owing to curb on movement with outer world gradually increased.

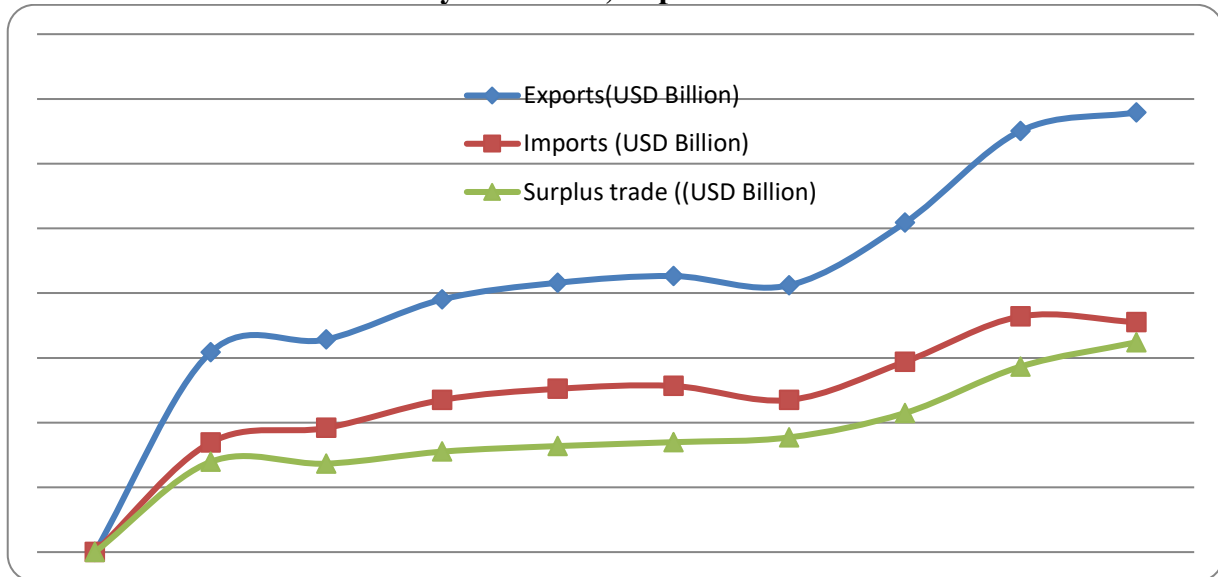
**Table-3**

Year	Exports(USD Billion)	Imports (USD Billion)	Surplus trade ((USD Billion)
2015-16	154.3	84.6	69.7
2016-17	164.2	95.9	68.3
2017-18	195.1	117.5	77.6
2018-19	208.0	126.1	81.9
2019-20	213.2	128.3	84.9
2020-21	206.1	117.5	88.6

2021-22	254.4	147.0	107.4
2022-23	325.3	182.0	143.3
2023-24	339.6	177.57	162.05

Sources : [https://www.cii.in/International\\_ResearchPDF/CII%20Presentation\\_Services%20Exports](https://www.cii.in/International_ResearchPDF/CII%20Presentation_Services%20Exports)

**The Indian Economy: A Review, Department of economic affairs.**



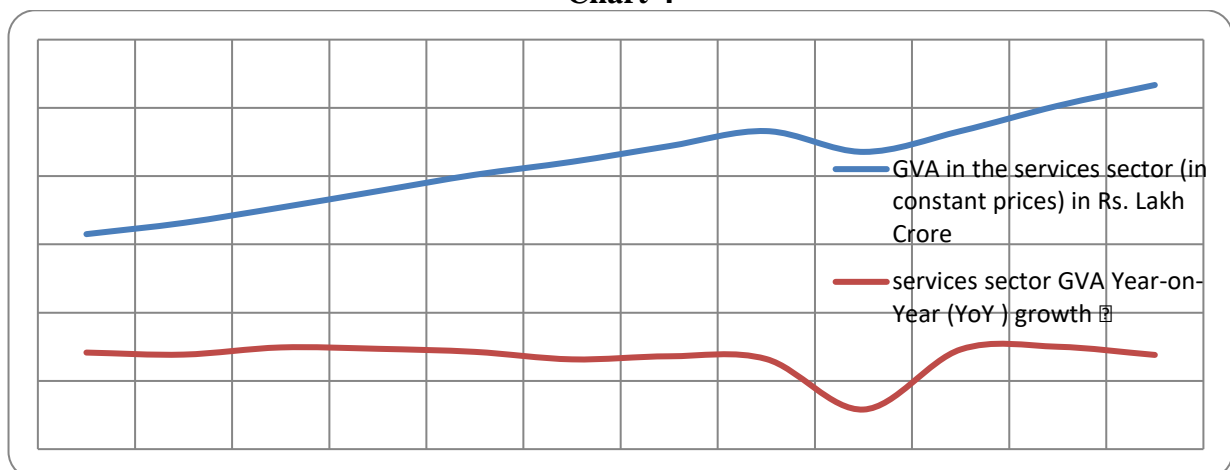
India’s services exports have grown from US\$ 154.3 billion in 2015-16 to 325.3 billion in 2022-23. Service trade surplus hit an all- time high of US\$ billion 162.5 in financial year 2024. Service trade surplus have soon increasing trend over 10 years with a minor dip in the covid FY 24,owing to curb travel & tourism. While imports have also increased from US\$84.6 billion to US\$182 billion in 2022-23. Services imports fell to US\$ 177.57 billion in 2024 falling by 2.20% YOY. It played an important role in favorable balance of payment in current account

**Table-4**

Financial year	GVA in the services sector (in constant prices) in Rs. Lakh Crore	services sector GVA Year-on-Year (YoY) growth
2012-2013	43.0	8.3
2013-2014	46.3	7.7
2014-2015	50.8	9.8
2015-2016	55.6	9.4
2016-2017	60.4	8.5
2017-2018	64.2	6.3
2018-2019	68.8	7.2
2019-2020	73.2	6.4
2020-2021	67.1	(8.4)
2021-2022	73.2	9.2
2022-2023	80.6	10.0
2023-2024	86.7	7.6

Sources: economic survey, Govt .of India, 2022-2023 and 2023-2024

Chart-4



The For a decade before COVID, the services sector's real growth rate consistently exceeded the overall economic growth. However, in FY21, the services sector saw a sharper growth of GVA in service sector in RS. 43 lakh crore in FY 2013 to Rs. 86.7 lakh crore in FY 2024 with fluctuating trend of up and down. Services sector witnessed a real growth rate of more than 6 per cent in all the years. In the last decade except in the pandemic-affected FY21, there was negative growth 8.4% . Service sector GVA growths have shown a fluctuating trends year on year basis. In FY 2023 it was 10 % after that declined to 7.6% in FY 24. Globally, India's services exports Constituted 4.4 per cent of the world's commercial services exports in 2022. Hence, post-COVID, the services sector's growth outpaced overall GVA Growth in FY23 and FY24, reclaiming its role in driving the economy's upward trajectory The contribution of the services sector to the overall GVA has increased significantly in the last decade.

### Service sector and Indian economy

The economic reforms of the 1990s have been associated with the expansion of the service sector in India. The services sector in India is the largest contributor to the country's economy. The services sector continues to be a significant contributor to India's growth, accounting for about 55% of the total size of the economy in FY24. The Government has played a crucial role in fostering the growth and competitiveness of India's services sector by creating an enabling environment, promoting investment, enhancing skills, and facilitating market access. For instance, the Digital India campaign has fostered growth in digital services, export promotion schemes have encouraged services exports, infrastructure development has boosted logistics, tourism, and hospitality industry, and skill development initiatives have provided increased opportunities for the workforce. Furthermore, targeted efforts in healthcare and tourism have enhanced accessibility and development, ensuring a promising future for India's services sector The Government of India recognizes the importance of promoting growth in the services sector and provides several incentives across a wide variety of sectors. Therefore it launched Start-up India, Stand-up India, Digital India and Skill India missions. The services sector is the dominant sector in India's GDP and has also attracted significant foreign investment, has contributed significantly to exports and has provided large-scale employment. The services sector of India remains the engine of growth for India's economy and contributed 55% to India's Gross Value added at current prices in FY24 (as per advance estimates). The services category ranked first in FDI inflows, as per data released by the Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT). The sector has the potential to open up a multi-trillion-dollar opportunity that might stimulate symbiotic growth of nation.

### Challenges faced by service sector

This section summarizes the challenges:

- Data privacy and cyber security have become critical concerns with the increasing digitization of services which The rapid digitization in the services sector necessitates a skilled workforce to keep pace.



- Accessing finance can pose difficulties, particularly for small and medium enterprises. Limited access to finance is the main hurdle in research and development
- Inadequate and limited logistics and transportation facilities might make it more challenging to provide services effectively.
- There could be an emerging skills mismatch which needs to be addressed for India to move higher up the value chain.
- Marketing challenges service sector marketing strategy differ from product marketing as services sector is intelligible. Due to increased competition, changing consumer behavior technological advancement and marketing trends frequently changing gives a threat to service sector.
- Lack of trained graduates to be job ready, and the stress on natural resources in regions. A protectionist tendency in destination countries could hurt exports.
- There could be an emerging skills mismatch which needs to be addressed for India to move higher up the value chain. Difficulties due to complex and constantly evolving regulations.

### Findings and suggestions

From the above discussion it can be concluded that tentative global economic outlook and commodity price uncertainties present a serious challenge to input costs and demand for services sector. Thus, sustaining positive demand trends and effectively managing rising costs and competitive pressures will be critical for the services sector's continued growth and resilience in the upcoming year. The Government of India recognizes the importance of promoting growth in the services sector and provides several incentives across a wide variety of sectors. India needs a calibrated approach to sustain the services success story. That should include a hard push for global market access and opportunities for all professional services, as well as a light-touch regulatory approach to let new ideas and enterprises bloom across areas such as artificial intelligence, manufacturing-linked services, and block chain applications. India needs to diversify its Services exports especially towards healthcare, travel and tourism, Audio visual services and gaming, IT and Education services etc. Services exporters have to think towards boosting the enhancement of productivity of manufacturing related services by way of building brands, product standardization, etc. Digital service manufacturing exports can increase the competitiveness of Indian firms and enable diversification. Policy interventions need to target the development of 'soft' digital infrastructure, such as cloud computing capabilities, data infrastructure and intellectual property networks capacity. Ease of doing business and easing of regulations in services sectors is required. India is a unique emerging market in the globe due to its unique skills and competitive advantage created by knowledge-based services. The service sector is already a significant part of India's economy, accounting for around 66% of GDP and is expected to grow.

### References:

1. Economic survey 2022-2023, Govt of India, New Delhi.
2. Economic survey 2023-2024, Govt of India, New Delhi.
3. The Indian Economy: A Review, Department of economic affairs.
4. Monthly economic Review, Feb 2021, Department of economic affairs.
5. National Accounts statistics 2023, Ministry of statistics and programme implementation, Govt of India.
6. Handbook of statistics on Indian economy 2022-2023, RBI
7. <https://www.drishtias.com/daily-updates/daily-news-analysis/economic-survey-2023-24><https://www.ibef.org/industry/services-presentation>
8. <https://www.nextias.com/ca/editorial-analysis/09-05-2024/indias-growing-services-sector>
9. <https://www.ibef.org/industry/indian-it-and-ites-industry-analysis-presentation>
10. <https://www.ibef.org/industry/services#:~:text=With%20the%20fastest%20growing%20%289.2%25%29%20service%20sector%20globally%2C,about%2028%25%20of%20the%20t>
11. <https://www.ibef.org/economy/economic-survey-2023-24>
12. <https://www.statisticetimes.com/economy/country/india-gdp-sectorwise.php>
13. <https://www.pnbindia.com/downloadprocess.aspx?fid=SxplJR6ZfmR7XMiZMkPRqg==#:~:text=Services%20trade%20surplus%20hit%20an%20all-time%20high%20of,3>
14. [https://www.cii.in/International\\_ResearchPDF/CII%20Presentation\\_Services%20Exports.pdf](https://www.cii.in/International_ResearchPDF/CII%20Presentation_Services%20Exports.pdf)

# Environmental Awareness in Kālidāsa's *Abhijñānaśākuntalam*

Dr. C. D. Sonpethkar

Tilak College of Education, Pune - 411030

## Abstract

*Kālidāsa's Abhijñānaśākuntalam is a magnum opus of classical Sanskrit literature, celebrated not just for its aesthetic and emotional depth but also for its environmental ethos. This paper delves into the ecological dimensions of the play, examining how Kālidāsa integrates themes of environmental awareness through the setting, characters, and narrative. By portraying the interconnectedness of humans and nature, Kālidāsa emphasizes respect for the environment and warns against the consequences of disrupting this harmony. His poetic portrayal resonates deeply with contemporary environmental concerns, making the work a timeless manifesto for ecological balance.*

## Keywords

Kālidāsa, *Abhijñānaśākuntalam*, environmental awareness, ecological harmony, sacred groves (*Tapovana*), interconnectedness, nature personification, Śakuntalā, sustainability, ancient Indian philosophy, environmental ethics, *Prakṛti* (nature), human-nature relationship, conservation, sustainable living, nature symbolism, ecological balance, reverence for nature, nature as a moral guide, environmental relevance.

## Introduction

Kālidāsa's *Abhijñānaśākuntalam*, written in seven acts, tells the story of Śakuntalā, her love for King Duśyanta, and the trials they face due to a curse that causes him to forget her. Beyond its human drama, the play is set against the backdrop of a thriving natural world, where nature is not merely decorative but a living, breathing presence that shapes the narrative. Through this lens, Kālidāsa presents an ecological vision rooted in ancient Indian philosophies that regard nature as sacred and interwoven with human existence.

The play is primarily set in Sage Kaṇva's hermitage, a place of serenity and ecological balance. This setting becomes a microcosm of an ideal relationship between humans and nature. By situating the narrative within this ecosystem, Kālidāsa underscores the intrinsic value of nature and its role in human well-being.

## Nature as a Protagonist

### 1. Nature as a Living Force

Kālidāsa's portrayal of nature goes beyond its physical beauty. Trees, rivers, animals, and plants are imbued with life and emotions, reflecting the Indian worldview of *prakṛti* (nature) as divine and interconnected. For instance:

- Trees in the hermitage are described as nurturing Śakuntalā, providing her with shade, fruits, and flowers.
- The animals, especially the deer, are portrayed as companions to Śakuntalā, sharing an empathetic relationship with her.

This personification of nature emphasizes that the environment is not passive but an active participant in the lives of humans.

### 2. Sacred Groves and Ecological Harmony

The hermitage is depicted as a sacred grove (*tapovana*), where human activities are in harmony with nature. The ascetics living there follow sustainable practices:

- They protect animals and trees, ensuring no harm comes to the ecosystem.
- Even small acts, such as watering plants, are treated as rituals imbued with spiritual significance.

This reflects the ancient Indian concept of living in alignment with the laws of nature (*ṛta*), which ensures ecological balance.

## Themes of Environmental Awareness

### 1. Interconnectedness of Humans and Nature

Śakuntalā, the protagonist, embodies the harmony between humans and nature. Raised in the forest, she is deeply connected to its rhythms. This connection is poignantly depicted when she prepares to leave the hermitage to join King Duśyanta:

- The trees and animals mourn her departure, shedding leaves and showing visible signs of grief.
- Śakuntalā herself bids farewell to the plants and animals as if they are her family.

This illustrates how deeply intertwined human lives are with the natural world and highlights the emotional and spiritual bond between the two.

### 2. Neglecting Nature and Its Consequences

A central conflict in the play arises from Sage Durvāsa's curse, which causes King Duśyanta to forget Śakuntalā. Symbolically, this can be interpreted as a metaphor for humanity's disconnection from nature:

- Duśyanta's forgetfulness parallels the neglect of environmental values in pursuit of materialistic goals.
- The eventual reunion of Duśyanta and Śakuntalā signifies the restoration of harmony when respect for nature is renewed.

This theme warns against the ecological repercussions of disregarding nature's importance.

### 3. Nature as a Moral and Spiritual Guide

Nature serves as a mirror to the characters' emotions and moral states:

- The lush, vibrant forest reflects Śakuntalā's innocence and purity.
- The deterioration of her spirit in Duśyanta's court parallels her separation from the nurturing environment of the hermitage.

Kālidāsa uses nature as a moral compass, suggesting that human well-being is tied to a healthy, flourishing environment.

## Symbolism in the Play

### 1. Śakuntalā as Nature's Daughter

Śakuntalā's character is an allegory for nature itself—nurturing, forgiving, and beautiful. Her upbringing in the forest and her emotional bond with plants and animals make her a representation of *prakṛti*.

### 2. The Hermitage as an Ecological Utopia

The hermitage represents an ideal ecological world where humans and nature coexist peacefully. It serves as a stark contrast to the royal court, which is characterized by human ambition and disconnection from the natural world.

## Relevance to Contemporary Environmental Awareness

### 1. Ecological Ethics

Kālidāsa's vision of ecological harmony resonates with modern concepts of environmental sustainability. The principles depicted in the play—protecting ecosystems, respecting all life forms, and living in harmony with nature—are foundational to contemporary environmental movements.

### 2. Lessons for Modern Society

In an age of deforestation, climate change, and ecological degradation, *Abhijñānaśākuntalam* offers a reminder of the spiritual and practical value of nature. It emphasizes the need to:

- Foster a deep connection with the natural world.
- Recognize the consequences of exploiting and neglecting the environment.
- Advocate for the preservation of sacred groves and natural habitats as essential to human well-being.

## Conclusion

Kālidāsa's *Abhijñānaśākuntalam* transcends its status as a classical work of drama to emerge as a profound ecological treatise. By portraying nature as a living presence and emphasizing its

interconnectedness with human life, the play delivers a message of environmental awareness that is as relevant today as it was in ancient times. It urges us to cherish and protect our natural world, highlighting the spiritual, emotional, and practical benefits of living in harmony with the environment.

Through its poetic beauty and philosophical depth, *Abhijñānaśākuntalam* remains a timeless beacon of ecological wisdom.

#### **Biblio/Webliography**

1. Mirashi, Vasudev Vishnu and NarayanRaghunath Navlekar. Kalidasa-Date, Life and Works. Bombay:Popular Prakashan, 1969.
2. Rajan, Chandra. The Complete Works of Kalidasa Vol.II. New Delhi: Sahitya Akademi. 2002.Rpt. 2007.
3. <https://www.gutenberg.org/files/16659/16659-h/16659-h.htm>
4. [https://www.researchgate.net/publication/302932504\\_The\\_Nature\\_of\\_Aesthetics\\_and\\_Ethics\\_-\\_A\\_Study\\_in\\_the\\_Selected\\_Plays\\_of\\_Kalidasa](https://www.researchgate.net/publication/302932504_The_Nature_of_Aesthetics_and_Ethics_-_A_Study_in_the_Selected_Plays_of_Kalidasa)

# Preventive Role of Ayurveda in Amlapitta (Hyper-Acidity) With Special Reference to Vihara:

**Dr. Nilesh Nandram Wagh**

Asso. Prof. & HOD Panchakarma Dept., SRC Ayurved College, Chikhli  
Shivkrupa Sadan, Shivneri chowk, Gjanan maharaj mandir road, Vishnuwadi, Buldhana. Distrist- Buldhana  
443001

## **Abstract:**

In today's advanced era, the pursuit of social status often comes at the cost of our health, with lifestyle choices significantly contributing to the genesis of various diseases. Ayurveda, a life science that emphasizes disease prevention, provides elaborate descriptions of diet (Ahara) and activities (Vihara). The ancient Ayurvedic scientists, or Acharyas, gave equal importance to Ahara and Vihara, recognizing their influence on health and disease. This article explores the impact of lifestyle, particularly Vihara, on health, highlighting its role in the development of diseases like Amlapitta (hyperacidity) and its potential for prevention.

**Keywords:** Ayurveda, Vihara, Amlapitta, Doshas, Nidana Parivarjana, Hyperacidity

## **Introduction:**

The quest for social status has led to lifestyle changes that negatively impact health. Ayurveda, an ancient life science, emphasizes the prevention of diseases through proper Ahara and Vihara. This article examines the significance of Vihara in maintaining health and its role in the etiology and prevention of diseases, focusing on Amlapitta.

## **Definition and Types of Vihara:**

Vihara refers to any activity performed by an individual, including physical (Kayika), verbal (Vachika), and mental (Manasika) activities. These activities are further categorized into Niyatkalika (daily and seasonal regimens) and Aniyatkalika (suppression of natural urges, purification therapies, etc.).

## **Importance of Vihara in Disease Etiology:**

According to Ayurveda, causative factors for diseases include Ahara, Vihara, and Manasa. Viharaja Hetu (causative factors related to activities) plays a crucial role in the imbalance of Doshas (Vata, Pitta and Kapha). Variations in Vihara can lead to Dosha imbalance, contributing to the development of diseases.

## **Etiology of Amlapitta-**

Hyperacidity is a very common disease seen in the present population. The improper living style and dietary habits upset the digestion initially. The word Amlapitta is composed of the words Amla and Pitta. Katu Rasa as its original Rasa and mentioned that when the Pitta becomes Vidagdha then it changes into Amla. The etiological components create Agnimandya and thus Ajirna is developed which leads to the formation of Amavisha. This Amavisha mixed with the Doshas mainly the Pitta Dosha and gets accumulated in the Amashaya then gradually resulting in the disease Amlapitta. Patient generally is aware of the etiological factors of the diseases but due to greed or lack of control over their mind they go on consuming the Hetus. In this stage whatever a person eats it becomes Vidagdha though it is not Pittaprapakopa. It becomes Amla and hence the condition is known as Amlapitta. Viharaja Hetu of Amlapitta — Acharya Kashaypa has mentioned the Viharaja Hetu of Amlapitta. They are Vegavidharana (suppression of natural urges)-Vegadharana is Aniyatkalika Vihara. Suppression of Vega causes Vataprakopa. Also Vegadharana leads to Agnimandya. It causes Ajirna and Amlapitta. Atisnana: Rules of taking bath are described in Ayurveda. One should take bath twice a day i.e. in the morning and evening. Sheeta Jala Snana relives Rakta-Pitta and increases Kapha and Vata Dosha. Ushna Jala Snana relives Vata and Kapha and increases Pitta and Rakta. So the Vidhi (rules) of Snana should be followed to maintain Swasthya (Health). Snana taken in excess amount for a longer duration may vitiate the Doshas

depending on the Guna of Jala. In Amlapitta the main Samprapti starts from Agnimandya. Doshavruddhi causes Mandagni. This Agnimandya may result in Ajirna and then Amlapitta.

#### **Viharaaja Hetu of Amlapitta-**

Atiavagaha- The meaning of Avagaha is immersion bath (tub bath). Effects of Avagaha depend on the Guna of Jala. With the help of Uhan Tantrayukti it can be said that when cold water is used for Avagaha, Dravaguna of Pitta and Rakta increases as there is Swedavarodha. This will cause Agnimandya. If hot water is used Swedapravrutti will be more which will result in decrease in Ushnaguna causing Pittakshaya leading to Agnimandya. This Agnimandya may produce Amlapitta.

Bhuktva Bhuktva Divaswapna (sleeping in day time immediately after meal): It causes Tridosha Prakopa mainly Pittaprakopa by Drava Guna, Kapha Prakopa by Snigdha and Manda Guna resulting in Agnimandya. If the Hetu sevana continues Anna gets Vidahdha and causes Amlapitta.

Shayyaprajagarana (keeping awake at night) : Ruksha Guna produced due to Ratrijagarana causes Vataprakopa. It affects Samana Vayu which hampers the process of digestion resulting in Amlapitta.

#### **Prevention of Amlapitta through Vihara:**

Nidana Parivarjana- Withdrawal of the etiological factors of the disease is called Nidana Parivarjana. Acharya Sushruta has mentioned Nidana Parivarjana as the first line of treatment of all the diseases. In Amlapitta excessive Nidanasevana leads to Mandagni and Pittavruddhi. So Nidana of Amlapitta should be removed in its first treatment. Hence, Avoid Vegadharana and Vega Udirana. Acharya Sushruta has mentioned Nidana Parivarjana as the first line of treatment of all the diseases. In Amlapitta excessive Nidanasevana leads to Mandagni and Pittavruddhi. So Nidana of Amlapitta should be removed in its first treatment. Hence, Avoid Vegadharana and Vega Udirana. Additionally, purification therapies like Vaman (emesis) and Virechan (purgation) are effective in treating Amlapitta.

#### **Conclusion:**

Lifestyle choices significantly impact health, and Ayurveda offers valuable insights into maintaining health through proper Ahara and Vihara. Understanding and implementing these principles can prevent diseases like Amlapitta and promote overall well-being.

# A study on the Cultural Perspective of the World's Largest River Island: Majuli

**Nabajyoti Borah**

Research Scholar

Department of Education, Assam University, Assam, India

## **Abstract**

Majuli is located on the Brahmaputra River in the Indian state of Assam and is known for its unique culture and traditions. It is also the largest river island in the world and is home to several endangered species of flora and fauna. The study aims to explore the cultural heritage and practices of the inhabitants of Majuli Island, which is located in the Brahmaputra River in India. It examines how these cultural practices have evolved over time and how they contribute to the island's unique identity. The findings of this study can be used to develop sustainable tourism practices that promote cultural awareness and appreciation while also supporting the local economy.

**Keywords:** *Majuli, Tradition, Culture*

## **Introduction**

Majuli is located on the Brahmaputra River in the Indian state of Assam and is known for its rich cultural heritage and unique ecosystem (Roy, Bindhy & Rani, 2020). Visitors can explore the island's ancient monasteries, traditional crafts, and scenic beauty. The island's annual Raas festival, a celebration of the Hindu God Krishna, is also a major attraction for tourists. Majuli is also home to a variety of migratory birds and endangered species, making it a popular destination for nature enthusiasts. Visitors can enjoy traditional Assamese cuisine and hospitality during their stay on the island. Majuli is located in the Brahmaputra River and can only be reached by ferry, adding to its allure. The island is also known for its vibrant culture and music scene, with many local musicians and artists showcasing their talents at festivals and events throughout the year.

Majuli is also recognized as the cultural capital of Assam, with a rich history of art, literature, and dance. The island is home to numerous satras or Vaishnavite monasteries, which are important centers of Assamese culture and religion. In addition, Majuli is also a hub for eco-tourism, with its vast wetlands and diverse flora and fauna attracting nature enthusiasts from all over the world. Visitors can take part in activities such as bird watching, cycling, and hiking while enjoying the serene beauty of the island. Majuli is also famous for its scenic beauty, with lush green forests, water bodies, and vibrant sunsets. The island offers a serene environment that is perfect for nature lovers and those seeking peace and tranquility away from the hustle and bustle of city life.

Majuli is famous for its traditional handicrafts, such as pottery, weaving, and mask-making. Tourists can witness the skilled artisans at work and purchase souvenirs to take back home. Majuli offers a unique blend of culture, nature, and adventure that makes it a must-visit destination in Northeast India.

## **Research Methodology**

### **Culture And Heritage Of Majuli**

Majuli is also known as the cultural capital of Assam due to its rich heritage and diverse ethnic communities that have preserved their traditions and customs for centuries. The island is home to several satras that attract tourists from all over the world. The satras are Vaishnavite monasteries that have played a significant role in the propagation of the neo-Vaishnavite movement in Assam (Sharma, & Singh, 2016). They are also known for their unique dance forms, music, and handicrafts that reflect the rich cultural heritage of the region.

The Satras of Assam were set up by the great Assamese saint Srimanta Sankardeva to propagate his teachings of Eka Sarana Nama Dharma, which emphasizes devotion to a single deity. These Satras have played a significant role in preserving and promoting the culture and traditions of

Assam. The Satras of Majuli are not only religious centers but also cultural hubs where music, dance, and drama are performed. They have been recognized as centers of traditional learning and are an important part of Assam's intangible cultural heritage. The Satras of Majuli attract a large number of tourists who come to witness the unique cultural and religious practices. The government has taken several initiatives to promote tourism in Majuli and preserve the Satras as an important part of Assam's heritage.

Some of the Satras of Majuli are famous for their unique architecture and intricate carvings, which reflect the rich cultural heritage of Assam. These Satras also serve as centers for art, music, dance, and spiritual learning. The Satras have been recognized as centers of excellence for traditional performing arts, such as Satriya dance and Borgeet singing. They attract many visitors from all over the world who come to witness and learn about the unique cultural traditions of Assam. The Satras of Majuli are not only important cultural landmarks but also play a crucial role in preserving and promoting the traditional art forms of Assam. They have been instrumental in keeping alive the rich cultural heritage of the region and passing it on to future generations.

### ***Sri Sri Samaguri Satra***

The tradition of making masks in Satra is well-known throughout the world. The Satra is a monastery in the Indian state of Assam, where the tradition of mask-making has been practiced for centuries (Saikia, & Khanikor, 2022). The masks are used in traditional dance dramas called Bhaona. Each mask represents a different character in the Bhaona and is considered a masterpiece of art.



### ***Sri Sri Auniati Satra***

This Satra was founded by Niranjan Pathakdeva. Auniati Satra is famous for its Paalnaam and Apsara dances, as well as its collection of ancient artefacts, Assamese utensils, jewellery and handicrafts (Sahariah, et al. 2013). The Vaishnavs in the Satra in the main prayer hall regularly perform Satriya performance as an act of devotion to Lord Govinda. Also, on certain occasions and during festivals, there are unique performances dedicated to the Lord under the guidance or presence of the Satradhikar. These celebrations include Paalnaam, Raas Leela, Janmashtami, Holi, Dewali, Bihu, etc.



### ***Sri Sri Garamur Satra***

One of the main Satras on Majuli Island is the Garamur Satra, which was established by Ahom King Pratap Singha (1603- 1604). Garamur Satra is famous for most well-known cultural events Raas Leela. The main auditorium of the Garamur Satra is known as Garamur Vamshigopal Natya Mondir, it is presented as a stage play. The cultural celebrations held in the Satra include Paalnaam, Holi, Bihu, Lord Krishna's Janmashtami, and Guru Tithi. Several ancient weapon known as "Bortop" (*canons*) have been preserved here.

### ***Sri Sri Dakhinpat Satra***

Shri Banamalidev founded Dakhinpat Satra in 1584 under the patronage of Swargadeo Jayadhvaj Singh (Borah, 2019). Dakhinpat Satra is a Vaishnavite monastery located in Majuli, Assam, India. It is one of the most prominent centers of the Ekasarana Dharma, a religious movement that emerged in Assam in the 16th century.

### **Cultural Performance**

There are various cultural performances in Majuli. These performances include Sattriya dance, Bhaona (*traditional theatre*), and Ankia Naat (*one-act plays*). These cultural performances are an important part of the Assamese culture and are preserved by the local communities. Visitors can witness these performances and learn about the rich cultural heritage of Majuli. Majuli is known for its rich cultural heritage and is considered the cultural capital of Assam. The island also hosts the Raas festival, which is a major attraction for tourists.

### ***Bhaona***

Mass education is delivered through Bhaona performances. Bhaonas are performances that feature oral and instrumental music, as well as the singing of traditional melodies with Vaishnavite roots and a rhythmic body movement (Swamy, 2018).

### ***Sattriya Dance***

The Sattriya Dance is an unique tradition that has been performed for more than 500 years. Originating in Assam after the Bhakti Movement, this ceremonial tradition is being practised today, primarily in the Satras (Tamuli, 2014). In Majuli, the Sattriya dances are Natua, Apsora, Sutradhar, Ozha-pali, Zhumura, Raas- Utsav, Gayan- Bayan, and Mati-Akhora.

### ***Raas Leela***

The Raas Leela is a significant cultural heritage of Assam and is performed during the autumn festival of Majuli. It is an excellent example of how art can be used to spread religious messages and inspire devotion among people. It was presented by Srimanta Sankardeva, who not only delivered a thorough chapter on Ras-Krida but also wrote and performed a play on Keli-Gopala at Patbausi in Barpeta. The majority of individuals inside and outside the Satra community participate in the yearly celebration known as Raas Leela, which is observed on the day of the (*Purnima*) full moon in the months of October and November during the fall season. The Raas Leela is not only a form of entertainment but also a means of spiritual education for the people of Majuli. The festival is celebrated with great enthusiasm and devotion, and it brings together people from all walks of life to celebrate the life and teachings of Lord Krishna.

### ***Paalnaam***

Paalnaam is a word made up of the letters pal and nam. pal denotes taking turns, and nam denotes collective prayer that includes reciting God's name. Paalnaam, then, refers to the continuous collective prayer or chanting of God's name by Sattra inmates in a group and on a rotating basis. During the final five days of the month of Kati (*Assamese Calendar*), Paalnaam is widely observed in the Auniati Satra (*October-November*). It is only observed for one day in the Garamur Satra, which begins on the last day of the Paalnaam at Auniati.

### ***Janmashtami***

Janmashtami is an important Hindu festival celebrating the birth of Krishna, with dance-drama, devotional singing, fasting and a festival (Bandhan, 2017). It is celebrated in the month of Bhadra according to the Assamese calendar, which falls in August or September.

## **Holi**

Holi, generally termed Phakua, is celebrated in the month of Phaguna (*Assamese calendar*) or February–March (Das, & Medhi, 2017). The festival is primarily observed by Hindus and is also known as the "festival of colors" or the "festival of love". During Holi, people throw colored powder and water at each other, dance, and enjoy festive foods.

## **Mask Making**

Majuli is a beautiful river island located in the Indian state of Assam. The island is known for its unique cultural heritage and traditional crafts, including mask making. Majuli has a rich tradition of mask making, and it is an important part of the island's cultural heritage. The masks are made using a variety of materials, including bamboo, clay, and cloth. The process of making a mask involves several steps, including shaping the material, painting it, and adding decorative elements.

The masks made in Majuli are used in traditional dances and performances, such as the Raas Leela, which is a popular dance form in Assam. The masks depict various characters from Hindu mythology and local folklore, and they are often brightly colored and elaborately decorated. In recent years, there has been a renewed interest in traditional crafts and cultural heritage in India, and the government has taken steps to promote and preserve these traditions. As a result, mask making in Majuli has gained renewed attention, and there are now several organizations and individuals working to promote and support this traditional craft.

## **Museum**

The Museum of the Satras of Majuli is a unique museum located on the Majuli island of Assam, India. It showcases the culture and heritage of the Satras, which are monasteries that have played a significant role in preserving and promoting the Vaishnavite tradition of Assam (Goswami, & Mousumi, 2020). The museum is a must-visit for those interested in learning about the history and traditions of this region. Visitors can also witness traditional dance performances and participate in workshops on mask-making and other crafts.

## **Best Time To Visit Majuli**

The best time to visit Majuli is during the winter months from November to February, when the weather is pleasant and dry, and the temperatures are comfortable. During this time, the average temperature ranges from 10°C to 20°C, which makes it perfect for sightseeing and outdoor activities. The best time to visit Majuli is also during the Raas festival, which is celebrated in November and is a major cultural event in the region. The festival showcases traditional dance, music, and theater performances that are unique to the Assamese culture (Borborah, Borborah, & Choudhury, 2016).

Majuli experiences a monsoon season from June to September, which is characterized by heavy rainfall and high humidity. The island is prone to flooding during this time, and many of the roads and villages can become inaccessible. However, those interested in experiencing the lush greenery and natural beauty of the island, they can plan their trip during the monsoon season. The best time to visit Majuli is during the winter months from November to February, when the weather is pleasant, and the island is at its most beautiful.

## **Economic Significance**

Majuli's cultural perspective is of immense economic significance for the island and the surrounding region. The island's unique cultural heritage, including its traditional crafts, music, dance forms, and festivals, attracts a large number of tourists to the region. This, in turn, has led to the growth of the tourism industry in Majuli, which has contributed significantly to the local economy.

The island's cultural perspective has also played a key role in promoting sustainable tourism practices in the region. The local government and community have recognized the importance of preserving the island's cultural heritage and natural resources, and have taken steps to promote eco-tourism and responsible tourism practices in the region.

The cultural perspective of Majuli has also had a significant impact on the local economy through the promotion of traditional crafts and industries. The island is known for its unique crafts, including mask making, pottery, weaving, and bamboo craft, which have been passed down through generations. These traditional crafts have not only helped to preserve the island's cultural heritage but have also provided livelihood opportunities for the local community.

The cultural perspective of Majuli has played a significant role in promoting the region's agriculture and fisheries sectors. The island is known for its organic farming practices, and the local community has been able to capitalize on this by promoting organic agriculture and eco-tourism in the region. Similarly, the region's fisheries sector has benefited from the promotion of traditional fishing practices and the use of sustainable fishing methods. The cultural perspective of Majuli has immense economic significance for the island and the surrounding region. It has helped to promote sustainable tourism practices, preserve traditional crafts and industries, and promote the region's agriculture and fisheries sectors.

### Conclusion

The Satras of Majuli are a group of Vaishnavite monasteries located on the island of Majuli in the Brahmaputra River. They are known for their unique cultural heritage, which includes music, dance, and art forms that have been passed down through generations. The Satras also play an important role in preserving the traditional religious practices of Assam. They attract a large number of tourists who come to experience the rich cultural and spiritual legacy of the region. The island of Majuli is also a biodiversity hotspot and a popular destination for ecotourism. Majuli is home to a variety of rare and endangered species of flora and fauna, making it a crucial site for conservation efforts. Visitors can explore the island's natural beauty by taking guided tours or participating in activities such as birdwatching and hiking. Majuli is known for its vibrant festivals and celebrations, such as the Raas Leela festival which showcases the island's unique blend of Hindu Vaishnavism and Assamese culture. These events provide visitors with a glimpse into the local way of life and offer a chance to engage with the community. Furthermore, the island is a great place to unwind and relax, with serene surroundings and a laid-back atmosphere perfect for those seeking a break from the hustle and bustle of city life. Majuli is a must-visit destination for those who want to experience the rich cultural heritage of Assam and witness the beauty of the Brahmaputra River.

### Works Cited

1. Bandhan, Raksha. "Raksha bandhan." (2017).
2. Borah, Pranab Prasad. Satra Institution of Majuli. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 6(6), (2019): 64-70
3. Borborah, Aditya, Madhulekha Gogoi Borborah, and Shibabrata Choudhury. "Prospects of Ecotourism in Majuli." *Bioprospecting of Indigenous Bioresources of North-East India* (2016): 325-328.
4. Das, Nayanika, and Dilip K. Medhi. "Natun Kamalabari Satra, Majuli: A Study of its Socio-Cultural Life."
5. Goswami, Gitanjali, and Sharma Mousumi. "Cultural and Religious Tourism in Majuli with Special Reference to Auniati Satra and Uttar Kamalabari Satra." (2020).
6. Roy, Nikhil, Bindhy Wasini Pandey, and Usha Rani. "Protecting the vanishing geo-cultural heritage of India: Case study of Majuli Island in Assam." *International Journal of Geoheritage and Parks* 8.1 (2020): 18-30.
7. Saikia, Devajit, and Manash Protim Khanikor. "A Study of the Art of Mask Making of Majuli and its Cultural and Economic Prospects." (2022).
8. Sahariah, Dhruvajyoti, et al. "Majuli at the crossroads: A study of cultural geomorphology." *Space and Culture, India* 1.2 (2013): 12-20.
9. Sharma, Pranalee, and Asha Singh. "Changing notions of "Ideal" Monkhhood: a case study from a Satra of Majuli." *Space and Culture, India* 4.2 (2016): 29-38.
10. Swamy, Premila. "Majuli, the River Island: An Amalgamation of History, Culture and Arts." *Literary Endeavour*: 169.
11. Tamuli, Krishna. Desi and Margi Interpretation in Satriya Nritya. *International Journal of Advanced Research*, 1-11. (2014).
12. <https://tourismcorporation.assam.gov.in/portlet-sub-innerpage/satras-of-assam-0#:~:text=In%2015th%20century%20the%20first,twenty%20two%20Satras%20in%20Majuli.>
13. <https://majuli.assam.gov.in>

## ***Density of two Cestode Parasites, Lytocestus and Senga spp. from Parbhani District, M.S.***

**Dr. Ishrat Parveen and Dr. Deshpande R.P.**

Department of Zoology, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani

### **Abstract:**

In the present investigation the density of infection of cestode parasites *Lytocestus*, and *Senga* sp. from freshwater fishes *Clarias batrachus*, and *Wallago attu* during June- 2016 to May- 2016 from Masooli Rresevoir, Parbhani District, Maharashtra state, India was studied. Fishes all over the world suffer from varieties of parasitic diseases that cause mortality in fish either directly or indirectly (Lerssutthi chawal, 1999). Especially, the cestode parasites of fish which live in the alimentary canal damage the lining wall of the gut and some other organs such as liver and bile duct which cause heavy mortality. Therefore, considering the adverse effect of parasitic contamination on fish health, the present study was carried out to collect the data on seasonal variations.

**KEYWORDS:** Investigation, density of infection, Cestode parasite, *Lytocestus*, and *Senga* sp. fresh water fish *Clarias batrachus*, *Wallago attu*, Masooli Reservoir.

### **I. Introduction**

Fish is among the healthiest foods on the planet. It's loaded with important nutrients, such as protein and vitamin D. Fish is also a great source of omega-3 fatty acids, which are incredibly important for your body and brain, that why fishes form an important dietary component of man. Since, it is important that they should consume healthy and free of infection ensuring food safety. Parasitic infection due to helminths belonging to genus *Lytocestus* and *Senga* in *Clarias magur* and *Channa punctata* respectively, are common in India (Tandon et al. 2005; Bhure et al. 2010; Sawarkar 2012; Solunke et al. 2012).

Infections which are caused by viruses, bacteria and parasites among fishes in natural habitat and manmade culture systems are harmful for fish health and growth and sometimes are very fatal, causing high mortalities. The parasitic activities cause injuries to their tissues by spreading on the entire length of the body which then becomes infected by the secondary activity of microorganisms (Khanum et al., 2008). Besides to the other aquatic organism, they easily passed to the human beings through consumption. As all the parasitic infections are severe but Cestodes parasites provide more harm to the human beings.

According to Ahmed, the density of the parasitic activity increases when an intermediate host is involved in their life cycle. This is the reason why Cestode parasites cause greater damage to the fish. These parasites either cause diseases in fish directly or make them susceptible to other disease. Both the cases result in the fish loss (Onyedineke et al., 2010).

Fish Parasites constitute one of the major problems to fish health. In order to control parasitic infestation of fresh water fishes much emphasis needs to be given on epidemiological studies so that preventive measures can be taken. Therefore, the present study was undertaken to investigate the density of infestation of cestode parasites in Fresh water fishes (*Clarius batracuhs* and *Wallago attu*) during June-2016 to May-2016 from Masooli Reservoir, Maharashtra state, India.

### **II. Material And Method**

During present investigation period catfishes (*Clarius batrachus*, *Wallago attu*) were collected from Masooli reservoir of Parbhani district with the help of local fisher man. The specimens were preserved in 4 % formalin and brought to the laboratory for the further study. Two Cestode parasites that are *Lytocestus* and *Senga* have found from the intestinal region of the fishes. Both parasites were carefully removed with the help of needle and soft brush under a low power binocular microscope. Both parasites were preserved in 5% formalin.

For helminth parasites fishes were dissected and intestine was removed from each fish and placed in petri dish with saline solution. The intestine was cut open to reveal the cestodes. Cestodes were removed from the intestine; washed in distilled water flattened between cover glass and slides, fixed in 4 % formalin until 24 hours, for specific identification. Then, were stained with Harris hematoxylin, destained in 1% acid alcohol, dehydrated through a series of ascending alcohol of

30%, 50%, 70%, 90%, and absolute alcohol, cleaned in xylene before mounting in D P X. Identification was carried out by using Systema Helminthum Vol. II (Yamaguti - 1956).

This data was obtained throughout the study period of one year (June to May 2016). This was processed and analysed to know the density of parasites.

The density of infection are calculated by using standard formulae as follows

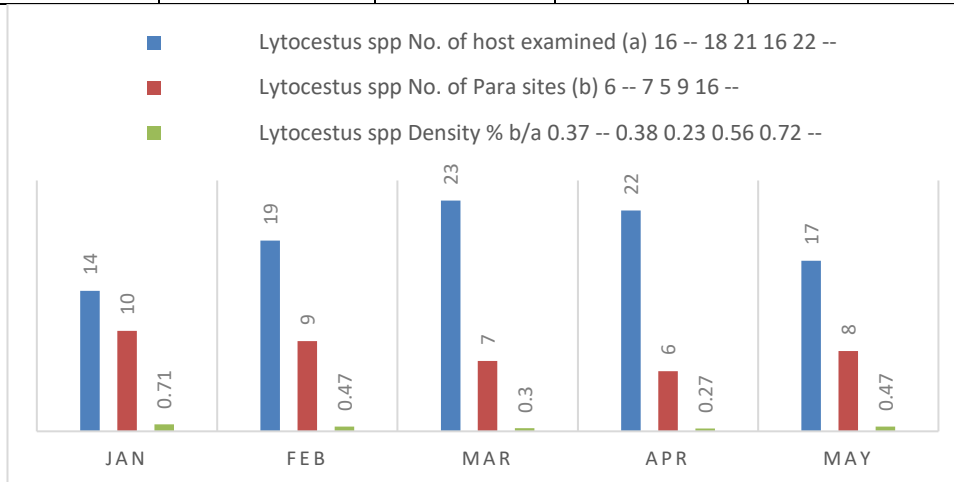
Density of infection – Density of infection is calculated by using following formula:

$$\text{Density of infection} = \frac{\text{Number of parasites collected}}{\text{No. of hosts examined}}$$

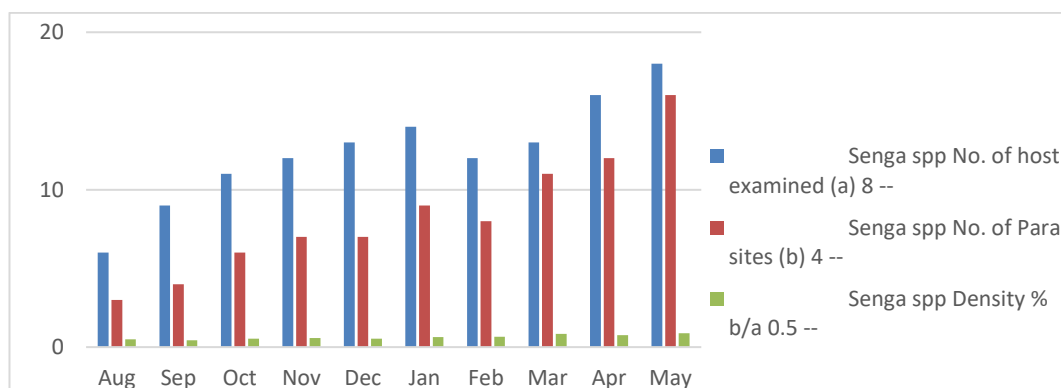
### III. Results And Discussion

Table No.1: Density of Cestode parasites infection in Fresh water fishes (Clarius batrachus and Wallago aat) during June-2016 to May-2016 from Masooli Reservoir, Pabhani District, Maharashtra state, India.

Month	Lytocestus spp			Senga spp		
	No. of host examined (a)	No. of Para sites (b)	Density % b/a	No. of host examined (a)	No. of Para sites (b)	Density % b/a
June	16	06	0.37	08	04	0.5
July	--	--	--	--	--	--
Aug	18	07	0.38	06	03	0.5
Sep	21	05	0.23	09	04	0.44
Oct	16	09	0.56	11	06	0.54
Nov	22	16	0.72	12	07	0.58
Dec	--	--	--	13	07	0.53
Jan	14	10	0.71	14	09	0.64
Feb	19	09	0.47	12	08	0.66
Mar	23	07	0.30	13	11	0.84
Apr	22	06	0.27	16	12	0.75
May	17	08	0.47	18	16	0.88



Graph showing density of Lytocestus parasite infection



Graph showing density of Senga spp. Parasite infection

The present investigation is based on the recorded data for one year i.e from June-2016 to May 2016 from Masooli Reservoir of Parbhani District. During the investigation total number of 188 host fishes (*Clarius batrachus* and *Wallago attu*) for *Lytocestus* parasites and 132 host fishes for *Senga* parasites were collected and examined. Out of which 83 fishes were found infected with *Lytocestus* parasite infection and 84 host fishes were found infected with *Senga* parasite infection. The density of infection of *Lytocestus* Parasite was higher (0.72%) in the month of November and low (0.23%) in the month of September while the density of infection of *Senga* parasite was recorded high (0.88%) in the month of May and low (0.5) in the month of June and August.

*Clarius batrachus* and *Wallago attu* are bottom living carnivorous or omnivorous fishes. The length of intestine is moderate but the lumen of intestine is wider comparatively. Therefore the parasites are well accommodates in the intestine. Hence it provides a suitable environment for parasites due to which pathogenicity was reported.

It is observed that two tapeworms (*Lytocestus* and *Senga* Spp.) were reported from the host fish, but at a same time these parasites were not observed in single host fish. Minimum one to maximum four parasites of single was reported.

The data of one year from the above table shows that the occurrence of infection was host-parasite specific because the morphological, physiological and ecological factors influences the host-parasite specificity. The morphological factors are those which like a parasite with its host at the place of attachment. The ecological factors like distribution and environment of host, and physiological factors means the food and feeding habit.

#### References

1. Dhar, R. L. and Peerzada M. Y. (1989): Seasonal variations in helminth parasite population of common snowtrout *Schizothorax niger* lackelrn Wular Lake. *Nat Symp Rec. Adv. Parasitol.* Pp 15.
2. Dorucu, M. (1999): Seasonal variation of Pseudophyllidean cestode, *Diphyllobothrium* spp. infection in *Cyclops strenumabyssorum* (Copepoda) in Loch Lomond. *Tropical Journal of Zoology* 22: 85-91.
3. Gorman, O.T. and J.R. Karr, 1978. Habitat structure and stream fish communities. *Ecology*, 59: 507-515.
4. Hoffman, G. L. (1999) Parasites of North American freshwater fishes. Cornell University Press, Ithaca, NY
5. Jadhav, B.V. and Bhure, D.B. (2006): Population dynamics of Helminth parasites in freshwater fishes from Marathwada region (M.S.) India. *Flora and Fauna*. 12(2):143-148.
6. Kabata, Z., 1985. Parasites and Diseases of Fish Cultured in the Tropics. Taylor & Francis, London & Philadelphia.
7. Tonguthi, K. 1997. Control of freshwater fish parasites: a southeast Asian perspective. *International Journal for Parasitology* 27: 1185-1191.
8. Jarkovsky, J., Koubkova B., Scholz T., Prokes M. and Barus V. (2007): Seasonal dynamics of *Praeoccephiihisagill* in *Thieslonc loach Barbatulabarbalula* from the Hana River, Czech Republic, *ornnullklmindmhg*' 78(3): 225-9.
9. Jha, A.N., Sinha, P. and Mishra, T.N. (1992): Seasonal occurrence of helminth parasites in fishes of Sikandarpur reservoir, Muzaffarpur (Bihar). *Indian J. Helminth.* 44(1): 1 –8.
10. Kennedy, C.R. (1969): Seasonal incidence and development of the cestode *Caryophyllaeus laticeps* (Pallas, 1781) in dace *Leuciscus leuciscus* in the river Avon. *Parasit.* 59: 782-794.
11. Shomorendra, M., Jha, A.N. and Kumar, P. (2005): Seasonal occurrence of Helminth parasites in fishes of Loktak lake, Manipur. *Uttar Pradesh J. Zool.* 25(1): 23 –27,
12. Sinha A.K and Sinha C. (2008): Population dynamic of *Lytocestus indicus* (Moghe, 1928) A cestode parasite of fresh water fish *Clarias batrachus* (L.) *National Journal of Life Science.* 5(3): 85-88.
13. Yamaguti, S. (1932): Les Tenias de Oiseaux. *Mean, Uni. Neuchar*, 1: 383. Yamaguti, S. (1934): Studies on the helminth fauna of Japan, Part. IV. Cestodes of Fishes. *Jap.J. Zool.* 6:1- 112.
14. Yamaguti, S. (1959): The Cestode of Vertebrates, *Systema Helminthum* Interscience Publishers Inc., New York *Systema Helminthum* Vol, (2), 1-860

# “Achieving Justice Outside the Courtroom: Exploring Alternative Dispute Resolution in India”

Author

**Prof. Hemesh Nandkishor Joshi**

LL.M. SET (Law), NET (Criminology)

Assistant Professor, Shri Nathmal Goenka Law College, Akola

## **Abstract:**

Alternative Dispute Resolution (ADR) methods have gained prominence in India's legal landscape as a means to expedite the resolution of cases and alleviate the burden on the overburdened judiciary. India's legal system, while evolving, has struggled with a significant backlog of cases. Approximately 3.5 crore cases are pending, particularly in district and subordinate courts, contributing to delays and overburdening of the courts. ADR processes like mediation, arbitration, conciliation, negotiation, and others offer an alternative to traditional litigation.

These ADR methods are generally confidential, less formal, and less stressful than court proceedings. They result in quicker resolutions, creative solutions, cost savings, improved satisfaction, and enhanced relationships among parties. Lok Adalats, a form of ADR, have successfully resolved more than 50,00,000 cases annually on average.

However, awareness of ADR options remains limited among the general public. The National and State Legal Services Authorities should disseminate more information to encourage litigants to consider ADR as their first course of action.

Looking ahead, advancements in information and communication technology (ICT) will be instrumental in streamlining and expanding ADR services, making them more accessible and efficient. This evolution will help decentralize conflict resolution and encourage the development of specialized ADR methods for faster dispute resolution.

Hence, ADR offers a quicker and more cost-effective approach to resolving disputes. Early resolution not only saves time and money but also fosters positive relationships between citizens, law, and governance. It represents a vital step toward a more efficient and equitable justice system in India.

## **Keywords:**

Alternative Dispute Resolution (ADR), mediation, arbitration, conciliation, negotiation, Lok Adalat, information and communication technology (ICT), cost-effective justice, equitable justice system

## **Introduction-**

The Indian legal system traces its origin back to the colonial era, when the earliest attempts for reforming the contemporary legal structure were made by the East India Company, through numerous judicial plans and laws having introduced and passed in the British Parliament. Over the years, the legal and judicial system in India has undergone massive developmental stages and as a result, evolved into a holistic and inclusive justice delivery system where the inculcation of new and alternative methods of dispute resolution and efficient technology-based mechanisms are strengthening their roots.

In so far as the other aspect of the Indian legal system is concerned, there is another shade where the judicial structure of world's largest democracy is plagued by steadily rising number of pending cases, PILs and undertrials. The Economic Survey, 2018[1], states that there are approximately 3.5 crore cases pending in the legal system, particularly in district and subordinate courts. In that context, the traditional mode of dispute resolution i.e., litigation proves to be a lengthy process leading to unnecessary delays in dispensation of justice as well as over-burdening the judiciary[2]. In such a scenario, Alternative Dispute Resolution (ADR) processes provide a better and more expedient approach for dispute resolution.

ADR refers to the different ways people can resolve disputes without a trial. Common ADR processes include, inter alia, mediation, arbitration, and neutral evaluation[3]. It is a non-adversarial method of resolving disputes that involves working cooperatively to find the best solution for everyone. And hence, can play a significant role in lessening the load of litigation on the courts while providing a comprehensive and rewarding experience for the parties.

**Need for Alternative Dispute Resolution:**

These processes are generally confidential, less formal, and less stressful than traditional court proceedings. ADR typically saves money and speeds settlement, resulting in creative solutions, longer-lasting outcomes, better satisfaction, and improved relationships.

The overwhelming backlog of court cases in India has put a great deal of strain on the justice system. In India, the quantity of court cases has skyrocketed recently, causing backlogs and delays and emphasising the demand for ADR techniques.

ADR enables the amicable resolution of disagreements. It enables trials to be concluded quickly. There is no possibility of an adjournment or stay order in ADR, unlike the litigation procedure. In contrast to the litigation procedure, where significant costs are expended to pay the attorneys and other trial participants, in ADR only a minimal sum of money is needed.

**Types of ADR-**

According to a broad classification, ADR could be primarily categorised into:

**Arbitration-**

Arbitration is a consensual dispute resolution process based on the parties' agreement to submit their disputes for resolution to an arbitral tribunal usually composed, of one or three independent Arbitrators appointed by or on behalf of the parties[4]. The arbitrators are official representatives on behalf of judicial institutions, where the decision and award pronounced by the same is binding, but not equal to that of a judicial officer.

**Conciliation-**

A non-binding method in which a Conciliator, a neutral third party, assists disputing parties in reaching a mutually accepted agreement. Conciliation is a less formal type of arbitration. The parties can accept or reject the conciliator's ideas.

**Mediation-**

A neutral third party known as Mediator, works with the parties to try to reach an agreement that is acceptable to both parties. The mediator does not make a decision while aiding the parties in conversing so that they can try to resolve the dispute themselves.

**Negotiation-**

Another non-binding process whereby talks between the parties are started without the involvement of a third party with the goal of reaching a negotiated resolution to the conflict. It is the most typical alternative dispute resolution technique.

**Pro Bono Legal Services-**

In April, 2017, the Pro Bono Legal Services project was introduced by the Govt. of India. The initiative aims to satisfy the government's important duty of improving 'access to justice' for underprivileged groups of society. Moreover, it aims to provide an institutional structure to foster pro bono culture in India, and an alternative for resolving disputes at the poorest and indigent levels of society.

**Lok Adalat-**

Lok Adalat(s) are held by the National Legal Services Authority and other Legal Services Institutions. Lok Adalat is one of the alternative dispute resolution procedures. It is a place where disputes/cases pending in court of law or at the pre-litigation stage are amicably settled/compromised. The Legal Services Authorities Act of 1987 established Lok Adalat(s) as statutory entities.



**Present Scenario-**

ADR has been effective in reducing the backlog of cases at various levels of the judiciary, especially in the previous three years. Lok Adalat(s) alone have resolved more than 50,00,000 cases annually on average[5]. But it appears that people are unaware that these techniques are available. More information on these should be made available by the National and State Legal Services Authorities so that potential litigants will consider them as their first course of action.

Furthermore, ICT advancements and creative ideas will be important to the future of conflict resolution, making it efficient and accessible to all segments of society. The use of ADR has the potential to decentralise conflict resolution in India and provide opportunities for creatives from all walks of life to design specialist ADR methods for quick dispute settlement.

**Conclusion-**

The desire for swift and affordable justice is universal. Early resolution of a disagreement not only saves the parties to the dispute considerable time and money, but it also creates the atmosphere for a sound relationship between citizens, law, and governance.

**End-Notes-**

- 1) Department Of Economic Affairs, Ministry Of Finance, Government Of India, <https://www.indiabudget.gov.in/budget2019-20/economicsurvey/> (last visited 27 Aug. 2023).
- 2) Department Of Legal Affairs, Ministry Of Law & Justice Government Of India, [https://legalaffairs.gov.in/sites/default/files/Arbitration\\_Mediation.pdf](https://legalaffairs.gov.in/sites/default/files/Arbitration_Mediation.pdf) (last visited Sep. 5, 2023).
- 3) New York State Unified Court System, [https://ww2.nycourts.gov/ip/adr/What\\_Is\\_ADR.shtml](https://ww2.nycourts.gov/ip/adr/What_Is_ADR.shtml) (last visited Sep. 5, 2023).
- 4) Hong Kong International Arbitration Centre, <https://www.hkiac.org/arbitration/what-is-arbitration> (last visited Sep. 6, 2023).
- 5) Times Of India, <https://timesofindia.indiatimes.com/india/more-than-50-lakh-cases-disposed-on-an-average-by-national-lok-adalats/articleshow/62921030.cms> (last visited Sep. 6, 2023)

# Indian English Novels in Pre-Independence Period

**Dr. Pravin Ratan Berad**

Head & Assistant Professor, Dept. of English,  
Rajarshri Shahu Arts, Commerce & Science College, Pathri, Tq. Phulambri, Dist. Sambhajinagar.

## **Abstract:-**

Novel is unique form of literature like other great forms of literature such as epic, the romance, the essay, the drama and the short story. Novel is the most powerful form of literary expression today. It has acquired a distinguished position in Indian English literature. Writing of novel started in India with the arrival of British.

The seed of Indian English novel was first sown by Lord Macaulay for introducing English in the educational system began to take root and shoot and now it is blooming and blossoming like sweet rose dispersing its fragrance in each and every corner in the world. Novel writing in English increased with the spread of English education in second half of the nineteenth century, Novel was actually the last to arrive in Indian English Literature as comparison with poetry and drama. Indian English fiction made appearance in the nineteen twenties, then established gathered confidence and established itself in the next two decades.

**Key Words:** Indian English Literature, Gandhian age, Indianness and Indian sensibility.

## **Introduction:-**

The genres of novel existed in India as a crude form of literature. Indian English novel in early period was influenced by English novels. Early Indian novelist copied the style of language and technique of writing of Victorian novelist. But Indian novelist successfully used European technique of novel for expressing their culture and sensibility. The early writers who began writing in English novels were the writers whose mother tongue was not English, still they wrote in English for giving in expression to their spirit of nationalism and to present their social realities. Indian English fiction have grown out of Indian soil through translation from literature in provincial languages, though the influence of foreign classics cannot all the same be denied.

## **Indian English Novels in Pre-Independence Period**

In the earlier days, the vernacular fiction writers like R.N.Tagore and Bankimchandra Chatterjee often translated their own work from regional language into English. These translated novels later inspired the writer to write novels originally in English. R.C. Dutt's *The Lake of Psalm* (1902), *The Slave Girl of Agra* (1909), Bankimchandra Chatterji's *Anand Math* (1882) and Ravindranath Tagore's *The Home and the World* (1919), *The Wreck* (1921) *Gora* (1923) are the novels translated into English. In these translated novels there is stark realism, a plea for social reform, interesting narrative and at places, scenes of natural beauty. It is generally the village life that finds more places in these novels. The novelists of the period dealt with social problems to bring rapid social awareness to bring social reforms. Early stages of Indian English novel, it is imitative and copied, realistic and symbolic.

The birth of English novel in India is fruit of political, social and cultural happening. Indian struggle for Independence, Gandhian movement and the partition of India are three major happening, which encouraged the birth and development of Indian English novel. The story of Indian English novel is really the story of changing India. Indian English novels began as small plant has now attained a luxuriant growth and branched off in various directions. The novels written in pre-independence period was in search of tradition. It was well made realistic novel, it was also consisted of Indianness, Indian sensibility, spirit of patriotism and sense of brotherhood.

It was in Bengal that literary renaissance first manifested itself, but immediately its traces could be seen in Madras, Bombay and other part of Bengal. Raja Ram Mohan Roy who heralded the Indian Renaissance and Lord Macaulay who recommended English language education in India, it created literary awareness among Indians.

The first Indian novel published in English was *Rajmohan's Wife* (1864). This is a rather over emotional story of long suffering Hindu wife, Matangini, at the hands of her husband Rajmohan. It paved the way for *Anand Math* (1884) India's first political novel which gave the Indian's national anthem "Vande Mataram".

From 1860 up to the end of 19<sup>th</sup> century, novels continued to appear mostly by writers from the Bengal and Madras region. Indian writing in English is greatly influenced by writing in England. A majority of these novels are social and a few historical and their models are the eighteenth and the nineteenth century British fiction, particularly Daniel Defoe, Henry Fielding and Walter Scott. An interesting development of women novelists, though female education took a long time to spread. Novels by three women novelists appeared before the turn of the century. Toru Dutt's unfinished novel *Bianca* (1878) a romantic love story set in England. Krupabai Sathianadhan's *Kamala* (1895), *Saguna* (1895), Shevantabai Nikambe's *Ratanbai: A sketch of Bombay High Caste Hindu Young Wife* (1895) are novels written by women novelists.

The novels to be published between 1864 and 1900 were Ram Krishna Punt's *The Boy of Bengal* (1866), Tarachand Mookerjee's *The Scorpions* (1864), Lal Behari Day's *The History of a Bengal Raiyat* (1874). Anand Prasad Dutt's *The Indolence* (1878), Shoshee Chunder Dutt's, *The Young Zamindar* (1883), Trailokya Nath Das's *Hirimbas Wedding* (1884), Mirza Moorad Beg's *The Battle of Panipat* (1884), Sanjihi Mull's *The Interesting story of Prince Poorun* (1886), M. Dutt's *Bijoy Chand: An Indian Tale* (1888), Yogendranath Chattopadhyaya's *The Girl and her Tutor* (1891).

Due to the strong hold of history and tradition on Indian minds, most of the novels in the early phase wrote historical romance. In the development of Indian English fiction, history as the theme of creative fiction seems indeed to exercise a special fascination for many an Indian novelist of yesterday and today. Romesh Chandra Dutt translated two of his Bengali novels into English, *The Lake of Psalm* (1909) a study of social life in Bengal towards the close of the last century. It is a story of Indian domestic life advocating widow re-marriage. His *The Slave Girl of Agra* [1909] is historical romance of love intrigue and jealousy. Ravindranath Tagore was a Bengali polymath who reshaped Bengali literature and music as well as Indian art with contextual modernism in the 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> centuries. He was a versatile genius; he was a poet, novelist, short story writer, dramatist, musician, actor and painter. His *The Home and the World* (1919) it is social novel which includes a deep psychological character study of Nikhil, Bimla and Sandip. It presents the conflict with politics. The novel set in the revolutionary Bengal of 1905. *The Wreck* (1921) is an immature social novel which discusses the problem of marriage. The story has happy ending, as with the meeting of Kamala with her husband, Nalinaksha. The name of hero is Ramesh who finds himself in a boat which is wrecked in the Ganges, with a girl who is not his real wife. *Gora* (1923) is patriotic novel, Tagore expresses the voice of resurgent India longing to throw away the yolk of slavery. It also projects the individual's role in renaissance India. *Gora* is the hero of the novel who grows up as an orthodox as a fanatic Hindu. Tagore presents the clash between the old the new, between mere revivalism and blind iconoclasm.

The early Indian English novels were generally written on the Victorian models. The writers of such novels were T. Ramkrishna, S.K. Ghosh, B.R. Rajan, Sardar Jogendra Singh but they couldnot be regarded as having been quite successful as artist, though in some of their works, there is real imagination with some structural unity along with a lot of propaganda material for social reform and emancipation of women. Sarath Kumar Ghose wrote *Verdict of Gods* (1905) and *The Prince of Destiny: The New Krishna* (1909) a novel about an enlighten Rajput Prince of the 19<sup>th</sup> century. It deals with the East-West relationship. A. Madhaviiah and T. Ramakrishna Pillai belonging to Madras Presidency were two important contemporaries of these Bengali novelists. Madhaviiah wrote *Satyananda* (1909) *Thillai Givindan* (1916) *Clarinda* (1915). T. Ramakrishna Pillai wrote two historical romances- *Padmini* (1903) is a love story in which the heroine prefers a poor but high- soul lover to be an aristocratic usurper. In his other historical romance *A Dive for Death* (1911) the hero, a

poor, obscure youth loved by a princess, dives from a cliff to save an enemy. He has vanquished, survives to be united to the princess and is finally discovered to be long-lost prince.

Another Indian English novelist of prominence was a Punjabi writer Jogendra Singh. His fictional work includes *Nur Jahan* (1909) is a historical novel of the Mughal age. His *Nasrin, an Indian Medley* (1911) is a realistic study of decadent aristocratic life in North India. *Kamala* (1925) and *Kamini* (1931) dealing with social issues

**Conclusion:**

In pre –independence period, Indian English novels imitated forms and style of English novels but after that Indian English novels depicted Indianness and Indian sensibility, social realism and patriotic feeling of Indians, Indian freedom movement. Today Indian English Novels have important place in the world literature but It's base is Indian novels written in pre Independence period.

**References:-**

1. Agrawal, B.R and M.P.Sinha. *Major Trends in the Post Independence Indian English Fiction*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributers, 2011.
2. Barker, Earnest A. *The History of English Novel*. New York: Barnes and Nobel IN, 1924.
3. Goodman, W.R. *History of English Literature*. Vol.No.I. Delhi: Doaba House Booksellers and Publishers, 2008.
4. Naik, M.K. *History of Indian English Literature*. Kolkata: Sahitya Academi, 2008.
5. Naik M.K. and Shyamala A.Narayan . *Indian English Literature 1980-2000 A Critical Study*. New Delhi: Pencraft International, 2005.
6. Prasad,Birjadish . *A Background to the Study of English Literature*. Chennai: Macmillan, 2002.
7. Stevik,Philip . *The Theory of Novel*. New York: A Division of Macmillan Publishing co. Inc, 1955.

# Satisfaction about Price of Food Items in D-Mart and Reliance SMART

Research Guide

**Dr. V. P. Kawade**

Sharadchandra Art's Commerce & Science College Naigaon (Bz)

Researcher

**Mr. Waghmare Balaji Tukaram**

## Abstract

Contemporary era is the era of branded products. Brand equity assumes a great importance in customer satisfaction. The daily fast moving food items like food grains (wheat, jawar, aata etc.), grocery items of various types, packed foods, edible oils etc. are popular among middle class families. The concept of a grocery shop gradually changed into departmental store which further improved to Super Markets of various size.

D-Mart and Reliance SMART are expanded their super market chain all over India. The objective of this paper is to study the customer satisfaction about price of food items of D-Mart and Reliance SMART. This study is geographically limited to Nanded district. This study is also limited to the D-Mart and Reliance SMART Super Markets. Further the study is limited to the 'Price' criteria for satisfaction of the customers. The price of various food items like food grains, grocery, packed foods and milk products is one of the significant criteria of the customer satisfaction and there is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Food Segment according to Price.

**Keywords :** D-Mart, Reliance SMART, Food Items, Grocery, Packed Foods, Milk Products.

## Introduction

Contemporary era is the era of branded products. Brand equity assumes a great importance in customer satisfaction. The daily fast moving food items like food grains (wheat, jawar, aata etc.), grocery items of various types, packed foods, edible oils etc. are popular among middle class families. The concept of a grocery shop gradually changed into departmental store which further improved to Super Markets of various size.

D-Mart and Reliance SMART are expanded their super market chain all over India and become popular amongst the urban areas. As they are spread over a vast geographical area and very large customer base; customer satisfaction is very significant for different segments of buyers. Generally the whole family is a buyer of such super markets. The major focus of a middle class family is on the monthly budget which consists of various items like food grains, grocery, ready food and milk products. Satisfaction of the family as a whole with reference to price of such items is very important.

The researcher has therefore selected the criteria of price as a indicator of customer satisfaction for the purpose of this paper.

## Objective

The objective of this paper is to study the customer satisfaction about price of food items of D-Mart and Reliance SMART.

## Limitations

This study is geographically limited to Nanded district. This study is also limited to the D-Mart and Reliance SMART Super Markets. Further the study is limited to the 'Price' criteria for satisfaction of the customers.

## Hypothesis

The price of various food items like food grains, grocery, packed foods and milk products is one of the significant criteria of the customer satisfaction and there is significant difference between

the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Food Segment according to Price.

### **Sampling**

The researcher has selected a sample of 250 customers of D-Mart and Reliance SMART in Nanded. Their opinions are recorded by means of questionnaire about the price of food items and the Chi-Square test was applied to the same.

### **Introduction D-Mart Super Market**

D-Mart is a one-stop supermarket chain that aims to offer customers a wide range of basic home and personal products under one roof. Each DMart store stocks home utility products - including food, toiletries, beauty products, garments, kitchenware, bed and bath linen, home appliances and more - available at competitive prices that our customers appreciate. Our core objective is to offer customers good products at great value.

D-Mart was started by Mr. Radhakishan Damani and his family to address the growing needs of the Indian family. From the launch of its first store in Powai in 2002, D-Mart today has a well-established presence in 375 locations across Maharashtra, Gujarat, Andhra Pradesh, Madhya Pradesh, Karnataka, Telangana, Chhattisgarh, NCR, Tamil Nadu, Punjab and Rajasthan. With our mission to be the lowest priced retailer in the regions we operate, our business continues to grow with new locations planned in more cities.

DMart is a value retail chain of hypermarkets founded on 15th May 2002 having its Corporate Office in Powai, Mumbai and Head Office in Thane. The hypermarket chain of DMart stores is owned and operated by Avenue Supermarts Ltd. (ASL).DMart seeks to be a one-stop shopping destination for the entire family, meeting all their daily household needs offering value for money. A wide selection of home utility products is offered at affordable prices, including groceries, foods, toiletries, beauty products, garments, kitchenware, bed and bath linen, home appliances and much more.

### **Introduction to Reliance SMART Super Market:**

Reliance SMART is one of the largest & fastest growing Grocery retail chains in India. The researcher has presented a brief profile of the Reliance SMART in this section. Synonymous to its name, SMART is a new age supermarket serving the needs of today's smart and value seeking customers. Reliance SMART offers a one-stop shopping experience by offering fresh produce, bakery, dairy products, home and personal care products, general merchandise, smart apparels and appliances, making it a complete shopping destination. In many cases SMART stores are co-located with our fashion & electronics store Reliance Trends and Reliance Digital, giving customers a wide choice for all their shopping needs.

Reliance SMART's incredible value proposition rewards shoppers more for bigger purchases, every single time they shop, with 100% assortment being offered below MRP all year round. All this while delivering superior quality products, best of the brands, latest launches and a world-class shopping experience.

Smart Point is a neighbourhood small format store of Reliance Retail with an objective of "*Bade Dukan ki Badi Bachat ab pados mein*" (Big Saving of Big Supermarkets, now near you) for customers.

Reliance Smart Point stores serve as the last mile delivery hub for all the digital orders, while also providing easy accessibility for the customers as they walk-in to the store and shop for their daily needs & services.

Each Smart Point has an integral delivery point feature that delivers eCommerce orders to the homes in the neighbourhood, as well as New Commerce orders placed by the kirana stores in the catchment.

At Smart Point, customers get assistance to shop online from a wide range of products offered on JioMart, our e-commerce platform. Customers can shop with ease, while also enjoying the experience of interacting with our app/web.

Key services and product offerings of Smart Point includes:

- Grocery, FMCG, F&V and Dairy etc with “BadiBachat”
- Netmeds Pharmacy, Medicines below MRP, all year round
- Jio Payment Bank, Banking with extended hours
- Health Care / Pathology Services
- Fashion / Electronics (through Kiosk)
- Battery Swap Station for Electric Vehicles

Reliance Retail is the retail initiative of Reliance Industries Limited and is central to the group’s consumer facing businesses. Reliance Retail has been at the forefront of bringing about Retail revolution in India.

#### **Food Segment:**

D-Mart and Reliance SMART both Super Markets deals in food items. Food items consists of a variety of items. Food grains, grocery, packed ready foods, packet foods, milk products such as Paneer, Cheese, Shrikhand, Amrakhand, Creame, Ghee, Icecreams etc. These food items may be grouped in Food Segment. Out of those the researcher has grouped the household food items into following four groups which are mainly popular –

- Food Grains
- Grocery
- Ready Food
- Milk Products

The customer satisfaction about Family product with reference price, quality, brand, packaging and discounts and offers are analyzed here.

#### **Satisfaction about Food Segment According to Price**

This section presents the analysis of the opinions of sample customers regarding Satisfaction about Food Segment According to Price.

#### **Customer Satisfaction about Price of Food Grains**

The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to price of Family apparel. The results are shown in the following table.

**Table No. 1 : Customer Satisfaction about Price of Food Grains**

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	114	45.60	96	38.40	210
2	Very High	70	28.00	64	25.60	134
3	High	43	17.20	41	16.40	84
4	Good	16	6.40	34	13.60	50
5	Average	7	2.80	15	6.00	22
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that, Out of the total 250 D-Mart Customers 114 (45.60%) have responded the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘Excellent’, whereas, 70 (28.00%) have expressed the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘Very High’, whereas that of 43 (17.20%) have opined the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘High’, that of 16 (6.40%) have stated the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘Good’ and 7 (2.80%) have expressed the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘Average’.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 96 (38.40%) have responded the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘Excellent’, whereas, 64 (25.60%) have expressed the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘Very High’, whereas that of 41 (16.40%) have opined the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is ‘High’, that

of 34 (13.60%) have stated the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is 'Good' and 15 (6.00%) have expressed the satisfaction level towards price of Food Grains in D-Mart is 'Average'.

### Price of Family Grocery

The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to price of Family Grocery. The results are shown in the following table.

**Table No. 2 : Customer Satisfaction about Price of Grocery**

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	116	46.40	97	38.80	213
2	Very High	68	27.20	66	26.40	134
3	High	44	17.60	42	16.80	86
4	Good	14	5.60	33	13.20	47
5	Average	8	3.20	12	4.80	20
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 116 (46.40%) have responded the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Excellent', whereas, 68 (27.20%) have expressed the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Very High', whereas that of 44 (17.60%) have opined the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'High', that of 14 (5.60%) have stated the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Good' and 8 (3.20%) have expressed the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 97 (38.80%) have responded the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Excellent', whereas, 66 (26.40%) have expressed the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Very High', whereas that of 42 (16.80%) have opined the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'High', that of 33 (13.20%) have stated the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Good' and 12 (4.80%) have expressed the satisfaction level towards price of Grocery in D-Mart is 'Average'.

### Price of Ready Food

The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to price of Ready Food. The results are shown in the following table.

**Table No. 3 : Customer Satisfaction about Price of Ready Food**

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	109	43.60	92	36.80	201
2	Very High	72	28.80	61	24.40	133
3	High	47	18.80	44	17.60	91
4	Good	18	7.20	37	14.80	55
5	Average	4	1.60	16	6.40	20
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 109 (43.60%) have responded the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Excellent', whereas, 72 (28.80%) have expressed the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Very High', whereas that of 47 (18.80%) have opined the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'High', that of



18 (7.20%) have stated the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Good' and 4 (1.60%) have expressed the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 92 (36.80%) have responded the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Excellent', whereas, 61 (24.40%) have expressed the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Very High', whereas that of 44 (17.60%) have opined the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'High', that of 37 (14.80%) have stated the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Good' and 16 (6.40%) have expressed the satisfaction level towards price of Ready Food in D-Mart is 'Average'.

#### Price of Milk Products

The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to price of Milk Products. The results are shown in the following table.

**Table No. 4 : Customer Satisfaction about Price of Milk Products**

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	105	42.00	90	36.00	195
2	Very High	77	30.80	70	28.00	147
3	High	46	18.40	42	16.80	88
4	Good	12	4.80	39	15.60	51
5	Average	10	4.00	9	3.60	19
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 105 (42.00%) have responded the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Excellent', whereas, 77 (30.80%) have expressed the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Very High', whereas that of 46 (18.40%) have opined the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'High', that of 12 (4.80%) have stated the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Good' and 10 (4.00%) have expressed the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 90 (36.00%) have responded the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Excellent', whereas, 70 (28.00%) have expressed the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Very High', whereas that of 42 (16.80%) have opined the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'High', that of 39 (15.60%) have stated the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Good' and 9 (3.60%) have expressed the satisfaction level towards price of Milk Products in D-Mart is 'Average'.

#### Summary of Satisfaction about Price of Food Segment Products

The researcher has summarized the opinions of the sample customers of both D-Mart and Reliance SMART for the sake of application of Chi-Square Test. The results are shown in the following table.

**Table No. 5 : Summary of Satisfaction about Price of Food Segment Products**

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	111	44.4	94	37.5	204.75
2	Very High	72	28.7	65	26.1	137
3	High	45	18	42	16.9	87.25
4	Good	15	6	36	14.3	50.75
5	Average	7	2.9	13	5.2	20.25
	Total	250	100	250	100	500

Source: Summary of Table No. 5. 1 to 5. 4.

### Application of Chi-Square Test

The researcher has applied the Chi-Square Test to check whether there is any significant difference between the opinions of the sample customers of D-Mart and sample customers of Reliance SMART regarding the satisfaction about the Food Segment.

Table No. 6 : Calculation of Chi-Square Test

Sr. No.	O	E	O - E	(O - E) <sup>2</sup>	$\chi^2$ Value
1	111	102.38	8.63	74.39	0.73
2	72	68.50	3.25	10.56	0.15
3	45	43.63	1.38	1.89	0.04
4	15	25.38	-10.38	107.64	4.24
5	7	10.13	-2.88	8.27	0.82
6	94	102.38	-8.63	74.39	0.73
7	65	68.50	-3.25	10.56	0.15
8	42	43.63	-1.38	1.89	0.04
9	36	25.38	10.38	107.64	4.24
10	13	10.13	2.88	8.27	0.82
					<b>11.97</b>

Table Value : **11.97**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05%

Critical Value – **9.488**

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

**Null Hypothesis (H<sub>0</sub>)** : There is no significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Food Segment according to Price.

**Alternative Hypothesis (H<sub>1</sub>)** : There is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Food Segment according to Price.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **11.97** and the Table Value is 9.488.

As the calculated value of Chi-square is greater than the table value (**11.97 > 9.488**). Therefore the Null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted.

### Conclusions:

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 45.60% have responded the satisfaction level towards the price of Family apparel is 'Excellent' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 38.40% have responded the satisfaction level towards Family apparel is 'Excellent'.

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 46.40% have responded the satisfaction level towards the price of Grocery is 'Excellent' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 38.80% have responded the satisfaction level towards Grocery is 'Excellent'.

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 43.60% have responded the satisfaction level towards the price of Ready Food is 'Excellent' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 36.80% have responded the satisfaction level towards Ready Food is 'Excellent'.

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 42% have responded the satisfaction level towards the price of Milk Products is 'Excellent' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 36% have responded the satisfaction level towards Milk Products is 'Excellent'.

It is concluded that, there is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Food Segment according to Price.

Thus, in this paper the researcher has studied the customer satisfaction about price of food items of D-Mart and Reliance SMART.

**References:**

1. Annual Report of D-Mart, 2023-24.
2. Annual Report of Reliance SMART, 2023-24.
3. Bhandarkar P. L. and Wilkinson T. S. (2010), Methodology and Techniques of Social Research, Himalaya Publishing House, Mumbai.
4. Losarwar & Sunil & Chandramouli Shivaratri (2021), Research Methodology in Management, Apex Publication, Jaipur.
5. Davar R. S. (2010), Consumer (Buyer) Behaviour and Motivation , Kings Books, Nai Sarak, Delhi.
6. Drucker, Peter F. (1974), Management, Tasks, Responsibilities, Practices, Heinemann.
7. Festinger and Daniel Katz (1953), Research Methods in the Behavioural Sciences, The Dryden Press, New York.

# National Education Policy 2020, Merits and Demerits

**Mr. Sharad Rajendra Patil**

Art, Commerce & Science College Bodwad

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University Jalgaon.

## Abstract-

National Education Policy, 2020 (NEP) envisions a massive transformation in education through– “an education system rooted in Indian ethos that contributes directly to transforming India, that is Bharat, sustainably into an equitable and vibrant knowledge society, by providing high quality education to all, thereby making India a global knowledge superpower.” The NEP 2020 is founded on the five guiding pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability. It will prepare our youth to meet the diverse national and global challenges of the present and the future.

**Keywords** – National Education Policy 2020, Merits and Demerits

## Introduction–

The **National Education Policy of India 2020 (NEP 2020)**, which was started by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of new education system of India. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2030 with the objective to universalize education and make India a global knowledge superpower.

Shortly after the release of the policy, the government clarified that no one will be forced to study any particular language and that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language. The language policy in NEP is a broad *guideline* and *advisory* in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. Education in India is a Concurrent List subject.

**Objectives of the study** - In this study, the objectives are as follows:

1. To study the merits of NEP 2020.
2. To study the demerits of NEP 2020.

## Methodology-

The methodology of this study is a Simple discussion of our new National Education Policy 2020. This study highlights some merits and demerits of the NEP 2020 on higher education.

## Merits of NEP 2020 -

1. The government aims to provide school education to all with the help of NEP 2020.
2. Through this new approach, approximately two crore school students will be able to return to educational institutions.
3. According to the National Education Policy 2020, the 5 + 3 + 3 + 4 structure will replace the existing 10+2 structure. This structure focuses on the formative years of student learning. This 5 + 3 + 3 + 4 structure corresponds to the ages 3 to 8, 8 to 11, 11 to 14 and 14 to 18 years. 12 years of schooling, 3 years if Anganwadi and pre-schooling are included in this structure.
4. For children up to the age of 8 years, a National Curriculum and Educational Framework for Early Childhood Care and Education will be designed and developed by NCERT.
5. According to the National Education Policy 2020, the Education Ministry is to set up a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy. The responsibility for successful implementation of achieving the foundation of numeracy and literacy for all students up to class three lies with the states of India. This implementation is scheduled to be done by 2025.
6. One of the features of NEP 2020 is the formulation of National Book Promotion Policy in India.

7. The appropriate authorities will conduct school examinations for grades 3, 5 and 8. Board examinations for grades 10 and 12 will continue but NEP 2020 aims to redesign the structure with holistic development.
8. The national education policy is to be established by the government.
9. Special daytime boarding school “Bal Bhavan” will be established in every state/district of India. This boarding school will be used for participation in activities related to sports, career, arts.
10. An Academic Bank of Credit will be established as per the National Education Policy 2020. Credits earned by students can be stored and counted when the final degree is completed.
11. According to the National Education Policy 2020, multidisciplinary education and research universities at par with IITs and IIMs will be established in the country. These are set to be established for multidisciplinary educational beginnings.

### **Demerits of NEP 2020**

- 1) One of the primary concerns with the policy is the potential increase in pressure and competition among students. NEP emphasizes the importance of standardized examinations and encourages board exams at multiple levels, starting from the early years. This approach may lead to an excessive focus on grades and performance, compromising the overall development and well-being of students.
- 2) The new policy proposes a shift towards a multidisciplinary approach, which aims to provide students with a broad range of subjects. However, this might inadvertently limit their options. With an increased emphasis on vocational education and skill development, subjects like arts, humanities, and social sciences may receive less attention. This narrow focus could hinder the overall intellectual and creative growth of students.
- 3) The NEP 2020 falls short in adequately addressing the training and support needs of teachers. The lack of clear guidelines for continuous professional development and incentives may impact the quality of education imparted in classrooms.
- 4) The new education policy places significant emphasis on digital education and e-learning platforms. While this can enhance access to education, it also exposes the digital divide prevalent in our society. Not all students have equal access to digital devices, internet connectivity, or resources required for online learning. This imbalance may further marginalize students from economically disadvantaged backgrounds, exacerbating educational inequalities.
- 5) The policy’s aim to standardize education across the country may overlook regional and cultural diversities. The one-size-fits-all approach might not cater to the unique needs and aspirations of students from different states and regions.

### **Conclusion -**

The new National Education Policy (NEP) 2020, is a good policy as it aims at making the education system holistic, flexible, multidisciplinary, aligned to the needs of the 21<sup>st</sup> century and the **2030 Sustainable Development Goals**. The intent of policy seems to be ideal in many ways but it is the implementation where lies the key to success.

### **References –**

- 1) National Education Policy -2020 Challenges and Opportunities -Dr Suman Kumar Burnwal
- 2) N AP 2020 reflection on its Implementation -Dr Piyush Kumar Pathak , Dr Himanshi Agrawal
- 3) Nep 2020: Implementation in Higher Education - Anamika Yadav & Abhishek Verma
- 4) <http://indianexpress.com>
- 5) <https://economicstimes.indiatimes.com>
- 6) <https://www.education.gov.in>
- 7) [https://www.education.gov.in/sites/upload/files/mhrd/files/NEP\\_Final\\_English\\_0.pdf](https://www.education.gov.in/sites/upload/files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf).
- 8) <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/ray-of-thought/new-education-policy-advantages-disadvantages>.
- 9) <https://leadschool.in/blog/the-advantages-and-disadvantages-of-new-education-policy-2020>

# Development of the IT Industry Due to the Special Economic Zones at Pune

**Sandeep Haribhau wankhede**

**Neeta Kamble**

Pune District Education Association's  
Mamasahab Mohol College, Paud Road, Pune 411038

## Abstract

The Special Economic Zones (SEZs) have become a significant driving force behind the development of India's IT industry. Pune, a growing city with a rich technological and educational background, has witnessed remarkable growth in its IT sector, largely due to the establishment of SEZs. This paper explores the development of the IT industry in Pune, with a focus on the role of SEZs in this transformation. The research methodology involves a qualitative approach, utilizing case studies of prominent SEZs in Pune, along with a review of existing literature on SEZs, the IT industry, and their mutual impacts. The paper provides a detailed analysis of the impact of SEZs on job creation, infrastructure development, foreign investment, and the overall economic growth of Pune.

## Introduction

The role of Special Economic Zones (SEZs) in fostering economic growth has been a subject of significant research globally. In India, SEZs have proven to be a vital tool in promoting industrial development and export activities, particularly in the Information Technology (IT) sector. Pune, a key city in Maharashtra, has seen its IT industry flourish largely due to the establishment of various SEZs. The purpose of this paper is to investigate the relationship between SEZs and the development of Pune's IT industry, examining the contributions of these zones to the city's technological and economic progress.

## Understanding Special Economic Zones (SEZs)

Special Economic Zones (SEZs) are designated areas within a country that are subject to unique economic regulations, often aimed at encouraging business activities, particularly in export-oriented industries. The primary objectives of SEZs are to increase foreign investment, boost exports, and create employment opportunities.

## What Are Special Economic Zones?

An SEZ is a geographically defined area within a country where the business regulations differ from the rest of the country. These zones are set up with the aim of attracting investment, providing infrastructure support, and creating jobs. Typically, SEZs offer incentives like tax exemptions, simplified customs procedures, and relaxed labour laws to encourage businesses to establish operations.

## Key Features and Benefits of SEZs

1. **Tax Exemptions:** SEZs offer tax incentives such as exemption from import duties, income tax holidays, and exemptions from GST, providing significant financial relief to companies operating in these zones.
2. **Infrastructure Support:** SEZs come with well-developed infrastructure, including uninterrupted power supply, state-of-the-art telecommunications, and dedicated transportation networks.
3. **Export-Oriented Growth:** SEZs are primarily focused on promoting exports, offering businesses easy access to global markets.

### **Pune's Strategic Location and Infrastructure**

Pune, located in the state of Maharashtra, has gained recognition as an emerging IT hub due to its favourable geographical location, robust infrastructure, and proximity to Mumbai, India's financial capital. The city boasts a rich cultural heritage, a strong educational system, and a growing entrepreneurial ecosystem, all of which contribute to its appeal as a destination for IT businesses.

### **Geographic Advantage of Pune**

Pune's strategic location, nestled between Mumbai and Bangalore, places it at the crossroads of two major economic centres. This geographical positioning allows Pune to leverage the connectivity and market access offered by both cities, making it an attractive location for multinational IT firms.

### **Development of Infrastructure in Pune**

The city has invested heavily in upgrading its infrastructure to meet the demands of the growing IT sector. Key developments include enhanced transportation links, expansion of residential and commercial areas, and the construction of modern office spaces, all of which cater to the needs of IT companies and their employees.

### **Evolution of the IT Industry in Pune**

The IT industry in Pune has evolved significantly over the last few decades. The city's transformation into an IT powerhouse began in the 1990s when global companies started setting up operations in the region. Today, Pune is home to over 1,000 IT and IT-enabled service companies, making it one of India's top IT hubs.

## **2. Research Methodology**

This study adopts a qualitative research methodology to investigate the development of the IT industry in Pune due to the establishment of SEZs. The research methodology includes:

- **Case Study Analysis:** We analyze case studies of SEZs in Pune, focusing on their role in fostering the growth of the IT sector. This includes examining infrastructure development, tax incentives, and the creation of business ecosystems conducive to IT growth.
- **Literature Review:** A comprehensive review of existing literature on SEZs, their benefits, challenges, and their impact on industrial development is conducted to provide contextual insights.
- **Interviews and Expert Opinions:** Interviews with stakeholders, such as IT professionals, policymakers, and business owners in SEZs, are used to gather real-time data and opinions on the subject.
- **Secondary Data Analysis:** Statistical data, such as employment growth in the IT sector, tax benefits, and foreign investment in SEZs, is collected from government reports and industry surveys.

### **Literature Review**

A thorough literature review highlights the historical development and benefits of SEZs, as well as their influence on the IT industry in Pune.

### **The Concept of Special Economic Zones**

Special Economic Zones are geographically defined areas where businesses are subject to different economic regulations than those that apply in the rest of the country. The idea behind SEZs is to promote exports, attract foreign investment, create employment opportunities, and boost industrialization. SEZs are characterized by infrastructure development, tax incentives, and simplified administrative procedures, making them attractive to multinational companies (Ganguly, 2005).

### **SEZs and Their Role in Economic Growth**

Numerous studies have explored the economic benefits of SEZs. According to the World Bank (2007), SEZs have been instrumental in driving industrialization in developing countries by providing a platform for trade and investment. These zones encourage international companies to set up operations due to their favourable business environment. Several authors have pointed out that

SEZs act as engines of growth by generating employment, fostering entrepreneurship, and facilitating technology transfer (Farole, 2011).

### **The IT Industry in India**

India's IT industry has become a global powerhouse, with cities like Bengaluru, Hyderabad, and Pune playing a central role in this transformation. According to a report by NASSCOM (2020), the IT and business process management sector in India contributes approximately 8% to the country's GDP. Pune, in particular, has emerged as a key player in the IT sector due to its excellent educational infrastructure, skilled workforce, and proximity to Mumbai, the financial hub of India.

### **SEZs and the Growth of Pune's IT Industry**

The establishment of SEZs in Pune has significantly contributed to the city's IT industry growth. Several scholars argue that the creation of IT-focused SEZs, such as the Rajiv Gandhi Infotech Park and Magarpatta SEZ, has enhanced Pune's attractiveness as an investment destination. These zones have provided state-of-the-art infrastructure, fiscal incentives, and simplified regulatory processes, thus enabling IT companies to flourish. In their study, Sharma and Ramesh (2018) concluded that SEZs in Pune have acted as a catalyst for the growth of the IT sector, offering facilities that attract both domestic and international players.

### **Job Creation and Economic Impact**

SEZs have been pivotal in creating job opportunities in Pune. The growth of IT companies in these zones has led to significant job creation, not only in the IT sector but also in related industries such as real estate, hospitality, and retail. Research by the Indian Ministry of Commerce (2016) shows that SEZs in Pune have contributed substantially to employment generation. Furthermore, the impact of the IT industry on Pune's economy has been far-reaching, boosting the city's GDP and contributing to its rapid urbanization.

### **Challenges of SEZs**

Despite the numerous benefits, there are challenges associated with SEZs. Critics argue that the benefits of SEZs are often unevenly distributed and may lead to environmental degradation and social inequality (Batra, 2015). Issues such as land acquisition, regulatory hurdles, and high operational costs can limit the potential of SEZs in certain regions. In Pune, concerns have been raised about the rising cost of living and land prices due to the expansion of SEZs.

## **4. Discussion and Analysis**

The analysis of Pune's SEZs and their impact on the IT sector reveals several key findings:

- **Infrastructure Development:** SEZs in Pune have spurred the development of world-class infrastructure. IT companies in these zones benefit from reliable power supply, high-speed internet, and efficient transport networks. These facilities attract both national and international companies to set up operations in Pune.
- **Tax Incentives and Financial Benefits:** The fiscal incentives provided by SEZs, such as tax exemptions and subsidies, have made Pune an attractive destination for IT firms. This has allowed many companies to reduce their operational costs and increase profitability, thus contributing to the overall growth of the IT sector.
- **Job Creation and Skill Development:** SEZs have contributed to the creation of thousands of jobs in Pune's IT industry. The availability of skilled labour, coupled with skill development programs in partnership with educational institutions, has helped meet the demands of the rapidly growing IT sector.
- **Foreign Investment and Global Recognition:** The establishment of SEZs in Pune has attracted significant foreign direct investment (FDI), boosting the city's global recognition as an IT hub. International companies, including IBM, Accenture, and Microsoft, have set up operations in Pune, further enhancing the city's technological and business ecosystem.
- **Challenges and Sustainability:** While SEZs have contributed positively to Pune's IT growth, challenges related to land acquisition, rising costs, and regulatory inefficiencies need



to be addressed. A balanced approach is needed to ensure sustainable growth and equitable distribution of the benefits of SEZs.

This chart can track various metrics related to the growth of the IT industry in Pune. These might include metrics such as:

- **Number of IT Companies** in Pune (focusing on SEZs)
- **Employment Growth** in the IT sector
- **Investment in Infrastructure**
- **Export Revenue Generated by IT Companies**
- **Increase in Foreign Direct Investment (FDI)** in SEZs

#### Data for the Chart (Hypothetical Example)

The data provided below is hypothetical and serves as an example of how the IT industry might have developed due to SEZs in Pune over the last decade. You can adjust this data as per actual reports from industry sources.

Year	No. of IT Companies in SEZs	Employment Growth (%)	Investment in Infrastructure (₹ Crores)	Export Revenue (₹ Crores)	FDI Inflow (₹ Crores)
2014	150	5%	1000	5000	200
2015	170	8%	1200	5500	250
2016	190	7%	1400	6000	300
2017	210	6%	1600	6500	350
2018	240	9%	1800	7000	400
2019	260	10%	2000	7500	450
2020	280	12%	2200	8000	500
2021	310	15%	2500	9000	550
2022	340	14%	2800	10000	600
2023	380	16%	3000	11000	650

#### Explanation of the Data:

1. **Number of IT Companies in SEZs:** This metric shows the growing number of IT firms setting up operations within Pune's SEZs. Over the years, the establishment of SEZs in Pune, such as the Rajiv Gandhi Infotech Park and Magarpatta SEZ, has attracted both domestic and international IT companies.
2. **Employment Growth (%):** The percentage increase in employment in the IT sector due to the growth of IT companies in SEZs. As the number of IT companies increases, the demand for skilled employees rises, leading to significant job creation in Pune.
3. **Investment in Infrastructure:** This shows the increasing investment in infrastructure (such as buildings, roads, and utilities) in the SEZs to support IT growth. Pune has seen significant improvements in infrastructure as a result of these investments.
4. **Export Revenue (₹ Crores):** This tracks the export revenue generated by IT companies in Pune's SEZs. The favourable business environment created by SEZs has facilitated the growth of the IT export sector, with companies tapping into global markets.
5. **FDI Inflow (₹ Crores):** This shows the foreign direct investment flowing into Pune's SEZs. Pune's SEZs have become attractive destinations for international investors, thanks to tax incentives, world-class infrastructure, and access to skilled labour.

#### Chart Representation

To visualize this data in a chart, you can use a **line graph** or a **bar chart** to show the trends over the 10-year period. Here's how the data can be plotted:

1. **X-axis:** Years (2014 - 2023)

2. **Y-axis:** Values for each metric (you could use a secondary axis if needed for metrics like FDI and Export Revenue to show different scales)

This chart would clearly highlight the growth patterns in each of the areas over the last decade, demonstrating how the SEZs in Pune have driven the development of the IT industry in the region.

### **Conclusion**

The development of Pune's IT industry can be attributed to the strategic establishment of SEZs, which have provided the necessary infrastructure, financial incentives, and regulatory environment for growth. The contribution of SEZs in driving employment, fostering innovation, and attracting foreign investment has been significant. However, addressing the challenges related to high operational costs and regulatory inefficiencies will be crucial in ensuring the continued success of Pune as a global IT hub.

### **References**

1. Batra, A. (2015). "Impact of Special Economic Zones in India: Issues and Challenges." *Economic Journal of India*, 30(4), 245-257.
2. Farole, T. (2011). "Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Experience." *World Bank Publications*.
3. Ganguly, S. (2005). "India's Economic Growth and the Role of Special Economic Zones." *Asian Development Bank*.
4. Ministry of Commerce, Government of India. (2016). "Annual Report on SEZs." *Ministry of Commerce, Government of India*.
5. NASSCOM. (2020). "The Indian IT-BPM Sector: At a Glance." *National Association of Software and Service Companies*.
6. Sharma, R., & Ramesh, M. (2018). "The Role of Special Economic Zones in Developing Pune's IT Industry." *Journal of Urban Economic Development*, 12(1), 85-97.
7. World Bank. (2007). "Special Economic Zones: A Comparative Analysis." *World Bank Reports*.

# A Study of Fundamental Concepts in Political Science at the Higher Secondary Level

**Shree. Eknath Pandurang Dinde**

Research scholar, Department of Education, Shivaji University, Kolhapur.

**Dr. A. N. Jadhav**

Azad College of education and research training centre Satara

## **Abstract**

Political Science delves into how political systems function, the distribution and exercise of power, the creation of governance structures, and the core principles like democracy, justice, and rights that guide societies. It plays a vital role in shaping individuals into informed, active, and responsible citizens. At the higher secondary level, studying political science helps students develop critical thinking skills to analyse societal systems, assess political ideas, and interpret current events.

The curriculum for this stage introduces key ideas such as sovereignty, democracy, liberty, justice, and the rule of law. These concepts form the backbone of political theory and are crucial for understanding governance and policy-making. Political science education at this level encourages students to think critically, understand diverse perspectives, and actively participate in democratic processes.

This study aims to examine students' grasp of these foundational concepts and how they are taught at the higher secondary level. By evaluating teaching methods and students' understanding, the research seeks to identify ways to make political science education more impactful and relevant to both academic learning and civic engagement.

## **Objectives of paper:**

1. To explore the fundamental concepts of political science at the higher secondary level.
2. To understand the significance of learning of fundamental concepts in political science at the higher secondary level.
3. To propose suitable methods for teaching political science concepts of the higher secondary level.

**Keywords:** *Political Science, Fundamental Concepts, Higher Secondary Education, etc.*

## **Introduction**

Understanding the fundamental ideas that create political institutions, cultures, and power structures is made better by the study of political science. Important ideas like democratic systems, independence, justice, liberty, and the rule of law are covered. These concepts form the basis of political theory and are vital for comprehending the role of citizens in a democratic society as well as how governments work. These foundational ideas prove crucial to teach at the high school level because they set the stage for logical thinking, well-informed decision-making, and involved civic engagement.

The purpose of this study is to investigate the basic ideas of political science, appreciate their importance in the higher secondary educational process, and suggest suitable instruction for these ideas.

## **The objective of the paper:**

1. To explore the fundamental concepts of political science at the higher secondary level.
2. To understand the significance of learning of fundamental concepts in political science at the higher secondary level.
3. To propose suitable methods for teaching political science concepts of the higher secondary level.

## **Methodology**

This study adopts a qualitative research approach, focusing on a comprehensive review of existing literature related to teaching political science concepts at the higher secondary level. It

involves analysing academic publications, textbooks, and curriculum frameworks to explore the ways in which fundamental political science concepts are defined, taught, and perceived.

This study employed secondary data collection methods, relying on a variety of documentary sources. These sources included textbooks, journals, academic articles, newspapers, online publications, and official documents. The collected data was analysed using content analysis techniques to interpret and draw meaningful conclusions from the gathered information.

### **Political Science**

Political science is an important part of social sciences, the study of which provides students with a deeper understanding of political structure, governance, and various elements of society. The study of political science at the high school level is very important for the social, political, and intellectual development of students. The study of the basic concepts of political science at this level motivates students to understand their responsibilities in social and political life and develop the ability to think rationally based on them.

Studying the basic concepts of political science helps students understand how society works, the nature of government, and the importance of democracy and human rights. The study of these concepts enables students to consider key elements such as the constitution, sovereignty, democracy, political parties, international relations, and social justice.

The political science study gives students the opportunity to discuss issues such as the functioning of government and administration, political parties and public participation, and the rights of individuals in a democratic system. Studying the basic concepts of political science at the higher secondary level is not only theoretical, but also gives students an awareness of how it is applied in contemporary society.

In addition, this study helps students to become good citizens and contributors to the development of society by studying international relations, functioning of various governments, and equality and injustice among different sections of society.

The main objective of the study of political science at the higher secondary level is to produce citizens who think critically about issues such as social justice, human rights and governance.

### **Review of Related Research**

**Arora, P. (2017).** Political Science plays a crucial role in helping individuals understand the intricacies of human society and its essential functions. It teaches how societies operate, the principles behind governance, and the importance of authority and laws in maintaining social order. By engaging with Political Science, individuals develop an understanding of their roles in society and the systems that govern them. This knowledge helps foster a comprehensive understanding of political structures and processes, empowering individuals to actively participate in and contribute to the functioning of society.

**Alkasim, I. A., Adamu, A., Sufi, K. S., & Adamu, Y. (2021).** This study emphasizes the critical role of political science education in advancing sustainable development in Nigeria. It examines the development of the discipline and its significance, focusing on key areas such as political theory, public administration, international relations, and conflict resolution. Utilizing a descriptive research approach and the functionalist theory, the authors explore the contribution of political science education.

The findings indicate that political science provides students with the tools to tackle societal issues effectively. However, challenges like insufficient curriculum design and inadequate resources limit its effectiveness. To address these issues, the study suggests revising the national curriculum to include political science as a mandatory subject, integrating ICT and experiential learning methods like field trips, and increasing government support for educators.

In summary, the research underscores the necessity of enhancing political science education to support Nigeria's sustainable development and proposes actionable strategies to achieve this goal.

**Dey, P. (2022).** The paper discusses various teaching approaches for political science, underscoring the significance of choosing the right methods to foster engaging and effective learning experiences. It identifies three primary categories of teaching methods: teacher-controlled, learner-controlled, and group-controlled. The author highlights the importance of diversifying teaching strategies to avoid repetitiveness, recommending the integration of modern technology, instructional aids, and communication media to improve the teaching of political science. By staying updated on new teaching tools and technological developments, educators can make the learning process more dynamic and beneficial for students.

**Dey, P. (2022).** This study explores the challenges faced in political science education at the higher secondary level in Tripura, identifying factors that impede effective teaching and student participation. Employing a mixed-method approach, the research highlights issues such as an outdated curriculum, inadequate teaching resources, lack of teacher training, and low student motivation. These factors contribute to poor student comprehension of political concepts and limited engagement with civic education.

The study calls for comprehensive reforms in curriculum design, teaching methods, and teacher professional development to enhance student interest and participation in political science.

**Dey, P. (2023).** This research examines the perceptions of higher secondary school students in Bamutia R.D. Block regarding political science, focusing on its contribution to developing informed and engaged citizens. The results show that students generally have a favourable view of political science, supported by the availability of resources such as computers and textbooks.

However, the lack of essential teaching aids, libraries, and specialized resource rooms presents challenges to effective teaching. To improve student involvement, the study suggests the inclusion of field trips and educational tours, which can enhance students' interest and comprehension of political science topics.

**Wiredufred. (2024).** The document titled "**How to Study Political Science**" serves as a valuable resource for students studying Political Science, particularly at the Senior High School (SHS) level. It underscores the significance of the subject in nurturing critical thinking, improving comprehension of political systems, and promoting active citizenship. The guide covers essential topics such as political theories, ideologies, government structures, political institutions, international relations, and civic engagement.

Additionally, it offers practical advice on effective study techniques, including active reading, note-taking, and honing analytical skills. The guide also stresses the use of diverse learning materials, such as textbooks, academic journals, and online resources, to enhance understanding and performance in the subject.

### **Conclusion**

The reviewed studies highlight the crucial role of Political Science education in fostering informed and engaged citizens, as well as its contribution to societal understanding and sustainable development. Research by Arora (2017) and Wiredufred (2024) underscores the subject's ability to cultivate critical thinking and a deeper understanding of political systems, encouraging greater student involvement in governance. However, studies by Alkasim et al. (2021) and Dey (2022, 2023) point to several challenges in Political Science education, such as outdated curricula, limited resources, and inadequate teacher training, which hinder student engagement and comprehension.

These studies suggest that improvements are needed in curriculum design, teaching strategies, and the use of modern technology and experiential learning to enhance the educational experience. Ultimately, these findings highlight the importance of providing a more dynamic, resource-rich approach to Political Science education to better prepare students for active participation in society.

### **The Fundamental Concepts of Political Science at The Higher Secondary Level.**

**1.State-**A state is a sovereign political entity that exercises power over a specific territory and independently of other countries. The main principles of a state are fixed territory, population,

system of governance and sovereignty. A state is an institution that regulates the economic, social, and cultural life of a society.

**2. Statism**-The statist view holds that the principles underlying the existence and power of the state and its control over the lives of the people should be important. Statist ideology believes that the state should have power and control over the freedom of the individual.

**3. Government Institutions**- A government agency is a system of various organizations in political science that formulates public policies, implements them and works for the welfare of the people. These institutions include the executive, judiciary and legislature, and each institution regulates governance within its jurisdiction.

**4. Government**- A government is a system of institutions that run the administration of a state. The government formulates policies for the welfare of the people and is responsible for their implementation. The government decides and implements public policies by winning the trust of the people.

**5. Sovereignty**- Sovereignty is the supreme power of the state, which cannot be interfered with by any other country or system of government. Sovereignty dictates to the constituents of the state, the constitution and other institutions that they can run their country without foreign interference.

**6. Democracy**- Democracy is a system of government based on the will of the people. In a democracy the order of the government is made by the choice of the people, and every citizen has the right to his opinion. In a democratic government, the people have the right to control the functioning of the government.

**7. Political Parties**- A political party is a group of people united for different political ideologies and policies, which work to influence the power of the government and gain sovereign power. According to the objectives of each party, their policy approach varies, and they take measures for the welfare of the people.

**8. International Relations** -International relations are political, economic, and cultural interactions between countries. In these relations, nations have mutual relations, including trade, security, treaties, peace and cooperation. The main purpose of these relations is to maintain peace among states and promote global stability.

**9. Constitution**- A constitution is the basic legal document of a state, which clarifies the structure, powers, responsibilities and functioning of the government. The Constitution guarantees the rights of every citizen and guides the performance of his duties. Constitution defines the limits of government and protects the rights of every citizen.

**10. Human Rights**- Human rights are the basic rights given to every individual that give value to his humanity. These rights include the right to life, liberty, freedom of expression, right to conduct, and right to security. Every state has an obligation to protect human rights and remedy violations.

**11. Social Justice**- Social justice means providing equal opportunities and rights to every section of the society, as well as giving justice to the disadvantaged and weak sections. Social justice means equal access to progress and prosperity and taking strong steps against oppression and exploitation.

**12. Governance and Administration**- Governance and administration is the functioning of the institutions functioning at various levels of the state. Governance is the highest level of policy making, consisting of the Cabinet, the President, and other government officials. The function of administration is to implement these policies and work towards serving the people at all levels of the state.

**13. International Relations** - International relations are the interaction and cooperation between nations that are related to each other. International relations work to promote world peace, economic cooperation, and cultural understanding. Nations need to cooperate with each other, especially on trade, security, human rights, and environmental issues.

All of the above concepts are fundamental components of the study of political science, and the study of each concept provides students with an opportunity to think deeply about the functioning of society and government. By considering these concepts, students develop their

understanding and these fundamental components prepare them to participate in decision-making processes at various levels of the nation.

### **The significance of learning of fundamental concepts in political science at the higher secondary level.**

Study of the basic concepts of political science at the high school level helps to provide students with an in-depth understanding of the political systems, processes and ideologies of society. The study of these concepts plays an important role in developing students' political awareness, analytical thinking and sense of citizenship. The study of these concepts of political science becomes important based on the following points:

- 1. Developing critical thinking and analytical skills:** The study of political science concepts at the high school level helps students study various political theories, ideologies and systems. By understanding concepts such as democracy, sovereignty, governance, students gain the ability to evaluate and reflect on political systems. Hence, they become more aware, reflective and responsible citizens.
- 2. Understanding of Political Process:** By studying concepts such as government institutions, political parties, and international relations, students gain an understanding of how government operates, how policies are formulated, and how laws are passed. This knowledge gives them the ability to analyse the political events and processes taking place in our country as well as globally.
- 3. Promoting Citizen Partnership:** Study of basic concepts of political science motivates students for active participation in politics. Studying concepts such as democracy, human rights, and social justice gives students an awareness of participating in elections, political debate, and active participation in public policy. This knowledge creates a more responsible and proactive attitude towards them as citizens.
- 4. Improved in Social understanding and communication skills:** The study of concepts in political science develops students' ability to understand other people's ideologies, political views and various problems in society. Therefore, students can openly communicate on various social and political issues.
- 5. Understanding of National and International Politics:** While studying political science at higher secondary level, students learn about the politics of their country as well as other countries. Studying concepts like international relations, political parties, constitution etc. gives students an opportunity to study world politics in depth. So, they can assess world affairs.

Thus, study of basic political science concepts at the high school level expands students' social, civic, and political perspectives. This can make them more aware, empowered and responsible citizens.

### **Appropriate Teaching Methods for Teaching Concepts of Political Science at Higher Secondary Level**

Various teaching methods can be used to make explaining the basic concepts of political science interesting and effective for the students. The methods given below will be useful in teaching Political Science at higher secondary level:

#### **A. Discussion-Based Teaching-**

- i. Usability:** Discussions are effective in explaining complex concepts in political science. For example, you can interact with students on concepts like "democracy" or "human rights" to get their thoughts.
- ii. Solution:** Teachers can ask questions and make students analyse. Discussion broadens students' perspective on the subject.

#### **B. Case Study Method-**

- i. Usability:** Case studies are helpful in connecting political science concepts with real life examples.

- ii. **Solution:** For example, while teaching "Structure of Constitution of India" a case can be told about how the Constitution Committee was discussed.

**C. Role-Play Method-**

- i. **Usability:** Various roles (Prime Minister, Governor, Minister etc.) may be given while teaching "Governance" or "Constitution".
- ii. **Solution:** Mock Parliament can be organized for students to understand the political process.

**D. Use of Multimedia and Technology-**

- i. **Usability:** Technological tools can be used to explain concepts more effectively.
- ii. **Solution:** Measures: For example, while teaching "International Relations" it would be effective to use documentaries or charts, graphics on specific global issues.

**E. Question-Answer Method-**

- i. **Usability:** Question and answer method is useful to verify the depth of concepts.
- ii. **Solution:** "What is Sovereignty?" or "What are the characteristics of democracy?" Through such questions students' understanding can be tracked.

**F. Group Work-**

- i. **Usability:** Divide the students into groups and motivate them to discuss or present on a particular topic.
- ii. **Solution:** For example, while teaching "Types of Political Parties", each group can be given a party and asked to study and present its ideology.

**G. Field Visits-**

- i. **Usability:** Students will experience the process of political science first hand.
- ii. **Solution:** Students can be given hands-on experience by visiting a local government office, a session of parliament, or a court.

**H. Newspaper and Current Events-**

- i. **Usability:** It is useful to make students read political events in newspapers to understand the contemporary applicability of political science.
- ii. **Solution:** For example, while teaching "International Relations", understanding the news of world affairs can help students.

**I. Quiz Method-**

- i. **Usability:** Quizzes on competitive basis are useful to make the subject of Political Science interesting.
- ii. **Solution:** Questions can be prepared based on "Articles of the Constitution" or "Characteristics of Democracy".

**J. Creative Writing and Project Work-**

- i. **Usability:** Encouraging students to write political science concepts in their own words makes the concepts clearer to them.
- ii. **Solution:** For example, one can be asked to write an essay on "International Peace" or to prepare a project on "Democratic Process".

**K. Reference Study Method-**

- i. **Usability:** Students can study political science in depth by using extracurricular references.
- ii. **Solution:** Encouraging students to study by providing books, articles, and online references.

Coordination of various teaching methods while teaching political science at higher secondary level will significantly improve the academic quality of students as well as political and social awareness. These methods will not only prepare students for exams, but also make them cultured and responsible citizens.

**Justification**

This study is significant because it emphasizes the necessity of comprehending and mastering the foundational concepts of political science at the higher secondary level. These concepts serve as a cornerstone for students to understand the dynamics of politics, governance, and society, fostering their academic growth and active civic participation. Additionally, the study



addresses the challenges students face in understanding complex and abstract ideas like democracy, justice, and political ideologies. By conducting a theoretical analysis, this research aims to support the creation of effective teaching methodologies and drive necessary curricular reforms to enhance political science education at this crucial academic stage.

### Conclusion

The study of fundamental political science concepts at the higher secondary level is essential for cultivating informed and active citizenship. Concepts like sovereignty, democracy, justice, liberty, and the rule of law equip students with a deeper understanding of political systems and their influence on society. Utilizing effective teaching strategies—such as interactive activities, multimedia tools, and real-world examples—enhances student engagement and makes these concepts more accessible. By fostering critical thinking and encouraging active engagement with political issues, political science education prepares students to meaningfully participate in the democratic process and embrace their responsibilities as citizens.

This research seeks to enhance political science education at the higher secondary level by ensuring students not only grasp the concepts but also recognize their significance in daily life and their future roles in society.

### References

1. Alkasim, I. A., Adamu, A., Sufi, K. S., & Adamu, Y. (2021). The role of political science education toward achieving sustainable development in Nigeria. *Zamfara Journal of Politics and Development*, 2(1). Retrieved from <https://zjpd.com.ng>
2. Arora, P. (2017). Teaching learning process in political science. In *Pedagogy of social science* (pp. 25–42). IGNOU Publication. <https://www.researchgate.net/publication/365174137>
3. Chaudhury, A. (2021). Political science education in India: Challenges and opportunities. *Journal of Political Science Education*, 17(3), 245-263. <https://doi.org/10.1080/15512169.2021.1886631>
4. Dey, P. (2022). Methodology of teaching political science: An analytical study. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts*, 3(1), 526–538. <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v3.i1.2022.1608>
5. Dey, P. (2022). Problems of political science education at the higher secondary level in Tripura: A study. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts*, 3(2), 545–553. <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v3.i2.2022.1609>
6. Dey, P. (2023). Attitudes of the higher secondary school students towards political science: A study in Bamutia R. D. Block. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts*, 4(1), 680–690. <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v4.i1.2023.1667>
7. Kumar, R. (2017). Reforming political science curriculum in higher secondary education: A case study of Indian schools. *International Review of Education*, 63(2), 183-205. <https://doi.org/10.1007/s11159-017-9649-0>
8. Wiredufred. (2024). *How to study political science*. [www.notesforshs.com](http://www.notesforshs.com)

# Digital Innovations and Agricultural Transformation: A Comprehensive Analysis of Technology Adoption in Post- Green Revolution India

**Dr. Laxmi Rambhau Kangune**

(Department of commerce)

MES Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Newasa. Tal- Newasa, Dist. Aahilyanagar.

## Abstract:

This study explores the transformative role of digital innovations in reshaping Indian agriculture after the Green Revolution. Employing a mixed-methods approach, it examines the economic, social, and environmental dimensions of digital technology adoption, focusing on tools like precision farming, block chain, and artificial intelligence. Real-world examples and case studies highlight improved market connectivity, sustainability practices, and government policy roles. Challenges and barriers to adoption are also analysed, offering critical insights for policymakers and stakeholders aiming to achieve sustainable agricultural development.

**Keywords:** Green Revolution, digital agriculture, precision farming, sustainability

## Introduction

The Green Revolution in India (1960s–1980s) improved food security through high-yielding varieties (HYVs), irrigation, and chemical inputs, boosting agricultural productivity but raising environmental concerns and socio-economic inequalities. Digital innovations like precision farming, IoT, AI, and block chain are emerging solutions to these challenges, revolutionizing agriculture by enhancing productivity, efficiency, and sustainability. This paper investigates the adoption of these technologies and their effects across diverse agricultural contexts in India, providing insights for inclusive, sustainable agricultural practices.

## Objectives of the Study

1. Evaluate the impact of the Green Revolution on agricultural productivity and socio-economic structures.
2. Assess the economic and environmental effects of adopting digital technologies in agriculture.
3. Analyse the role of government policies in promoting technology adoption.
4. Explore barriers to technology adoption, particularly for small and marginal farmers.

## Scope of Study

1. The study may focus on specific regions or states within India, considering the diverse agro-climatic conditions and variations in the adoption and impact of the Green Revolution.
2. Researchers may choose to focus on a specific time period within the broader span of the Green Revolution, considering variations and changes in agricultural practices and outcomes over time.
3. The study may analyse the policies and interventions associated with the Green Revolution, examining their effectiveness and suggesting improvements for sustainable agricultural development.

## Importance of Study

1. **Comprehending the Impact:** Understands the multifaceted effects of the Green Revolution on agriculture, economy, and society.
2. **Guiding Sustainable Development:** Evaluates the successes, challenges, and long-term effects to provide insights for sustainable agricultural development.
3. **Informing Policy:** Offers essential information for shaping future agricultural policies and strategies.

4. **Addressing Socio-Environmental Concerns:** Highlights issues like environmental sustainability and social inequalities among farmers.
5. **Promoting Rural Development:** Provides insights to improve rural livelihoods and boost economic growth in agricultural regions.
6. **Integrating Digital Innovations:** Explores the role of digital technologies in enhancing agricultural practices and overcoming modern challenges.
7. **Enhancing Food Security:** Contributes to ensuring food security through improved farming techniques and policy formulation.

#### Literature Review

1. **The Green Revolution: A Historical Overview** The Green Revolution introduced HYVs of staple crops like wheat and rice, coupled with modern farming techniques. While it achieved food security goals, its environmental and social implications necessitate further exploration (Swaminathan, 1982).
2. **Digital Innovations in Agriculture** Technological advancements are transforming agricultural practices. Tools like precision farming optimize resource use, IoT facilitates real-time monitoring, and block chain enhances supply chain transparency (Patel et al., 2020). Despite their potential, adoption remains uneven, influenced by socio-economic and infrastructural disparities.

#### Key Features of the Green Revolution in India

1. **Dr. M.S. Swaminathan's Role:** Dr. M.S. Swaminathan, a pioneering agricultural scientist, led the development of high-yielding varieties of crops, significantly transforming Indian agriculture in the 1960s. His work played a vital role in enhancing food security and improving farmers' livelihoods.
2. **Development of High-Yielding Varieties (HYVs):** The Green Revolution focused on cultivating new, high-yielding varieties of staple crops like wheat and rice, developed through advanced breeding techniques to increase crop yields.
3. **Investment in Irrigation Infrastructure:** To support increased production, significant investments were made in irrigation infrastructure, including the construction of dams, canals, and tube wells to provide reliable water sources for crops.
4. **Use of Chemical Fertilizers and Pesticides:** The Green Revolution promoted the extensive use of chemical fertilizers and pesticides to improve soil fertility and protect crops from pests and diseases, further boosting agricultural yields.
5. **Technological Innovation and Mechanization:** Mechanization and modernization of agricultural practices were key aspects of the Green Revolution. The introduction of tractors and other modern farming equipment replaced traditional methods, increasing farming efficiency.
6. **Government Support and Policies:** The Indian government played a crucial role by providing subsidies for inputs like seeds, fertilizers, and credit, along with establishing agricultural research institutions to support the Green Revolution and promote technological advancements.

#### The Significance of Agriculture in the Indian Economy

1. **Contribution to Employment and Livelihoods:** Agriculture plays a crucial role in employing a significant portion of India's population, especially in rural areas. It serves as the primary livelihood source for millions of people, making it a cornerstone of rural economies.
2. **Impact on GDP and Economic Growth:** Agriculture remains a vital sector in India, contributing substantially to the nation's GDP. Despite the increasing diversification of the economy, the agricultural sector continues to drive economic growth and development.

3. **Food Security and Raw Materials:** The agricultural sector ensures food security for the nation and provides raw materials to various industries, such as textiles, food processing, and agrochemicals, fostering industrial growth.
4. **Influence on Rural Development and Poverty Alleviation:** The performance of the agricultural sector directly impacts rural development and poverty alleviation. Improved agricultural productivity enhances rural livelihoods and stimulates local economies.
5. **Cultural and Social Importance:** Agriculture holds deep cultural and historical significance in India. Its practices are integral to the social fabric of rural communities, reflecting the nation's agrarian heritage and values.
6. **Role in Trade and Economic Stability:** Agriculture plays a critical role in managing trade balances, with exports of agricultural products being a key component of India's foreign trade. Additionally, the sector contributes to economic stability by ensuring a steady food supply.
7. **Policy Formulation and Sustainable Growth:** Recognizing the significance of agriculture is essential for formulating effective policies that address sectoral challenges, promote sustainability, and foster inclusive growth across India's diverse agricultural landscape.

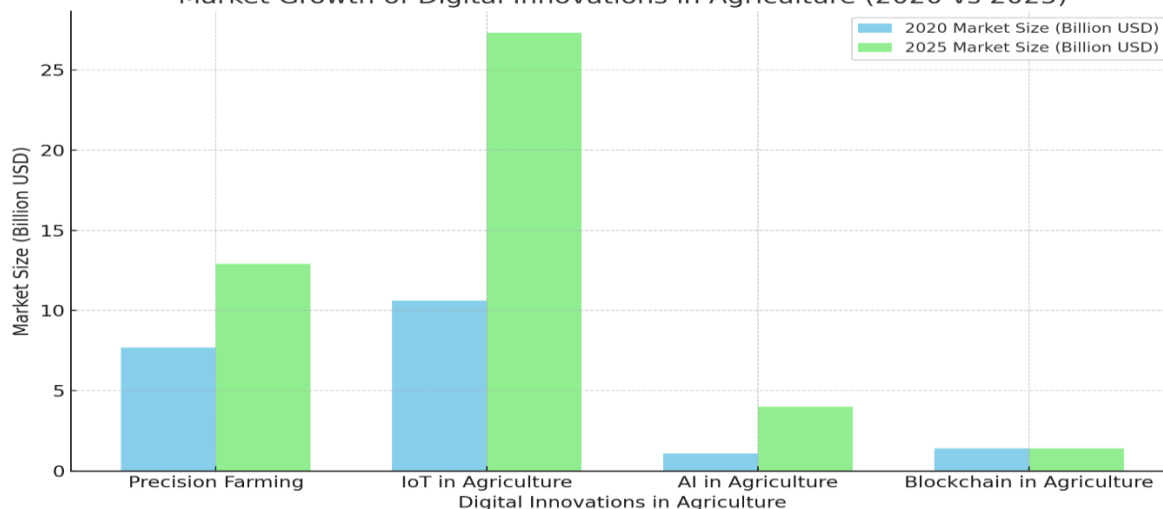
### Introduction to the Increasing Role of Digital Innovations in Agriculture

The agricultural landscape is undergoing a significant transformation with the increasing integration of digital innovations. Emerging technologies such as precision farming, the Internet of things, artificial intelligence, and block chain are reshaping traditional agricultural practices, offering new opportunities for growth and development in the sector. These innovations promise to improve productivity, efficiency, and sustainability across agricultural operations.

1. **Precision Farming:** Precision farming utilizes data-driven techniques to optimize the use of resources like water, fertilizers, and pesticides. By tailoring inputs to specific field conditions, it enhances crop yields while minimizing environmental impact.
2. **Internet of Things (IoT):** IoT enables real-time monitoring of crops, livestock, and farming equipment through connected sensors. This allows farmers to make timely decisions based on live data, improving efficiency and minimizing risks.
3. **Artificial Intelligence (AI):** AI-driven analytics provide valuable insights into agricultural operations by analysing large datasets. This helps farmers make informed decisions, from predicting crop yields to identifying potential threats like pests or diseases.
4. **Block chain:** Block chain technology ensures transparency and traceability within the agricultural supply chain. It allows all stakeholders, from farmers to consumers, to verify the quality and origin of products, reducing fraud and building trust in the system.

### 9] Key statistical data points highlighting the growing integration of technology in the sector

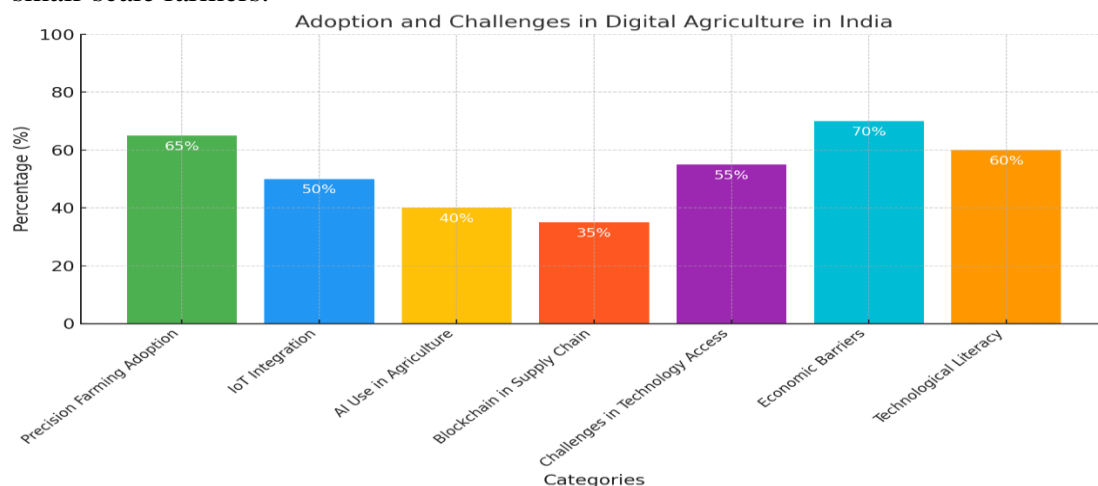
Market Growth of Digital Innovations in Agriculture (2020 vs 2025)



## Challenges and Variations in Adoption

The adoption of these technologies varies significantly across different regions, crops, and farming systems in India. Several factors influence this variation, including:

1. **Access to Technology:** Limited infrastructure and access to digital tools hinder technology adoption, especially in rural areas.
2. **Technological Literacy:** Farmers' ability to understand and use digital tools is often constrained by limited education and technical skills.
3. **Economic Factors:** The high cost of some technologies can be prohibitive, especially for small-scale farmers.



## Conclusion

The integration of digital technologies in Indian agriculture marks a significant shift towards data-driven, efficient, and sustainable farming practices. Key innovations such as precision farming, Internet of Things, artificial intelligence, and block chain are reshaping agricultural systems by enhancing productivity, optimizing resource use, and supporting informed decision-making. These technologies enable farmers to improve crop yields, reduce environmental impacts, and gain better market access. Precision farming and IoT support targeted resource management and real-time monitoring, while AI provides predictive insights and block chain ensures supply chain transparency. However, the adoption of these technologies is uneven across regions, with challenges such as limited access, low technological literacy, and economic constraints hindering broader adoption, especially among small-scale farmers. Overcoming these barriers requires government intervention through subsidies, infrastructure development, and training programs. This study emphasizes the need for a comprehensive, inclusive policy framework to ensure equitable access to digital innovations. Focusing on accessibility, affordability, and education will help foster sustainable growth in Indian agriculture. In conclusion, digital innovations offer a transformative opportunity for Indian agriculture, but their full potential can only be realized through collaborative efforts among policymakers, technology developers, and farmers, ensuring a resilient and inclusive agricultural future.

## References –

1. Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises. <https://msme.gov.in>
2. Patel, R., Sharma, A., & Kumar, P. (2020). Digital Agriculture: Technologies and Trends. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 22(3), 245–258.
3. Swaminathan, M. S. (1982). Agricultural Revolution in India. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 37(1), 45–52.
4. Sustainable Future for Rural Innovation and Transformation (SFURTI). [//sfurti.msme.gov.in](https://sfurti.msme.gov.in)
5. Science and Engineering Research Board (SERB). <https://serbonline.in>
6. Department of Science and Industrial Research (DSIR). <http://www.dsir.gov.in>
7. Start-up India. Retrieved from <https://www.startupindia.gov.in>
8. <https://sfurti.msme.gov.in/SFURTI/Home.aspx>

9. <https://serbonline.in/SERB/HomePage>
10. <http://www.birac.nic.in/index.php>
11. <https://sidbi.in/en>
12. <http://www.dsir.gov.in/index.html>
13. <https://msme.gov.in/>
14. <https://ireda.in/>
15. <http://dst.gov.in/>
16. <http://www.nsic.co.in>
17. <http://www.indianspices.com/>
18. <https://www.startupindia.gov.in>

# The Study of Dr. B. R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio-Economic Development of Deprived Sections

**Dr. H. S. Mohokar**

HOD Dept. of Economics,  
Indira Gandhi Sr. College,  
CIDCO, New Nanded.

**Bhimrao Ramrao Suryawanshi**

Researcher,  
School of Social Science,  
S.R.T.M.U., Nanded.

## Introduction :

Dr. Babasaheb Ambedkar was an epoch-making human liberator, social reformer, progressive politician, scholarly jurist, renowned parliamentarian, great constitutionalist and very remarkably he was an eminent welfare economist. He was basically the first trained economist of India. In 1920s he perused his research studies in economic from Colombia University USA and London School of economics. His core area of research was 'Public Finance' in political economy and agricultural industrial development. His subject contribution to economics is remarkable in the form of 'Public Finance' to the discipline. It is to be noted that Dr. Ambedkar was essentially an economist by academic training and a recognized researcher in problems pertaining to public finance and welfare economics. He studied thoroughly the economic problems facing pre-independent and post-independent India and provided bold solutions to them, which are relevant even today. Hence, the study of his economic thoughts is essential in present days to solve socio-economic problems. This study delves into the profound economic ideas of Dr. Ambedkar and their applicability in addressing the pressing socio-economic challenges faced by deprived sections in Maharashtra. The state, despite its progress, grapples with issues such as poverty, unemployment, lack of access to quality education, and limited healthcare facilities. By revisiting and understanding Dr. Ambedkar's economic philosophy, this research endeavors to shed light on viable solutions that can uplift the marginalized sections of Maharashtra, creating a more inclusive and equitable society. In this study, we explore the core tenets of Dr. Ambedkar's economic thought, emphasizing his vision of economic democracy, social empowerment, and equal opportunities. Through analysis of Maharashtra's socio-economic landscape and the lens of Dr. Ambedkar's teachings, we aim to propose practical and actionable policy recommendations. These recommendations are designed not just to mitigate the challenges faced by the deprived sections but also to foster an environment where every individual, regardless of their social background, can participate meaningfully in the state's economic progress. As we embark on this exploration, it is our aspiration that the findings and insights derived from this study will serve as a guiding beacon for policymakers, academics, and activists, steering Maharashtra towards a future where socio-economic development is truly inclusive, leaving no one behind.

## 2. Statement of problems :

After independence, India followed the policy of Mix economy in which state should develop the large scale industries like banking, railway, telecommunication, heavy mechanical manufacturing, petroleum etc. whereas small scale industry and service sector was open to all. There was good amount of influence of Nehru-Ambedkar's thoughts on five years economic plans. However, due to privatization of public sector and deprivation of the weaker sections of society, In and 21st century, due to rapid growth in ICT and LPG world has become a globe however, there is grave poverty, ignorance malnutrition, unemployment and socio-economic disparities in Indian society. Dr. B.R. Ambedkar has given many remedies and visions to solve these problems in his academic writings and speeches. Hence it is essential to study his economic thoughts in the changing scenario after LPG and global pandemic. Therefore, the researcher will study on the topic, Decoding Dr. B. R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio-Economic Development of Deprived Sections. In this sense the study attempts make a contribution to the field of economics in general and Indian economic thought in particular. In the diverse landscape of Maharashtra, certain sections of the

population, particularly marginalized communities, face multifaceted socio-economic challenges. The problem at hand revolves around the persistent socio-economic disparities faced by these deprived sections in Maharashtra. Their limited access to resources and opportunities not only hampers their individual growth but also impedes the overall development of the state. The existing policies and interventions, while making some strides, have not been fully effective in bridging these gaps and ensuring comprehensive socio-economic upliftment. This study aims to address the following key issues:

- 1) **Poverty and Unemployment:** A significant portion of the marginalized population in Maharashtra lives below the poverty line, struggling to secure stable employment and access basic necessities, which perpetuates the cycle of poverty.
- 2) **Limited Access to Quality Education:** Many children from deprived sections lack access to quality education, leading to lower literacy rates, limited skill development, and diminished opportunities for future employment.
- 3) **Inadequate Healthcare:** Limited access to healthcare services and facilities adversely affects the health outcomes of marginalized communities, leading to higher morbidity and mortality rates.
- 4) **Social Exclusion and Discrimination:** Deep-rooted social prejudices and discrimination based on caste, gender, and ethnicity marginalize certain communities, restricting their participation in social, economic, and political spheres.
- 5) **Lack of Economic Empowerment:** Economic opportunities are limited for marginalized individuals and communities, hindering their ability to become self-reliant entrepreneurs and contribute meaningfully to the economy.
- 6) **Inequality in Access to Resources:** Disparities in resource allocation, such as land and financial support, further exacerbate the economic divide, preventing deprived sections from leveraging available opportunities. Addressing these challenges requires a comprehensive understanding of Dr. B. R. Ambedkar's economic thought and its potential application in policy formulation and implementation. By examining these issues through the lens of Dr. Ambedkar's principles of social justice, economic democracy, and empowerment, this study aims to propose effective strategies and policies to foster socio-economic development, ensuring a more equitable and inclusive future for all residents of Maharashtra.

#### **Importance Of The Problems :**

The topic under study, The study of Dr. B. R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio-Economic Development of Deprived Sections has relevance to the present socioeconomic situation in India. Because, of the new economic policy in 1991, rapid change occurred in the role of Welfare state and developmental policies of government. India has long tradition of social discrimination and so there is grave socio-economic disparity in the society. After independence, due to enactment of constitution some affirmative action had been taken by the government for the upliftment of the deprived sections. Hence, some extent of developmental change occurred in the living standard of the common men and weaker sections of the society. After 1991, in the processes of the LPG-liberalization, privatization and globalization, most of the public sector enterprises were liquidated and grabbed by the 6 capitalist forces. Due to privatization and New economic policy of government the doctrine of welfare state is hampered. Consequently, the objective of poverty eradication could not be achieved. As per the Tendulkar Committee on study economic condition of Indians 27% Indian are living below poverty line.

#### **Dr. Ambedkar thought for socioeconomic problems for deprived section In Maharashtra.**

Along with his socio-political activism Dr. Ambedkar was a visionary philosopher, theorist, prolific writer and an eminent economist. His writings broadly categorized in five sections that are Socio-cultural, Economic, Political, Religious and Journalistic. Caste in India; their Mechanism, Genesis and Development, (Moon 1979), Dr. Ambedkar thought for socioeconomic problems for deprived section In Maharashtra. Along with his socio-political activism Dr. Ambedkar was a



visionary philosopher, theorist, prolific writer and an eminent economist. His writings broadly categorized in five sections that are Socio-cultural, Economic, Political, Religious and Journalistic. Caste in India; their Mechanism, Genesis and Development, (Moon 1979), Who were Shudras? How they came to be the Fourth Varna in the Indo Aryan Society? (Moon 1979), The Untouchables; Who were they, Why they Became Untouchables?, (Vol.7,1990) and Annihilation of Caste; (Moon 1979); make a rich contribution to Indian social thought. While his works States and Minorities What are Their-rights and how to secure them in the constitution of free India, (Moon 1979) Pakistan or Partition of India, (Moon 1990), Communal Deadlock and Way to Solve It, (Moon 1979), Federation v/s Freedom, (Moon 1979), Thoughts on the Linguistic States, (Moon 1979) and Maharashtra as a Linguistic Province, (Moon 1979); have contributed to Indian Political thought. His religious book Buddha and His Dhamma is a world classic in Buddhist literature. He also started periodicals like, Muknayak, BhasikrutBhart, Janta and PrabuddhaBhart for his socio-political activism. It is to be taken in consideration that Dr. Ambedkar has also proved himself a great thinker in the field of Economics. Hence, in 21st century his economic thoughts and theories are discussed on socio-political and academic platforms. He was profound thinker with a strong awareness of Indian social ethos he was a rare recipient of knowledge and degrees in the field of Economics. Dr.Ambedkar's Ancient Indian Commerce (Moon 1993:12) is a work on ancient history and its commerce from ancient period to the beginning of the British rule in India. His Administration and Finance of the East India Company (Moon 1989) and The Evolution of Provincial Finance in British India (Moon 1989) are his solid sustained contributions to the study of administration and public finance.

**Education and Empowerment:** Dr.Ambedkar recognized education as the cornerstone of empowerment. In Maharashtra, where access to quality education is uneven, his emphasis on education becomes vital. Initiatives should focus on improving school infrastructure, providing scholarships, and ensuring equal opportunities for students from all backgrounds. Special programs aimed at skill development and vocational training can empower the youth, making them more employable and self-reliant.

**Land Reforms and Agriculture:** Maharashtra's economy is significantly agrarian. Dr.Ambedkar's call for land reforms can directly address the challenges faced by farmers, especially those from marginalized communities. Implementing policies that facilitate fair land distribution, provide access to irrigation facilities, and offer modern farming techniques can enhance agricultural productivity. Additionally, promoting organic farming methods aligns with Dr.Ambedkar's vision of sustainable agriculture.

**Entrepreneurship and Economic Self-Reliance:** Dr.Ambedkar advocated for economic self-reliance through entrepreneurship. In Maharashtra, encouraging entrepreneurship among deprived sections involves providing financial assistance, mentorship programs, and access to markets. Supporting small and medium-sized enterprises (SMEs) owned by individuals from marginalized communities can create employment opportunities and boost local economies.

**Caste-Based Discrimination and Social Equality:** Dr.Ambedkar vehemently opposed the caste system. Addressing caste-based discrimination in Maharashtra requires comprehensive social reforms. Awareness campaigns, legal measures against discrimination, and affirmative action policies can promote social equality. Ensuring that these policies are effectively implemented, and creating a society where individuals are judged by their abilities rather than their caste, aligns with Dr.Ambedkar's vision of a just society.

**Urban Development and Employment Opportunities:** Urban areas in Maharashtra often concentrate economic opportunities. Dr.Ambedkar's economic thoughts emphasize equal access to these opportunities. Urban development initiatives should focus on creating employment avenues for deprived sections. This can include investment in skill development centers, encouraging industries to hire from marginalized communities, and promoting entrepreneurship in urban settings.

**Financial Inclusion and Access to Resources:** Dr.Ambedkar's vision for economic empowerment also involves financial inclusion. Ensuring that deprived sections have access to banking services, credit facilities, and government welfare programs is crucial. Microfinance initiatives tailored to the specific needs of these communities can empower individuals to start their ventures, breaking the cycle of poverty.

Implementing Dr. B.R. Ambedkar's economic thoughts in Maharashtra necessitates a holistic approach. It involves policy reforms, social initiatives, and targeted investments aimed at providing equal opportunities, addressing historical injustices, and promoting economic self-sufficiency. By aligning policies and programs with Dr.Ambedkar's principles, Maharashtra can create a more inclusive and equitable society, where the socio-economic problems faced by deprived sections are systematically alleviated, leading to sustainable development and prosperity for all.

#### **Case studies**

##### **Case Study 1: Educational Empowerment in Rural Maharashtra.**

**Background:** In a remote village in Maharashtra, the literacy rate was alarmingly low, especially among the Dalit community. Children, particularly girls, faced barriers to education due to poverty and societal prejudices.

**Implementation:** Inspired by Dr.Ambedkar's emphasis on education, a non- profit organization collaborated with local authorities. They established a comprehensive educational program that included scholarships, after-school tutoring, and vocational training for parents. The program also conducted awareness campaigns, challenging social norms and encouraging parents to send their children, including girls, to school.

**Outcome:** Over a span of five years, the literacy rate in the village increased significantly. More girls were enrolled in schools, and dropout rates reduced. Vocational training empowered parents to start small businesses, enhancing the economic stability of families. By focusing on education, the village transformed, echoing Dr.Ambedkar's belief in the power of knowledge for social and economic upliftment.

##### **Case Study 2: Promoting Entrepreneurship in Urban Slums.**

**Background:** In urban slums of Mumbai, many individuals from marginalized communities struggled with unemployment and poverty. Dr.Ambedkar's vision of economic self-reliance was applied to empower these communities.

**Implementation:** A social enterprise, with support from local authorities, initiated entrepreneurship training programs. These programs provided practical skills, mentorship, and microloans to aspiring entrepreneurs from deprived sections. The training modules were designed to instill confidence and impart essential business skills.

**Outcome:** Several small businesses, ranging from tailoring shops to food stalls, were established by the participants. With access to microloans and mentorship, these entrepreneurs managed to sustain their businesses. The economic landscape of the slums changed, leading to a decrease in unemployment rates and an increase in financial stability. This initiative demonstrated the effectiveness of Dr.Ambedkar's idea of economic self-reliance and entrepreneurship as pathways to socio-economic development.

These case studies illustrate how Dr. B.R. Ambedkar's economic thoughts can be translated into practical initiatives, leading to tangible improvements in the lives of deprived sections in Maharashtra. By addressing education and promoting entrepreneurship, these initiatives align with Dr.Ambedkar's vision of empowering individuals, breaking the cycle of poverty, and fostering social and economic progress.

**Findings: A Study of Dr. B.R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio- Economic Development of Deprived Sections in Maharashtra.**

#### **i. Educational Empowerment:**

**Finding:** Access to quality education significantly impacts the socio-economic mobility of deprived sections in Maharashtra. -

**Implication:** Investing in educational infrastructure and providing scholarships improves educational outcomes, leading to enhanced opportunities for marginalized youth.

**Economic Self-Reliance through Entrepreneurship: -**

**Finding:** Entrepreneurship programs empower individuals to become economically self-reliant, breaking the cycle of poverty.

**Implication:** Supporting entrepreneurship initiatives, including access to capital and mentorship, fosters economic independence and job creation in deprived communities.

**Agricultural Transformation: -**

**Finding:** Land reforms and sustainable agricultural practices are crucial for improving the economic conditions of farmers from marginalized communities.

**Implication:** Implementing fair land distribution policies and promoting eco- friendly farming methods enhance agricultural productivity and the livelihoods of farmers.

**Social Equality and Political Representation:**

**Finding:** Social justice and political representation are fundamental for ensuring the rights and dignity of deprived sections.

**Implication:** Strengthening anti-discrimination laws, ensuring adequate political representation, and promoting social integration initiatives foster a more equal society.

**Financial Inclusion:**

**Finding:** Financial inclusion and access to credit empower marginalized individuals to invest in their businesses and education.

**Implication:** Establishing banking facilities in underserved areas, promoting financial literacy, and facilitating easy access to microfinance are essential for economic upliftment.

**Caste Eradication and Social Integration:**

**Finding:** Caste-based discrimination continues to hinder social and economic progress for deprived sections in Maharashtra.

**Implication:** Raising awareness against caste discrimination, promoting inter- caste marriages, and organizing community events facilitate social integration and diminish caste prejudices.

**Policy Implementation Challenges:**

**Finding:** Despite the existence of relevant policies, challenges such as lack of awareness, bureaucratic hurdles, and insufficient resources hinder their effective implementation.

**Implication:** Addressing these challenges through streamlined administrative processes, public awareness campaigns, and adequate resource allocation is crucial for successful policy implementation.

The significance of aligning policies with Dr. B.R. Ambedkar's economic thoughts. Education, economic self-reliance, social equality, and financial inclusion are pivotal areas for intervention. By implementing targeted policies addressing these areas and overcoming implementation challenges, Maharashtra can pave the way for comprehensive socio-economic development, ensuring a more equitable and prosperous future for all its citizens, especially those from deprived sections.

Challenges and Limitations in Implementing Dr. B.R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio-Economic Development in Maharashtra.

**Deep-Rooted Social Prejudices:**

- Challenge:Caste-based discrimination and social prejudices present significant barriers, hindering the acceptance and implementation of policies promoting social equality.
- Limitation:Overcoming generations-old biases requires extensive awareness campaigns and long-term societal transformation, making immediate results challenging to achieve.

**Bureaucratic Hurdles:**

- Challenge:Cumbersome administrative processes and bureaucratic red tape can delay the implementation of policies aimed at financial inclusion and economic empowerment.
- Limitation:Streamlining bureaucratic procedures necessitates comprehensive reforms, which might face resistance and take time to materialize.

**Limited Access to Resources:**

- Challenge: Deprived sections often lack access to essential resources such as education, healthcare, and financial services, hampering their socio-economic progress.
- Limitation: Limited resources and budget constraints pose challenges in providing comprehensive support, making it difficult to cater to the diverse needs of all marginalized communities effectively.

**Resistance to Change:**

- Challenge: Resistance from conservative elements within society might impede efforts to promote social integration and inter-caste marriages.
- Limitation: Cultural norms and traditions are deeply ingrained, making it challenging to bring about swift changes in societal attitudes and practices.

**Economic Disparities:**

- Challenge: Wide economic disparities persist, leading to unequal opportunities for education, employment, and entrepreneurship.
- Limitation: Addressing economic disparities requires significant investments and policy initiatives, which might be limited by budget constraints and resource availability.

**Political Challenges:**

- Challenge: Political resistance or lack of political will can hinder the implementation of policies that challenge existing power structures.
- Limitation: Political considerations might influence policy decisions, affecting the extent to which Dr. B.R. Ambedkar's economic thoughts are integrated into mainstream policies.

**SCOPE OF THE STUDY:**

The topic under study comes in economics discipline but it has multidisciplinary approach. However, the scope of the study is restricted to consider mainly Dr. B. R. Ambedkar's writings and speeches in the field of economics; his works will be studied against the back-drop of the current socio-political ethos of the Indian society. In carrying out the objectives of the study Dr. B. R. Ambedkar's original works will be taken as the primary source; relevant works on Dr. B. R. Ambedkar will be taken as the secondary source material. The topic under study is vast and has interdisciplinary approach having relations in history, polity, economics and sociology. The study will be helpful for the researchers, academicians and policy makers who work for human development and social transformation.

**Objectives:**

- 1) To study Dr. B. R. Ambedkar's life and work and contribution in making modern India.
- 2) To explore the socio-economic condition of prevailing Maharashtra.
- 3) To highlight Dr. B. R. Ambedkar's economic thoughts for socio-economic problems of deprived sections in Maharashtra.
- 4) To evaluate the economic thoughts and policies of Dr. B. R. Ambedkar's as the instrument for socio-economic development of deprived sections in Maharashtra.
- 5) To suggest appropriate policies for socio-economic development of deprived sections in prevailing Maharashtra.

**Hypothesis:**

- 1) Dr. B. R. Ambedkar's lifelong work has very hugely contributed in making modern India.
- 2) Socio-economic condition of prevailing Maharashtra is very diverse.
- 3) Dr. B. R. Ambedkar's thoughts are useful for India's socio-economic problems of deprived sections in Maharashtra.
- 4) There is correlation between economic and the social development of the deprived community and the new policy

**Limitations Of Problem :**

The topic under study, 'The Study of Dr. B. R. Ambedkar's Economic Thoughts for Socio-Economic Development of Deprived Sections has following limitations:

**Metology:**

- i. The present study is limited to the writings and Speeches and debates of Dr. B. R. Ambedkar in assembly and parliament regarding Socio-economic development of deprived sections.
- ii. The present study is limited to the only the socio-economic problems of deprived sections in Maharashtra.
- iii. The data collection of this study will base on availability of secondary sources

**Conclusion:**

Empowering Maharashtra Through Dr. B.R. Ambedkar's Economic Vision. In the pursuit of socio-economic development and equitable progress for all its citizens, Maharashtra stands at a crucial juncture. Dr. B.R. Ambedkar's economic thoughts, rooted in social justice, equality, and empowerment, offer a beacon of guidance. This study has explored the application of Dr. Ambedkar's ideas to address the socio-economic challenges faced by deprived sections in the state. Through this exploration, several key insights have emerged:

- i. Education as the Foundation: The foundation of any progressive society lies in education. Dr. Ambedkar's emphasis on education as a tool for empowerment resonates strongly in Maharashtra. By investing in quality education, ensuring access, and promoting skill development, Maharashtra can uplift generations, breaking the shackles of poverty and ignorance.
- ii. Entrepreneurship and Self-Reliance: Fostering entrepreneurship among marginalized communities is a pathway to economic self-reliance. Dr. Ambedkar's vision of economic empowerment through self-sustaining businesses aligns with the modern concept of startups and small enterprises. Initiatives that provide financial support, mentorship, and market linkages can transform job seekers into job creators.
- iii. Agricultural Reforms for Sustainable Growth: Maharashtra's agrarian economy can thrive with land reforms, sustainable agricultural practices, and access to modern technology. Dr. Ambedkar's call for equitable land distribution and eco-friendly farming methods can create a robust agricultural sector, ensuring food security and prosperity for farmers.
- iv. Social Equality and Inclusivity: Caste-based discrimination remains a significant barrier to progress. Dr. Ambedkar's principles demand a society where every individual is treated with dignity and respect. Through policy reforms, awareness campaigns, and legal measures, Maharashtra can foster a culture of inclusivity, where merit triumphs over prejudice.
- v. Financial Inclusion and Access to Resources: Financial inclusion is pivotal for economic growth. Dr. Ambedkar's emphasis on financial empowerment finds resonance in initiatives that provide banking facilities, easy access to credit, and awareness about government schemes. These steps can bridge the gap between the privileged and the marginalized.
- vi. Overcoming Challenges Together: While challenges such as social prejudices, bureaucratic hurdles, and economic disparities persist, they are not insurmountable. By acknowledging these challenges and developing targeted, inclusive policies, Maharashtra can pave the way for a more just, equal, and prosperous society. In conclusion, the integration of Dr. B.R. Ambedkar's economic thoughts into policy frameworks can lead Maharashtra towards a future where every citizen, regardless of their background, has the opportunity to thrive. By empowering the deprived sections, Maharashtra can not only honor Dr. Ambedkar's legacy but also create a vibrant, inclusive state—a shining example of socio-economic progress for the entire nation. It is through concerted efforts, unwavering commitment, and a shared vision of a better tomorrow that Maharashtra can truly fulfill the promise of Dr. B.R. Ambedkar's economic vision.

**References:**

1. Dr. Babasaheb Ambedkar, (1948,) The Shudras-Who they were and How they came to be the Fourth Varna of the Indo-Aryan Society Govt. of Maharashtra, Mumbai. Print., 1948.
2. Dr. Babasaheb Ambedkar, "Annihilation of Caste in India, Govt. of Maharashtra, Mumbai. 2013. Print.

3. Bhatia H. L. (1998): The History Economic thought, Vikas Publishing, House Pvt. Ltd., New Delhi.
4. Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches Vol. No.7, Dr. Ambedkar Foundation, Ministry of Social Justice & Empowerment, Govt. of India New Delhi, 2020. Print.
5. History Paper V History Of Modern Maharashtra (1818 Ce- 1960 Ce).
6. Ambedkar's Idea, (jan 2020) Sudhir Prakashan. Mumbai.
7. Annihilation of Caste., (jan, 1, 2021) Maple Press, A-63, Sector-58, Noida.
8. The Constitution of India, (oct 2023), JB International, 72, Alkapuri pratap nager Agra-282010
9. The Untouchables, (Feb, 2022) Namaskar Books, Publishing, Nagpur.

# A Review of Agriculture Productivity in India

**Jivan Solunke**

Assistant Professor, Lt. B.R.D. Women's College, Nashik Road, Nashik,

**M. H. Shinde**

Associate Professor, Post-Graduate Dept. of Economics, Ahmednagar College, Ahmednagar, Savitribai Phule Pune University, Pune.

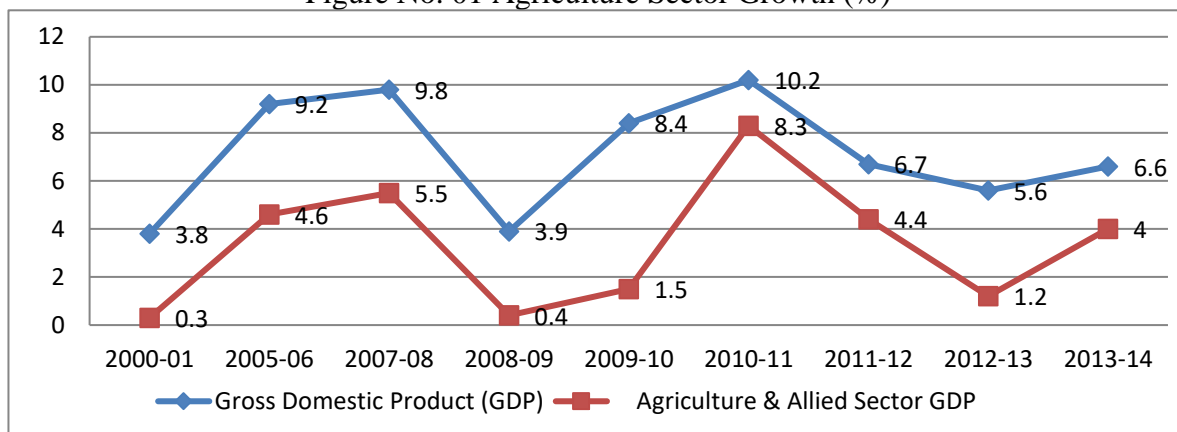
## Introduction:

Agriculture is a prime sector of the Indian economy. Agriculture sector provides raw material to industries and produces food for human being. The sector plays a vital role in employment generation. About 54 per cent population of the country directly depends upon agriculture sector. Moreover, the sector contributes 18 per cent of gross domestic product of the country. The sector also plays important role in country's export with 11.9 per cent share in India's total export. On the other, production in agriculture sector has increased tremendously from 52 million tonnes in 1951-52 to 265 million tonnes in 2013-14. Agriculture sector in India has achieved this tremendous increase in the production because of the adoption of new variety of seeds, fertilizers, pesticides etc. under the green revolution programme during 1960s. This increase in the production of various crops has not only made India self-reliant in food grains but it also changed the tag of importing country to exporting country of food grains. India has achieved topmost position at international level in the production of various agricultural products such as rice, wheat etc. Today India is a second largest producer of rice and wheat at international level while, it is the largest producer of pulses in the world. As well as India is largest producer of various fruits like, Mango, Banana, Papaya, Lemon etc. Similarly, India leads the list of milk producing countries in the world.

However, still agriculture sector in India has been facing various challenges like, shortage of irrigation facilities, finance, inadequate transportation facilities, underdeveloped infrastructure and low productivity. Only 41 per cent of the land is irrigated where, agriculture sector of the country lags behind many countries in the world in productivity.

Though, the green revolution produced benefits to the country in terms of huge increase in production of food grains, rise in income level of the farming community and employment generation, it has caused imbalanced regional development. The states with irrigation facilities and adequate infrastructure facilities achieved more benefits of green revolution while, economically backward states remain unable to reap benefits of green revolution. On the other agriculture is the only source of income for most the farmers in India. Therefore, there is a need to address these issues to strengthen the agriculture community in India. Low productivity is an important challenge before Indian agriculture sector. Productivity of food grains has increased remarkably from 872 Kg. per hectare in 1970-71 to 2120 Kg. per hectare in 2013-14 while, the productivity of pulses has increased from 524 Kg. per hectare in 1970-71 to 744 Kg. per hectare in 2013-14. Productivity of oilseeds, cotton and sugarcane has increased from 579 Kg. per hectare to 1037 Kg. per hectare, 106 Kg. to 461 Kg. per hectare and 48 MT to 70 MT per hectare. Though, there is remarkable increase in the productivity of various crops in India's agriculture sector, still the productivity is significantly below the many countries in the world. Present paper aims to shed light on the issue of productivity of Indian agriculture sector. Data for the analysis has been collected from various government reports on agriculture sector such as Annual Report of Ministry of Agriculture, Economic Survey, Ministry of Finance, Govt. of India and Handbook on Indian Economy, RBI. A compound annual growth rate formula has been used to calculate growth for pre and post reforms periods. Apart from this some basic statistical tools have been used to analyze the data.

Figure No. 01 Agriculture Sector Growth (%)



Source: Annual Report, Ministry of Agriculture, Govt. of India, 2014.

Rate of growth of agriculture sector determines the growth of the gross domestic product (GDP) of the country. A close relationship can be found between growth rate of agriculture sector and GDP. Figure no. 1 depicts that the rate of growth of GDP increases with the increase in the rate of growth of agriculture sector and it declines when agriculture sector's growth rate declines. Both of the growth rates have fluctuating trend during the period of 2000-01 to 2013-14. Fluctuations in the rate of growth of GDP and agriculture GDP may be because of the high dependence of the agriculture sector on monsoon which is itself not sure during the season. Though, the rate of growth of agriculture sector is lower than GDP growth rate, it asserts the importance of the sector in economic development of the country.

The rate of growth of production of major crops is not consistent during the period of 1971 to 2014. The rate of growth production of major crops such as foodgrains, pulses, oilseeds and cotton remained satisfactory during the previous and subsequent decades. Extensive use of new varieties of seeds, fertilizers and pesticides, expansion of irrigation facilities and introduction of liberalization policy might have caused huge increase in the agricultural production. Unfortunately, this trend couldn't remain constant for subsequent decades. The rate of growth of production of food grains, pulses, oilseeds and cotton declined severely to 0.98, -2.33, -0.09, -0.27 per cent respectively during the period of 1991 to 2001. The rate of growth of production of these crops increased satisfactorily during the period of 2001 to 2010 and remained increasing for the period of 2010 to 2014.

Rate of growth in the production of major crops has been calculated for pre and post reforms periods. The rate of growth of food grains and oilseeds has declined from 1.97 and 2.68 per cent during pre reform period to 1.65 and 2.28 per cent respectively in post reforms period where, the growth rate of pulses and cotton has increased from 0.77 and 2.81 per cent in pre-reforms period to 1.20 and 5.33 per cent in post-reforms period. Adoption of BT technology in cotton seeds has boosted the production of cotton in post reforms period. Moreover, shift in cropping pattern from traditional crops to horticulture and other commercial crops might have affected the rate of growth of food grains, oilseeds and sugarcane. Practically, low growth rate of major crops caused income level and consumption of farming community.

Table No. 01 Growth in Production of Major Crops in India (%)

Major Crops	1971-81	1981-91	1991-2001	2001-10	2010-14	1971-1991 (Pre-reforms Period)	1991-2014 (Post-reforms Period)
Food Grains	1.62	2.81	0.98	1.03	4.98	1.97	1.65
Pulses	-0.96	2.92	-2.33	2.94	7.04	0.77	1.20
Oilseeds	-0.18	6.33	-0.09	3.07	9.71	2.68	2.28
Cotton	3.45	3.07	-0.27	9.71	10.60	2.81	5.33
Sugarcane	1.80	4.1	1.86	-0.12	4.76	2.61	1.52

Source: Economic Survey, Ministry of Finance, Govt. of India, 2015-16.



Per hectare productivity of major crops is an important indicator of agricultural growth in the country. Agricultural productivity depends upon the use of fertilizers, high yielding variety seeds, introduction of new technology, increased irrigation facilities etc. Agricultural productivity determines the income level of farmers and size of the production in the sector. Increase in the productivity of agriculture results increase in the income level of farmers and depending sections of the society. Change in the productivity of major crops in Indian agriculture sector has been calculated for given period of time. Table no. 2 shows that, there are variations in the productivity of major crops in the agriculture sector during the given period of time. Change in the productivity of pulses has been calculated for pre and post reforms period. The productivity of all referred crops excepting cotton shows increasing trend while, it shows declining trend for cotton in post-reforms period. Per hectare productivity of cotton has been disappointing during whole reference period (1971 to 2014).

Though, productivity of major crops in India has been disappointing, the consumption of fertilizers has increased remarkably during the course of time. Consumption of nitrogenous, phosphatic and potassic fertilizers has increased tremendously from 1487, 462 and 228 thousand tonnes in 1970-71 to 16750, 5633 and 2099 thousand tonnes respectively in 2013-14 (table no. 03). On the other hand, huge increase in the consumption of such fertilizers has not resulted in productivity increase of Indian agriculture in expected amount. Essential capital facilities, irrigation and unaffordable new technology might have restricted the productivity increase of Indian agriculture sector.

**Table No. 02 Change in the Productivity of Major Crops (Kg./hec.)**

Major Crops	1970-1991 (Pre-reforms Period)	1991-2014 (Reforms Period)
Food grains	508	740
Pulses	54	220
Oilseeds	192	397
Cotton	17	6
Sugarcane	119	285

Source: Economic Survey, Ministry of Finance, Govt. of India, 2015-16. MT=Metric Tonne.

**Table No. 03 Consumption of Fertilizers (thousand tonne of nutrients)**

Year /Crop	Nitrogenous	Phosphatic	Potassic	Total
1970-71	1487	462	228	2177
1980-81	3678	1214	624	5516
1990-91	7997	3221	1328	12546
2000-01	10920	4215	1567	19702
2009-10	15580	7274	3632	26486
2013-14	16750	5633	2099	24482

Source: Economic Survey, Ministry of Finance, Govt. of India, 2015-16.

**Table No. 04 Per capita Net Availability of Food grains (Per Day Grams)**

Year /Crop	Cereals	Pulses	Total
1970-71	417.6	51.2	468.8
1980-81	417.3	37.5	454.8
1990-91	468.5	41.6	510.1
2000-01	386.2	30.0	416.2
2009-10	401.7	35.4	437.1
2013-14	444.1	47.2	491.2

Source: Economic Survey, Ministry of Finance, Govt. of India, 2015-16.

Per capita availability of food grains is an important indicator of agriculture and economic growth of the country. Per capita availability of food grains determines the health of the people in the country. Cereals and pulses are essential part of human food. Pulses are the major source of

proteins for human being. A particular amount of cereals and pulses is required for per person per day to survive which is finally depends upon the availability of food. The data given in table no. 4 shows the availability of cereals and pulses per person per day in grams. Per person per day availability of cereals in has increased slightly from 417.6 grams per day in 1970-71 to 444.1 grams per day in 2013-14 while, per day availability of pulses has declined from 51.2 grams per day in 1970-71 to 47.2 grams per day in 2013-14. Indian agriculture sector especially farmers in the country succeeded to keep balance between rising population and the production of cereals during 1970-71 to 2013-14. On the other hand, availability of pulses has declined significantly from 51.2 grams per day in 1970-71 to 47.2 grams per day in 2013-14. The decline in the availability of pulses clearly depicts that the production of pulses could not increased with increase in the population in India.

#### **Conclusions:**

The present paper tries to throw light on the issue of productivity of Indian agriculture which is still significantly lower than many countries in the world. Productivity of Indian agriculture has increased slightly during post-reforms period (1991-2014) compare to pre-reforms period. The productivity of food grains increased by 508 Kg. per hectare during pre-reforms period (1971-1991) while, it increased by 740 Kg. per hectare during post reforms period. The productivity of pulses, oilseeds and sugarcane has increased significantly by 220, 397 and 285 Kg. per hectare respectively during post-reforms period than the pre-reforms period. On the other, the productivity of cotton increased only by 6 Kg. per hectare during reforms period than pre-reforms period (17 Kg. per hectare). Production and productivity of major crops determines availability of food grains per day grams which has remained almost constant during whole reference period. Low productivity is an important issue of discussion in India today. Low productivity of agriculture on the one hand and increasing cost of production on the other hand has been causing income of the farmers severely. It signifies the need of second green revolution.

#### **References:**

1. Datta, Sundaram (2014), Indian Economy, S. Chand Publication, New Delhi.
2. Katar Singh (2009), Rural Development Principles, Policies and Management, Sage Publication, New Delhi.
3. Annual Report, Ministry of Agriculture and Farmer's Welfare, Government of India, 2013-14, 2016-17.
4. Economic Survey of India, Ministry of Finance, Government of India, 2015-16.

# Export and Employment Generation in Pune District's Special Economic Zone (SEZ)

**Sandeep Haribhau wankhede**

**Neeta Kamble**

Pune District Education Association's  
Mamasahab Mohol College, Paud Road, Pune 411038

## Abstract

Special Economic Zones (SEZs) have emerged as critical hubs for export promotion and employment generation in India. This research paper examines the impact of SEZs on exports and job creation in Pune district, a prominent industrial region in Maharashtra. The study highlights sector-specific contributions, policy frameworks, and the socio-economic implications of SEZ-driven growth.

## Introduction

Special Economic Zones (SEZs) play a pivotal role in driving economic growth by fostering exports and creating employment opportunities. Pune district, a significant industrial hub in India, has emerged as a key player in this process due to its well-established SEZ infrastructure. The region's strategic location, coupled with strong industrial and technological ecosystems, has attracted both domestic and international investors.

The concept of SEZs was introduced in India to enhance foreign investment, boost exports, and promote industrial development. Pune's SEZs have contributed significantly to these objectives by facilitating the export of goods and services across various sectors such as automotive, information technology, and biotechnology. These zones offer businesses tax incentives, simplified regulatory frameworks, and world-class infrastructure, making them attractive destinations for setting up export-oriented units.

Moreover, the employment landscape in Pune has experienced a substantial transformation due to SEZ-driven industrial growth. With the establishment of export-oriented industries, job creation has increased, leading to economic empowerment and skill development among the local population. SEZs have provided employment across diverse roles, ranging from entry-level positions to specialized technical and managerial roles.

This study aims to explore the contribution of Pune's SEZs toward export enhancement and employment generation. It will analyze how these zones have influenced the district's economic development and assess the challenges and opportunities associated with their growth. Understanding these dynamics is crucial for policymakers, businesses, and stakeholders aiming to optimize the region's economic potential.

## Literature Review

The role of Special Economic Zones (SEZs) in promoting exports and generating employment has been extensively studied in the context of developing economies, including India. Researchers have explored various dimensions such as policy frameworks, economic impact, and socio-economic benefits derived from SEZ development. This review focuses on the contributions of SEZs in Pune district, emphasizing export growth and employment generation.

## SEZs and Export Performance

Numerous studies have highlighted the positive influence of SEZs on export performance. According to Aggarwal (2012), SEZs in India have been instrumental in enhancing the country's export capacity by offering fiscal incentives and a conducive business environment. Pune, known for its industrial and IT sectors, has benefited significantly from its SEZs, particularly in sectors like automotive manufacturing, information technology, and biotechnology.

A study by Sharma and Singh (2018) found that the establishment of SEZs in Pune has led to increased export volumes due to reduced trade barriers, improved logistics, and supportive infrastructure. Similarly, Deshmukh (2019) observed that export-oriented units in Pune's SEZs have experienced consistent growth due to streamlined regulatory frameworks and competitive business ecosystems.

### **Employment Generation Through SEZs**

The employment-generating potential of SEZs has been widely acknowledged. Das and Mishra (2015) examined the role of SEZs in job creation and found that these zones have led to significant employment growth in urban and semi-urban regions. Pune's SEZs have created thousands of direct and indirect jobs, contributing to reduced unemployment and skill development in the region.

Research by Kulkarni (2020) revealed that Pune's SEZs have generated employment across various skill levels, from entry-level jobs in manufacturing units to specialized roles in IT services. The demand for skilled labor has encouraged educational and vocational training institutions to collaborate with industries, fostering a skilled workforce.

### **Challenges and Limitations**

Despite the positive impacts, some researchers have pointed out challenges faced by SEZs in achieving their full potential. Issues such as land acquisition disputes, environmental concerns, and fluctuating policy frameworks have been discussed by Patil and Mehta (2017). Their study indicated that while SEZs in Pune have largely succeeded, addressing infrastructure bottlenecks and ensuring policy consistency are critical for sustained growth.

### **Research Methodology**

The study uses a mixed-methods approach. Data was collected from government reports, export promotion councils, and SEZ development authorities. Interviews with SEZ officials and industry representatives provided qualitative insights.

### **Research Design**

The study adopts a descriptive and analytical research design to evaluate how exports from SEZs contribute to employment generation in Pune district. The descriptive aspect focuses on providing a comprehensive overview of SEZs and their operational framework, while the analytical aspect examines the employment impact quantitatively.

### **Data Collection Methods**

#### **Primary Data**

Primary data was collected through structured interviews and surveys targeting SEZ officials, exporters, and employees working within SEZs. A well-designed questionnaire was used to gather data on employment patterns, job creation rates, and export volumes.

#### **Secondary Data**

Secondary data was sourced from government reports, SEZ policy documents, research articles, and statistical databases like the Ministry of Commerce and Industry, Directorate General of Foreign Trade (DGFT), and the Pune District Industrial Center.

#### **Sampling Technique**

A stratified random sampling method was used to ensure representation from various SEZs in Pune district. Key stakeholders, including government officials, business owners, and employees from different sectors within SEZs, were selected.

#### **Sample Size**

The sample size was determined based on the total number of operational SEZ units in Pune district. A representative sample of 100 respondents, including company executives, laborers, and government officials, was considered adequate for statistical reliability.

#### **Data Analysis Tools**

Quantitative data analysis was performed using statistical tools such as SPSS and MS Excel. Descriptive statistics, regression analysis, and correlation methods were employed to assess the relationship between exports and employment generation.

### Reliability and Validity

The research instruments were pre-tested to ensure reliability and validity. Consistency checks were applied, and data triangulation was performed by comparing findings from multiple sources.

### Ethical Considerations

The study adhered to ethical research standards by ensuring confidentiality, obtaining informed consent, and maintaining data integrity throughout the research process.

### Limitations

Potential limitations include limited access to proprietary company data, changes in government policies during the study period, and the possibility of respondent bias.

By employing this comprehensive methodology, the study aims to provide valuable insights into how SEZs in Pune district contribute to export growth and employment generation, aiding policy-making and economic development strategies.

### Analysis and Discussion

**Export Performance:** Pune's SEZs, including Hinjewadi IT Park and Chakan Industrial Area, have driven export growth, particularly in IT services, automotive components, and precision engineering. Export volumes have steadily increased due to policy support, world-class infrastructure, and global market access.

**Employment Generation:** The SEZs in Pune have created direct and indirect employment opportunities. Direct jobs include roles in IT, manufacturing, and logistics, while indirect employment encompasses services like transportation and catering. Government incentives have encouraged firms to hire locally.

**Challenges:** Despite successes, SEZs in Pune face challenges such as regulatory compliance, land acquisition disputes, and environmental concerns. Policy revisions and streamlined administrative procedures could enhance performance.

**Conclusion and Recommendations** Pune's SEZs have significantly contributed to export growth and employment creation. However, addressing policy gaps and improving infrastructure will further enhance their effectiveness. Recommendations include fostering skill development programs, simplifying regulatory frameworks, and promoting sustainable practices.

**Table 1: Export and Employment Generation in Pune District's SEZs**

SEZ Name	Major Export Sectors	Export Value (₹ Crores)	Direct Employment	Indirect Employment
Hinjewadi IT Park	IT & Software Services	15,000	100,000	50,000
Chakan Industrial SEZ	Automotive & Engineering	10,500	75,000	40,000
Ranjangaon MIDC SEZ	Electronics & Textiles	8,200	50,000	25,000
Talegaon SEZ	Food Processing & Pharma	5,700	30,000	15,000

### Conclusion

The study on export and employment generation in Pune district's SEZs highlights the critical role played by export-driven economic zones in creating job opportunities and boosting regional development. SEZs have been instrumental in attracting foreign investment, fostering industrial growth, and enhancing global trade competitiveness. The findings suggest a positive correlation between export performance and employment creation, reinforcing the importance of supportive government policies and infrastructure development. Sustainable growth in SEZs can be achieved

through policy reforms, skill development programs, and continuous monitoring of employment metrics.

**References:**

1. Government of Maharashtra SEZ Development Reports
2. Export Promotion Council of India Publications
3. World Bank Reports on SEZ Policy Impact
4. Ministry of Commerce and Industry, Government of India. (Various Reports and Publications).
5. Directorate General of Foreign Trade (DGFT) Database.
6. Pune District Industrial Center Records.
7. Research articles on SEZ policy and economic impact published in academic journals.
8. World Trade Organization (WTO) Reports on Global Trade and SEZ Performance.
9. Books and industry reports on export management and regional development.

This research highlights the dynamic role of SEZs in fostering economic development in Pune district, emphasizing the need for continuous policy support and infrastructure development for sustainable growth.

## श्री हनुमच्चरितम् महाकाव्य में भौगोलिक स्थिति

डॉ. बाल कृष्ण प्रजापति

सहायक प्राध्यापक संस्कृत  
शासकीय एस.जी.एस.पी.जी.महाविद्यालय, गंजबासौदा

आचार्य रामदत्त चतुर्वेदी जी की कृति श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य में श्री हनुमान जी की शूरता वीरता, दक्षता, बुद्धिमता आदि गुणों से परिपूर्ण है, उनका चरित्र पवित्र, मधुर एवं आदर्श है। श्री हनुमान जी की पुण्यमयी माता अंजना देवी है, हनुमान जी शंकर सुअन और केसरी नंदन कहे जाते हैं। हनुमच्चरितम् महाकाव्य में आचार्य रामदत्त चतुर्वेदी जी कृतियों से प्राप्त सामाग्री के आधार पर भौगोलिक परिवेश को ग्रहण किया है उसी प्रकार की भौगोलिक स्थिति का वर्णन ग्रन्थों में यत्र तत्र मिलता है। महाकाव्य में राज्य, नगर, वन, पर्वत, ग्राम, दुर्ग, नदियां, पताल, समुद्र आदि का वर्णन अनेक स्थलों पर मिलता है। हनुमच्चरितम् में अनेक राज्यों के विषय में चर्चा की गयी है। जिस समय वजांग हनुमान पम्पासुर राज्य में राजनीति का ज्ञान प्राप्त करने के उद्देश्य से पहुंचे, उसी समय उस राज्य के चारों ओर अनेक राक्षसों के राज्य थे। एक ओर शक्तिशाली खरदूषण आदि और दूसरी ओर विरोधी और तीसरी ओर देव द्विजद्रोही वीरवर दशानन का निष्कंटक राज्य था। महाकाव्य में स्थलमण्डल के राज्यों जैसे —अयोध्या, किष्किन्धा, लंका आदि के अतिरिक्त पताल के राज्यों का वर्णन है।

योगं दशास्योऽथ सुनिश्चितस्य चिकीर्शुरासीद विजयस्य कच्चित्।

तदैव पतालतलाधिनाथो स्मृतो गतोऽभूदहिरावणश्च॥

पुर्याःवहिर्निक्रमणस्य मार्गारूढा बभूवः परितोऽसैन्यैः।

पाताललोकाधिपतेः समीपेप्रेष्या कथं स्यादियमाशु वार्ता॥

पाताललोकाधिपतिस्तुः दैत्य वेषं महीयो विधातुमीशः ।

प्रेयान् स आस्ते दशकन्धरस्य मायाशतज्ञोऽस्त्यहिरावणश्च॥<sup>१</sup>

रामचरितमानस में क्षेपक कथा के अन्तर्गत अहिरावण तथा पताल पुरी का वर्णन निम्न है—

दोहा — लागें करन विचारपुनि, बहु प्रकारदशशीश।

समुझि हृदयं अहिरावनहिं, आयुउ जहां गिरीश॥

चौ. दण्ड चारि तव तहें निशि भीती, संध्या वंदन कीन्ह सप्रतीती।

लागेउ करन ध्यान दशशीशा, करि हर्षित समुट भुज वीसा॥

शंकर सेवक अति अनुरागी, सुनु खगेश तेहि तें बड भागी।

मंत्रा कर्षण जपि दश माला, अहिरावण चित डोल पताला॥<sup>२</sup>

श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य में अनेक नगरों का वर्णन स्थानों—स्थानों पर मिलता है। यह सामाजिक परिवेश से ओत प्रोत है। अतः ग्राम नगर आदि का वर्णन स्वाभाविक ही है। सर्व प्रथम अखिल ब्रम्हाण्ड नायक श्रीराम की पावन नगरी अयोध्या का वर्णन मिलता है।<sup>३</sup> किष्किन्धा राज की राजधानी पम्पासुर का वर्णन भी बाली सुग्रीव प्रसंग भी रचनान्तर्गत प्राप्त होता है। कपिराज केसरी और उनकी सहधर्मिणी अंजना अपने पुत्र हनुमान की एकान्तप्रियता और विरक्ति से अत्यधिक चिन्तित थे, वे कपियों के यूथ थे और ऋक्षराजा के शासन में रहते थे। इस कारण उन्होंने हनुमान को पम्पासुर भेजने का निश्चय किया। मातृ—पितृ भक्त हनुमान जी माता पिता का आदेश प्राप्त कर पम्पासुर के लिए चल पडे। आचार्य रामदत्तचतुर्वेदी जी ने इस प्रसंग को स्पष्ट किया है —

अतोऽहमेन नय शिक्षणार्थं पम्पासुरे बालिनमय प्रमयेयम्।

महाबलं नीतिविदां वरेण्यं संप्रषयिष्यामहमंजसैव॥

विमृश्य चैवं मनसा स वीरो नयं प्रणेतुं सुमादिदेश।

पित्रोपदिष्टो हनुमांजग्राम पम्पापुरं राम शरोयथारिम॥<sup>४</sup>

उक्त महाकाव्य में दशानन रावण की लंका पुरी का वर्णन बहुत अधिक मिलता है। रावण ने साधुवेश धारण कर माता सीता को चुराया था और अशोकवाटिका में रखा। कपि शिरोमणि श्री हनुमानजी समुद्र को लांघकर लंकापुरी पहुंचे और उन्होंने अक्षयकुमार को मारकर सम्पूर्ण लंका को जला डाला। तत्पश्चात राम रावण युद्ध लंका नगरी में ही हुआ जिसे अंजना की प्रमुख भूमिका रही है। आचार्य रामदत्त चतुर्वेदी जी ने हनुमानजी के लंका नगरी में प्रवेश के समय सीता जी तथा दशानन को क्रमशः होने वाले शकुन तथा अपशकुन के विषय में कहते हुए लिख है।

लंका प्रविष्टे सति वायुसूनौ विदेहजायाश्च दशाननस्य।

वामेऽक्षिणी वामभुजौ खरारे समस्फुरन दक्षिण बाहुनेत्रे॥<sup>५</sup>

लंका नगरी का वर्णन करते हुए कहते हैं कि रात्रिकाल में लंका में कामजित संसारभय नाशन हनुमान जी ने सहसा एक अतिशय पवित्र भवन देखा। जहां एक भगवान का मंदिर भी है उस भवन की दीवार पर अनेक अवतारों और लीलाओं के चित्र और राम नाम अंकित थे तथा दरवाजे पर श्रीराम के आयुध धनुषबाण बने हुए थे। मणियों के प्रकाश में केशर और पुष्पों के साथ क्यारियों में तुलसी के पौधे दिखाई दे रहे थे। यह देखकर हनुमान जी अत्यन्त हर्षित हुए। तुलसीदास जी चौपाई में कहते हैं—

भवन एक पुनि दीख सुहावा, हरि मंदिर तहँ भिन्न बनावा।

रामनाम अंकित गृह सोहा, बरनि न जाय देखि मन मोहा॥<sup>६</sup>

वनों का वर्णन भी कथानक में अनेक स्थलों पर मिलता है। भगवान शिव को मोहिनी रूप दर्शन कराने के लिए क्षीरब्धिशायी भगवान लक्ष्मीपति के क्षरा निर्मित मायावन का उल्लेख मिलता है। “लीला वपुश्चेत्यभिधाय विष्णुहरं सपद्यन्तरितो बभूव .....वृषध्वजोऽनंगवंशः प्रपेदेऽप्यनंग कालो मनसोऽनवस्थाम्॥” माता सीता को ढूंढते हुए हनुमान जी वानर दल के साथ जा रहे थे। मार्ग में उन्हें विन्ध्यगिरि गहनवन मिलता है। वानर भालू समूह तृषाधिक्य से व्याकुल है किंतु संकटमोचन हनुमान उनके साथ थे, वे धैर्य पूर्वक चारों ओर देखते हैं। कुछ दूरी पर उन्हें तृण, गुल्म, लता, से ढकी हुई एक गुँफा दिखयी देती है। गहन अंधकार से युक्त गुफा में अन्दर जाने के पश्चात वे सग वहां एक सुंदर भवन में स्वर्ण सिंहासन पर बैठी अत्यंत लावण्यमयी रमणी को अपनेशरीर पर वल्कल वस्त्र धारण किये हुए ध्यानमग्न अवस्था में देखते हैं।<sup>७</sup> कापुरी अशोकवाटिका का वर्णन महाकाव्य में मिलता है। विभीषण हनुमान जी को बताते हैं। यहां से थोड़ी दूर राज सदन के समीप रावण की सर्वाधिक प्रिय अशोक वाटिका है। उस वाटिका में विविध प्रकार के सुगंधित पुष्प, एवं अनेक प्रकार के सुसवादु फलों से लदे हजारों वृक्ष हैं। वाटिका में सर्वत्र भ्रमर गुजार करते रहते हैं तथा पक्षी कलरव करते रहते हैं। वाटिका के मध्य में निर्मल जल से पूरित एक अतिशय सुन्दर सरोवर है। सरोवर के तट पर असुरों के पूज्य भगवानशंकर का एक विशाल एवं रमणीय सुन्दर मंदिर है। यहाँ विख्यात सशस्त्र असुर योद्धा एवं प्रसिद्ध सशस्त्र राक्षसियां पहरा देती रहती हैं।

तन्मध्यदेशेशुचिवारि पूर्ण प्रवालमुक्ता रचितं समन्तात्।

रत्नाशुभिन्नैरवतार घट्टैश्चितं सरोजात पराग दिग्धम्॥

प्रत्येक तटं तस्यच भव्यमेकं कैलास तुल्यं वचसा न गम्यम्।

अनेक रम्नांचित पाद पीठं दिव्यं शिवस्यायतनं विभाति॥

भक्तया समाराध्य सुधांशु चूडामलम्भितेनामित वैभवं हि॥<sup>८</sup>



महाकाव्य में पर्वतों का वर्णन अनेक स्थलों पर वर्णित है। ऋष्यमूक पर्वत की चर्चा श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य के ७ वें सर्ग से प्राप्त होती है। भगवान श्रीराम ने हनुमान जी को समझाते हुए कहा है कि अन्तरंग सखा हनुमान मेरे धराधाम पर अवतरित होने का कार्य अब प्रारम्भ होने वाला है। लंकाधिपति रावण की कुनीति और अत्याचारों से पृथ्वी विफल हो उठी है। अब मैं उसका बध कर पृथ्वी पर धर्म की स्थापना करूंगा। मेरे इस कार्य में तुम्हारी सहायता अपेक्षित रहेगी। दशानन ने महाबली बाली को मिला रखा है। वह अपने अनुज सुग्रीव के रक्त का प्यासा है। भयाक्रान्त सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वत पर निवास कर रहे हैं। अतएव तुम ऋष्यमूक पर्वत पर जाकर सुग्रीव से मैत्री कर लो। संकट मोचन पवनपुत्र हनुमान को श्रीराम कार्य सीतामाता की खोज के लिए जाते हुए देखा और विशाल समुद्र ने मैनाक पर्वत से कहा कि शैल प्रवर देखो ये कपि राज केशरी हनुमान इक्ष्वाकुवंशीय श्रीराम की सहायता के लिए तीव्र वेग से लंका जा रहे हैं। इस पावन वंश के लोग मेरे पूज्य हैं और तुम्हारे लिए तो परमपूज्य हैं। अतः इन्हें थोड़ा विश्राम कर लेने दो।

**मैनाक वायोस्तनयोऽधुनामामुल्लंघं लंका भवितुं प्रवृत्तः।**

**रामस्य कार्यार्थं मतोऽपनेतुं श्रमं च विश्राम धरा भवाशु॥ ९**

श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य में भौगोलिक स्थिति में सरिताओं का वर्णन भी यहां वहां मिलता है। ग्रंथ के २३ वें सर्ग में पुण्य प्रदात्री परम पावन सरयू नदी का वर्णन हनुमान जी के द्वारा काशी नरेश की प्राणरक्षा के संदर्भ में मिलता है। यहां समुद्र का वर्णन अनेक स्थलों पर मिलता है। माता सीता का पता बताते हुए सम्पाति भगवान श्रीराम के मंगलमय नाम की महिमा का बखान करते हुए समुद्र उल्लंघन को अत्यंत सरल कार्य बताते हुए कहते हैं—

**ओजोस्विनो पूयमुपेत सत्वाः श्री राघवेन्द्रस्य कृपा सनाथः।**

**समुद्रोत्तीर्य मनीषिणां वो लंकामुपेतुं न किमप्यसाध्यम्॥**

**युष्माकमवत् रामभद्र कृपया संवर्धितौजस्विनां।**

**तर्तु पुण्यवतामयं परिमितश्चाब्धिर्वराकः क्रियान्॥ १०**

बन्दरगण जिनके नाम के स्मरण मात्र से महान दुष्टजन भी इस अपारसंसार को पार करके भगवानविष्णु के सनातन पर्व को प्राप्तकर लेते हैं। तुम लोग त्रिलोकी स्थिति करने वाले उन्हीं भगवान श्रीराम के परम प्रिय भक्त हो फिर इस क्षुद्र समुद्र को पार करने में तुम समर्थ क्यों नहीं होंगे। श्रीरामचरित मानस में इसी प्रसंग को स्पष्ट किया है—

**चौ. मोहि विलोकि धरुं मन धीरा, राम कृपा कस भयउ सरीरा।**

**पापिह जाकर नाम सुमिरहीं, अति अपार भव सागर तरहीं॥**

**वायुदूत तुम्ह तजि कदराई, राम हृदयँ धरि करहु उपाई॥ ११**

हनुमान लंका दहन करके सृष्टि स्थिति संहारकारिणी माता सीता का आशीर्वाद प्राप्त कर अरिष्ट गिरि पर चढ़ गये और दक्षिण से उत्तर सागर पार करने के लिए अत्यंत वेग से उछले। हनुमान जी के पैर के दबाव से तीस योजन ऊंचा और दस चौड़ा महीधर तत्काल पृथ्वी में धंस गया। श्रीराम ने लंका पहुंचने के लिए मार्ग मांगने हेतु ३ दिन तक समुद्र से प्रार्थना की परन्तु इनकी प्रार्थना को स्वीकार नहीं किया तो श्रीराम अत्यधिक कुपित हो गये और धनुष पर प्रत्यंचा चढाकर कहा कि आज सभी प्राणी राम का पराक्रम को देख ले तथा श्रीराम ने अपने पराक्रम से समुद्र को सुखा दिया। इस प्रकार हमारे वीर वानर भालू इसे पैदल ही पार कर जायेंगे। दोहा —

**विनय न मानत जलधि जड गये तीन दिन बीत।**

**बोले राम सकोप तब भय बिन होय न प्रीति॥ १२**

शक्ति सम्पन्न श्रीराम के धनुष की प्रत्यंचा खींचते ही पृथ्वी कांपने लगी, पर्वत हिलने लगे, सूर्यदेव की उपस्थिति में ही दसों दिशाओं अंधकार छा गया, समुद्र क्षुब्ध हो उठा और भयभीत होकर अपनी मर्यादा को छोड़कर तट से एक योजन आगे चला गया। मछली, मकर आदि व्याकुल होने लगे, तब जम्बूनद नामकसुवर्ण निर्मित आभूषण धारण किये, सुन्दर मणि के समान दिव्य श्यामरूपी समुद्र हाथों में अपने अन्तस्तल में स्थिति दिव्य रत्नों का उपहार लिए सीता पति श्रीराम के सम्मुख उपस्थिति हुए।

धनुषिकृत शरं तं वीक्ष्य रामं तथाब्धे, सरसि दहन घोर ज्वाला मालाऽविरासीत।

कृत जलनिधिवासाः सर्व यादोगणास्ते, विषमदहन कीलैर्दग्ध देहा अभूवन्॥

त्वयैव सृष्टं भगवान् जडत्वं सृष्टया समं में नहि कोऽपि दोषः ।

अतोऽनुवर्ते सहजं स्वभावम क्षमस्व में अज्ञान कृतापराधम्।<sup>१३</sup>

अतः निष्कर्षतः कह सकते कि आचार्य रामदत्त चतुर्वेदी जी के महाकाव्य में भौगोलिक स्थिति में राज्य, नगर, वन, पर्वत, ग्राम, दुर्ग, नदियां, पताल, समुद्र, वाटिका, महल, नगर, सामाजिक परिवेश, पशु पक्षी आदि का समावेश प्राप्त होता है।

**संदर्भ संकेत –**

1. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 19/284-285, 47
2. रामचरित मानस लंका काण्ड क्षेपक
3. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 7/9-10
4. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 7/47-48
5. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 14/75
6. रामचरित मानस सुन्दर काण्ड
7. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य
8. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 15/96-98-99
9. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 13/66
10. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 13/7-8
11. श्रीरामचरित मानस 4/28/1-2
12. श्रीरामचरित मानस सुन्दरकाण्ड
13. श्रीहनुमच्चरितम् महाकाव्य 18/343,347

# संजय कुंदन के उपन्यास 'टूटने के बाद' में चित्रित भावपक्ष

डॉ. पी. व्ही. गाडवी एम.ए.एम.फिल.पीएच.डी.

सह प्राध्यापक, हिंदी विभागाध्याक्षा, एस.एस.आर्ट्स काॅलेज आठड टी.पी.सायन्स इन्स्टिट्यूट,  
संकेश्वर. 591 313 जिला : बेळगावी.

उपन्यास साहित्य की सबसे अधिक लोकप्रिय और सशक्त विधा है। उपन्यास का मानव - जीवन के यथार्थता से घनिष्ठ संबंध है। मनुष्य के जीवन की झाँकी और उसके चरित्र की विविध परिस्थितियों में प्रतिक्रियात्मक संभावनाओं का सफल उद्घाटन उपन्यासों के द्वारा ही अधिक हुआ है। आज हिन्दी उपन्यास साहित्य में बदलते हुए समाज का प्रभाव स्पष्ट दिखाई दे रहा है। आज के उपन्यासों में अतीत की प्रतिध्वनि, वर्तमान का प्रतिबिंब और भविष्य का संकेत प्रस्तुत है।

## प्रस्तावना:

युवा रचनाकार संजय कुंदन का प्रथम उपन्यास 'टूटने के बाद' का विषय वर्तमान का प्रतिबिंब और भविष्य की भयावह वास्तविकता का संकेत प्रस्तुत करता है। प्रस्तुत उपन्यास भारतीय मध्यवर्ग की समकालीन संरचना को परखते हुए व्यापक सामाजिक संवेदना के साथ उसकी समीक्षा करता है। इस उपन्यास में समकालीन पारिवारिक और सामाजिक मूल्यों का प्रामाणिक चित्रण है। संजय कुंदन ने अपनी विशिष्ट भाषा शैली में आधुनिकता के अनिवार्य परिणामों को इस उपन्यास में कुशलतापूर्वक चित्रित किया है। प्रस्तुत उपन्यास के भावपक्ष के अंतर्गत कथा-सूत्र, चरित्र-चित्रण, कथोपकथन, देशकाल, वातावरण तथा उद्देश्य की मीमांसा या विवेचना ही इस शोधपत्र का विषय है।

पटना में स्थित एक छोटा निम्न मध्यवर्गीय परिवार है। जिनके चार सदस्य हैं। रमेश त्रिपाठी, पत्नी विमला और दो बेटे अभय और अप्पू। परिवार का हर सदस्य महत्वाकांक्षी है। रमेश देहरादून चले गये हैं, विमला पटना में हैं, बड़ा बेटा अभय अमेरिका चला गया है और छोटा बेटा अप्पू दिल्ली में आजिविका की खोज में जूझ रहा है। निम्न व मध्यवर्गीय परिवार की इस छोटीसी कहानी में महत्वाकांक्षा के अनेक शिखर पर्वत हैं। रमेश और अभय अपनी मंजिल तक पहुँचे हैं। विमला, पति और बच्चों में उलझ पड़ी है। तो अप्पू कहीं न पहुँचने से निराश है। इसी निराशा के एक क्षण वह अपनी माँ विमला त्रिपाठी को एस. एम. एस. भेजता है - "मैं जा रहा हूँ। पता नहीं कहाँ मुझे खोजने की कोशिश मत कीजिएगा।"<sup>1</sup> उपन्यास का आरंभ ही अप्पू के धमकी भरे उच्छ्वास से होता है। विमला और पति रमेश के संवाद ही उनके पारिवारिक विघटन का उनके बीच की दूरी का संकेत देते हैं। रमेश के जीवन में आरूषी नामक एक स्त्री का प्रवेश ही पत्नी से बढ़ती दूरी का कारण है। अप्पू की जिंदगी में हताशा और निराशा है, दरअसल अप्पू भारतीय नैतिकता का मारा हुआ वच्चा है। जिसे अपने बड़े भाई अभय और उसकी प्रेमिका के संबंध नाजायज लगते हैं। अभय आधुनिक विचारों का है तो अप्पू इसके बिल्कुल विपरीत। रमेश नौकरी के अनेक पायदानों को हासिल करते हुए मंत्री के सचिव से लेकर एक पी.ए. तक नाम, शोहरत, प्रतिष्ठा, पैसा कमाता है।

लेकिन परिवार की तरफ से बेफिक्र है। अपने ही रंगरलियों में मस्त इन्सान है। मगर जीवन की संध्या में जब वह आरुषी की बेवफाई का शिकार होता है तो वापस पत्नी विमला के पास आकर कहता है - “विमला मैं टूट गया हूँ। मुझे तुम्हारी जरूरत है। तब विमला अर्थपूर्ण ढंग से कहती है - “टूटने के बाद?”<sup>2</sup> इन शब्दों से ही दोनों की हताशा अभिव्यक्त है। इस तरह पूरा उपन्यास एक छोटे घरे में घूमता है और संबंधों की बदलती दुनिया के चकाचौंध को दर्ज करता चलता है। इस मुख्य कथा के साथ विमला की बहन कमला का पारिवारिक उलझनों से भरा द्वंद्वग्रस्थ जीवन, बेटे अभय और प्रेमिका रीटा का विवाह प्रसंग जिस में अहं की अत्याधिकता के कारण आगे चलकर रिश्तों का टूटना पारिवारिक खोकलापन बड़ी वास्तविकता को दर्शाता है। अतः कथावस्तु में प्रारंभ, विकास और चरमबिंदु सहजता से उद्घाटित होता है।

पात्र - चरित्र - चित्रण की दृष्टि से इस उपन्यास के पात्र काफी यथार्थ और प्रभावी है। इन पात्रों के चरित्र - चित्रण में मानव - चरित्रों का सूक्ष्मता से उद्घाटन हुआ है। अप्पू चरित्र में बेहद संवेदनशीलता, मानसिक द्वंद्व, तथा पारदर्शक स्वभाव का यथार्थ चित्रण किया है। उसे दुनिया के दुहरे रंग का पता नहीं। इसलिये उसके व्यक्तित्व की भटकन जायज है। रमेश त्रिपाठी यह पात्र अत्यधिक महत्वाकांक्षा का प्रतिरूप है। अपने में ही मस्त, पैसा, ओहदा के पीछे भागनेवाला, पारिवारिक जिम्मेदारियों से बेफिक्र परस्त्री से रंगरलियों में मग्न रहनेवाला और जीवन के अंतिम पायदान पर फिर घर में वापसी करनेवाला यह पात्र अत्यंत सहजता और सजीवता से उद्घाटित हुआ है। सामाजिक श्रृंखलाओं को बिनधास्त तोड़कर उन्मुक्त वातावरण में विचरण करता हुआ यह पात्र अत्यंत प्रभावात्मकता से व्यक्त हुआ है। विमला उच्चशिक्षित, बेहद संवेदनशील, कुटुंबवत्सल, जिम्मेदारी से परिपूर्ण यह नारी - पात्र सचमुच गहरी संवेदना से भरा हुआ पात्र है। उपन्यास में यह चरित्र पूरी तरह से दया का पात्र बन गया है। अभय त्रिपाठी उच्च शिक्षित, संस्कारहीन, पश्चिमी संस्कृति को पूरी तरह से अपनानेवाला बाजारवाद और उपभोक्तावाद का प्रतीक है। साथ ही आरुषी गुप्ता यह पात्र नकारात्मक प्रभाव का दर्शन कराने में सफल हुआ है। तथा अन्य गौण पात्र कथावस्तु को आगे बढ़ाने में सहायक हुए हैं।

‘टूटने के बाद’ उपन्यास के संवाद काफी यथार्थ और देश-काल वातावरण के अनुरूप है। पात्रों के मनोनुकूल संवाद उपन्यास को एक गहरी संवेदना प्रदान करते हैं। वैसे देखा जाए तो प्रस्तुत उपन्यास अतिभौतिक वातावरण की उपज है। अतः पात्र या चरित्र भी परिस्थिति के अनुकूल हैं। अप्पू की मानसिक उलझन उसके संवादों में अत्यधिक सच्चाई का दर्शन चित्रित करती है। उसके संवादों ने उत्कंठा और कौतुहल की चरमसीमा है। उपन्यास के प्रारंभ में ही - “मैं जा रहा हूँ, पता नहीं कहाँ ? मुझे खोजने की कोशीश मत कीजिएगा।”<sup>3</sup> अभय के संवाद उसके व्यक्तित्व की विशेषताओं को रेखांकित करते हैं - “हम लोग शादी थोड़े ही करनेवाले हैं?”<sup>4</sup> “वह भी मेरी पहली चाईस नहीं है।”<sup>5</sup> इसलिए कि तुम डाऊन मार्केट हो।”<sup>6</sup> रमेश त्रिपाठी के संवाद अत्यधिक बेफिक्र स्वभाव को दर्शाते हैं “कोई बच्चा तो है नहीं। चला गया होगा किसी दोस्त के यहाँ। फिर आ जाएगा। तुम टेंशन मत लो। मैं देखता हूँ।”<sup>7</sup> विमला के कई संवाद संवेदनशीलता के द्योतक हैं। अतः विवेचित पात्रों के संवादों से उनके चरित्रों का, विषय की गहराई का सूक्ष्म अंकन करते हैं।

देश-काल वातावरण की दृष्टि से भी उपन्यास काफी यथार्थता का दर्शन कराता है। भूमंडलीकरण के कारण निर्मित बाजारवाद, भोगवाद एवं अपसंस्कृती का माहौल वास्तविक परिवेश को अंकित करता है।

विवेचित उपन्यास का उद्देश्य यह दर्शाता है कि आज माठ – बाप और बच्चे किस प्रकार विचारों से एकदूसरे से दरकिनार हो रहे हैं। पाश्चात्य संस्कृति, भोगवाद, भूमंडलीकरण का प्रभाव युवापीढी में कैसे तनाव पैदा कर रहा है। तथा पारिवारिक मूल्योंका विघटन कितनी सहजता से हो रहा है साथ ही युवा-पीढी पर पाश्चात्य प्रभाव का बढ़ता हुआ बुरा असर दो पीढीयों का द्वंद्व कैसे बढ़ रहा है इन सभी बातों का सक्षमता से चित्रण किया है। अतः संजय कुंदन ने अपनी विशिष्ठ भाषा शैली में आधुनिकता के अनिवार्य परिणामों को प्रस्तुत उपन्यास में कुशलतापूर्वक चित्रित किया है।

सार रूप में यही कहा जा सकता है कि उपन्यास के भावपक्ष के अंतर्गत मुख्य कथानक, गौण कथानक, पात्र - चरित्र - चित्रण, संवाद, देश-काल-वातावरण तथा उद्देश्य आदि उक्त विशेषताओं से उपन्यास का कथ्य या भावपक्ष पूरी तरह सफल बना है।

#### संदर्भ सूची:

1. संपादक कालिया रवींद्र 'नया ज्ञानोदय (मासिक साहित्यिक पत्रिका नवंबर- 2008), कुंदन संजय - 'टूटने के बाद' भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन,नई दिल्ली पृ. 92.
2. वही, पृ. - 119
3. वही, पृ. - 92
4. वही, पृ. - 97
5. वही, पृ. - 110
6. वही, पृ. - 96
7. वही, पृ. - 92

## बंजारा समाज की मांसाहारी प्रथा

प्रा. डॉ. जाधव दत्ता उध्दव

इतिहास विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक

श्री रेणुकादेवी कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, माहूर, जी नांदेड

### प्रस्तावना :

गोर बंजारा संस्कृति को गोरधाटी कहते हैं। गोरधाटी में प्रकृति पूजा को बहुत महत्व दिया गया है। बंजारों की प्रत्येक मांसाहारी प्रथा में एकता और प्रकृति समर्पित है। प्राचीन काल में मनुष्य की शिकारी अवस्था से ही मांसाहार का प्रचलन रहा है। बंजारा समाज में यह आज भी प्रचलित है। इस प्रथा में समानता, एकता, भाईचारा, सद्भाव सब झलकता है। बंजारा समुदाय की मांसाहार प्रथा चंद्रगणना के अनुसार ऋतु पर आधारित है। गोरबंजारा समुदाय में मांसाहार प्रथा है।

1. समानक
2. ओरिबकरी
3. छडपूजा
4. गौर
5. जमलावश
6. बड़गिया
7. कर
8. अकाडी
9. जावाल
10. दशाराव
11. अडली
12. मोठोदेव

गोर बंजारा समाज में बार मांसाहारी अनुष्ठान सार्वजनिक रूप से मनाये जाते हैं।

1. **समनक** : समनक सामिया से ली गई एक प्रथा है। सामिया का अर्थ है समय। नए साल की शुरुआत से पहले समनक किया जाता है। समनक गोर बंजारा समुदाय की मांसाहारी प्रथा है। गोर बोली में, "सामुसमनाक" का अर्थ है किसी ताकत का सामना करना। यह अनुष्ठान आने वाले समय का सामना करने का साहस बढ़ाने के लिए किया जाता है। यह अनुष्ठान मानसून शुरू होने से पहले आषाढ़ माह के शुक्ल पक्ष में किया जाता है। शुक्ल पक्ष को गोर बोली में चांदनो कहा जाता है। यह अनुष्ठान पृथ्वी को समर्पित है। ग्रीष्म ऋतु में भूमि बंजर हो जाती है। बरसात के मौसम में नई बाढ़ आती है। इसीलिए इस प्रथा में एक युवा बकरी की बलि दी जाती है। गोर बोली में "कालपाट" कहा जाता है। समनक प्रथा में "चौको" का महत्व है। चौको ज्वारी के आटे का एक फुट का गोल अखाड़ा है जिस पर अधिक का निशान बना होता है। नीम के पेड़ की एक छोटी शाखा को पानी से भरे लोटा में डालकर चिह्नित फूलों पर रखा जाता है। यह रस्म किसी मूर्ति के सामने नहीं बल्कि गांव के सामने खुली जगह पर की जाती है। यह प्रकृति पूजा है। इस समय तांडे के सभी सदस्य को समान रूप से मटन दिया जाता है। यह प्रथा बंजारा समाज में एकता के अस्तित्व का प्रतीक है। बंजारा समुदाय किसी अन्य धार्मिक अनुष्ठान का पालन नहीं करता है। बंजारा समाज सामाजिक व्यवस्था से भिन्न एवं स्वतंत्र है। समनक गोर बंजारा समुदाय की एक प्रथा है जो बहुत महत्वपूर्ण और विशेष है। जिसमें कोई कर्मकांड नहीं बल्कि प्रकृति को समर्पित है। जिसमें सामाजिक व्यवस्था में बराबरी की हिस्सेदारी और मिलजुल कर रहने का तरीका है।

2. **ओरी बकरी** : ओरी सार्वजनिक बकरे की बलि देने की प्रथा है। बच्चे का जन्म नौ महीने के बाद गर्भ से होता है और बच्चे के जन्म के तुरंत बाद मां के गर्भ आवरण बाहर निकलता है। गोर बोली में इसे ओर कहा जाता है। यह गर्भ में पल रहे भ्रूण की सुरक्षा है। इसे सुरक्षित रखने के लिए गोरमाटी समुदाय अपने घर के बाहर गड्ढा खोदकर सुरक्षित स्थान पर गाड़ देते हैं। अर्थात् गोर बोली में प्रकृति के अन्तर्निहित आवरण को ओर कहा जाता है। बंजारा समाज प्रकृति पूजक है और यह प्रथा प्रकृति की वृत्तियों की रक्षा के लिए समर्पित

है। और गोरमाटी के टांडा को बाहरी ताकतों से बचाया जाए. इसलिए यह प्रथा सार्वजनिक रूप से की जाती है। इस ओर से ओरी परंपरा का उदय हुआ है। गोर बोली में आर का अर्थ पृथ्वी है, ओरी बकरी प्रथा उपज की सुरक्षा के लिए पृथ्वी से अनुरोध करना है। यह प्रथा नई पलवी के खिलने से पहले किया जाता है।

3. **गैर** : गैर बंजारा समुदाय में एक मांसाहारी प्रथा है जो होली के दूसरे धूलिवंदन वाले दिन नायकों के घर पर की जाती है। बकरे का मास तांडे के सारे आसामी को बराबर-बराबर बाँटे जाते हैं। होली का त्यौहार फाल्गुन माह की पूर्णिमा को मनाया जाता है। इस दौरान बंजारा समुदाय के पुरुष और महिलाएं लेंगी गीत पैं नृत्य करते हैं। इन्हें गैरिया गैरिनी कहा जाता है। धूलिवंदन के दिन गैरियागैरिणी तांड्य के घर-घर जाकर लेंगी गाते और नृत्य करते हैं। एकत्रित बकरियों को नायकों के घरों में ले जाया जाता है और उनका वध किया जाता है और सभी को समान हिस्सा वितरित किया जाता है। गैर के रूप में जमा कीया गया पैसे का मालिक कोई नहीं होता। यह बंजारा समाज की विशेषता है, कि सभी को बराबर हिस्सा दिया जाए घुंडीवालो हाडाका यानि बकरी के घुटने की हड्डी नायकों को प्रमुख के रूप में दी जाती है। घुंडीवालो हड्डी उन कारभारी को दी जाती है जो टांडा के मामलों की देखभाल करते हैं। बकरी के पिछले पैर से एक केंची की हड्डी डावोशानो को दी जाती है जो तांड्या को सलाह देता है। इस चार हड्डियों में से चौथी हड्डी एक को दी जाती है। दिया जाता है। एक भाग ग्रामसेवक को, एक भाग दाड़ों वालों को दिया जाता है। डांडो का मतलब जलती हुई होली से महत्वपूर्ण लकड़ी को जलती हुई लकड़ियों से हटाना है। इसे निकालने के लिए गांव के अविवाहित युवाओं को चुना जाता है। हर साल अलग-अलग युवाओं का चयन किया जाता है।

4. **छड़ पूजा** : छड़ पूजा कभी भी की जाती है। बंजारा समाज में प्रचलित मांसाहार की इस प्रथा में प्रकृति के प्रकोप से निपटने के लिए एक बकरे की बलि देना शामिल है। रिक्त स्थान पर एक चोको बनाया जाता है। बकरे को चौराहे के सामने खड़ा किया जाता है और उसके शरीर, कान और मुंह पर पानी डाला जाता है। इसे तब तक नहीं काटा जाता जब तक उसका शरीर कांपने न लगे, जिसे गोरबोली में धडधडी कहते हैं। बकरियों के स्वास्थ्य की जांच करने के लिए यह बंजारा समुदाय की एक प्राचीन प्रथा है। छड़ पूजा मातृश्री शक्ति को समर्पित एक अनुष्ठान है।

5. **अकाडी** : बंजारा समुदाय में यह मांसाहार प्रथा आषाढी एकादशी के बाद की जाती है। नवविवाहित लड़कियों को पहला रिसेप्शन दिया जाता है। तांड्य नाइक के घर पर बकरी काटी जाती है। सभी आसामी को समानांतर बाट दिया जाता है। यह आम प्रथा है। इसकी कोई अलग पद्धति नहीं है।

6. **जमलावश** : यह बंजारा समाज में प्रचलित मांसाहार प्रथा है। यह श्रावण मास प्रारम्भ होने से पहले किया जाता है। जमालवश का अर्थ है रुकना और अवश का अर्थ है आमावश जिसके बाद मांसाहारी भोजन खाने की प्रथा बंद हो जाती है। क्योंकि श्रावण मास के दौरान वातावरण रोग से दूषित होता है। मांसाहारी भोजन जल्दी खराब हो जाता है. इसलिए, नाइक के घर पर बकरियों का वध किया जाता है और सभी असामियों को मटन वितरित किया जाता है।

7. **बड़गिया** ; बंजारा समुदाय में यह मांसाहारी प्रथा पोला के दूसरे दिन की जाती है। बड़गा वह है जो प्रकृति के निकट रहता है और प्राचीन काल से चली आ रही बुरी आदतों को नष्ट कर देता है। इस दिन, नाइक के घर पर एक बकरा काटा जाता है और सभी असामियों को मटन का बराबर हिस्सा दिया जाता है। यह मांसाहारी प्रथा आदिपुरुष बड़गा को समर्पित है। इस प्रथा में बड़गा देवता से रोग दूर करने का अनुरोध किया जाता है।

8. **कर** : बंजारा समुदाय में यह मांसाहारी प्रथा दिवाली के दूसरे धुली वंदन वाले दिन की जाती है। यह प्रथा फसल के मौसम की शुरुआत करती है जब नाइक के घर पर एक बकरी का वध किया जाता है और मटन सभी असमियों को समान रूप से वितरित किया जाता है। इससे सभी तरह के टैक्स वसूले जाते हैं। इसलिए बंजारा समुदाय की इस मांसाहारी प्रथा को कर कहा जाता है।

9. **जावाल** : बंजारा समाज में यह प्रथा व्यक्तिगत रूप में की जाती है। बंजारा समाज में यह प्रथा है कि किसी भी व्यक्ति के घर में लड़के के जन्म के बाद उसके बाल नहीं काटे जाते। लड़के के बाल काटने से पहले एक बकरी को काटा जाता है और उसके बाल काटे जाते हैं। यह प्रथा घर के दिवंगत आदि पुरुष को समर्पित है। इसमें बकरा काटकर रिश्तेदारों को मांसाहारी भोजन परोसा जाता है।

10. **आडेली**; यह बंजारा समाज में प्रचलित मांसाहार प्रथा है। यह मांसाहार प्रथा दक्षिण भारत के बंजारा समुदाय में प्रचलित है। कुछ बंजारा समुदायों में, एक व्यक्ति गाँव के बाहर एक निश्चित स्थान पर एक बकरी का वध करता है और सभी भागीदारों को बराबर हिस्सा देता है। यह प्रथा स्वैच्छिक है। इस प्रथा को करने के लिए कोई समय सीमा नहीं है।

11. **मोठोदेव** : यह मांसाहारी प्रथा बंजारा समुदाय में प्रचलित है। यह मांसाहारी प्रथा स्वैच्छिक प्रकृति की है। इस प्रथा को मनाते समय कुछ लोग एकत्रित होकर एक निश्चित स्थान पर बकरे का वध करते हैं। ओर सब हिस्सा बाट लेते हैं।

12. **दसराव** : यह बंजारा समुदाय की मांसाहारी प्रथा है। इस प्रथा को व्यक्तिगत रूप में मनाया जाता है। देवी की स्थापना करके उसके सामने बकरे को काटकर उसकी पूजा की जाती है। रिश्तेदारों को मांसाहारी भोजन दिया जाता है। यह तुलजाभवानी को समर्पित है। यह प्रथा विशेषकर मंगलवार को किया जाता है। यह मांसाहारी प्रथा एक बकरे की बली दे कर और अपने निवास पर देवी के सामने उसकी पूजा करके की जाती है। यह बंजारा समुदाय में मांसाहार प्रथा प्रचलित है।

**सारांश** : गोर बंजारा समाज में मांसाहारी प्रथा प्राचीन काल से चली आ रही है। इस प्रथा उगम शिकार करने बाद सब समान भागों में बाट कर खाने की प्रथा से यह मांसाहारी प्रथा बंजारा समाज में चली आ रही है। आज भी बंजारा समाज में जब गावों में सन त्योहार होता है तो गाव के नाईक के घर पर एक बकरे काट कर उनके आसामी को समान भागों में बाटा जाता है।

#### **संदर्भ ग्रंथ :**

1. बळीराम पाटील : बंजारा लोकांचा इतिहास : दुर्गा प्रकाशन, कारंजा लाड.
2. बळीराम पाटील : आलेख समाज प्रगतीचा : दुर्गा प्रकाशन, कारंजा लाड.
3. रीतेश हरीष पवार : साप्ताहिक वसंतराज : संपादक साप्ताहिक वसंतराज.
4. डॉ. श्री राम शर्मा : बंजारा समाज : हैद्राबाद प्रकाशन हैद्राबाद.
5. भाई प्रेमसिंग जाधव : बंजारा दर्पण : विद्या प्रकाशन औरंगाबाद, 2002.
6. डॉ. दत्ता उध्दव जाधव : माहूरगडाची रायबागन : ए. वन. प्रकाशन, परभणी. 2015



## सभ्यता और संस्कृति : आंचलिक उपन्यासों के परिप्रेक्ष्य में

डॉ० विनीता उपवंशी लोधी

अतिथि व्याख्याता

महात्मा गाँधी चित्रकूट ग्रामोदय वि० वि० चित्रकूट, सतना (म० प्र०)

### शोध सारांश

मानव समाज का एक ऐसा सकारात्मक, गतिशील और समावेशी विकास, जिसमें संस्कृति और मानकों का स्तर उन्नत होता है, सभ्यता कहते हैं। सभ्यता का सम्बन्ध हमारे भौतिक विकास एवं साधन से है, इसकी सीमा शरीर और प्राण तक है। सभ्यता रूपी शरीर की आत्मा ही संस्कृति है। सभ्यता एक वृक्ष है तो संस्कृति उसका फूल एवं फल है। सभ्यता से घनिष्ठ सम्बन्ध रखते हुये भी संस्कृति का स्थान उच्चतर है। संस्कृति का सम्बन्ध मस्तिष्क, मन और आत्मा से है। मनुष्य की जीवन यात्रा में किया हुआ समायोजन सभ्यता के अंग है। सभ्यता बाह्य रूप है तथा संस्कृति आंतरिक रूप प्रदर्शित करती है। अतः यह कहना सारगर्भित है कि सभ्यता शरीर है तो संस्कृति आत्मा है। सभ्यता संस्कृति की अभिव्यक्ति का साधन मात्र है।

डॉ. राधाकृष्णन के मतानुसार— “सभ्यता एक जीवन पर्याप्त है। मानवीय आत्मा की एक हलचल। इसका तत्व किसी जाति की प्राणिशास्त्रीय एकता में या राजनैतिक और आर्थिक प्रबंधों में नहीं है। अपितु उन मान्यताओं (मूल्यों) में है, जो उन प्रबंधों को रचती है, और बनाए रखती है।”<sup>1</sup> अतः सभ्यता एवं संस्कृति का अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्ध तथा एक दूसरे के पूरक हैं। जहाँ सभ्यता भौतिक और बाह्य है तो संस्कृति मानसिकता तथा अन्तःक्रिया प्रदर्शित करती है। सभ्यता चलनशील एवं परिवर्तनशील है, वहीं संस्कृति स्थायी एवं अपरिवर्तनशील है। सभ्यता एवं संस्कृति का जन्म एवं वृद्धि एक साथ होती है।

संस्कृति के वास्तविक दर्शन आंचलिक क्षेत्र में होते हैं। संस्कृति पीढ़ी दर पीढ़ी स्थानान्तरित विरासत है, जिसका पालन उसकी आने वाली पीढ़ी करती है। डॉ. मृत्युंजय उपाध्याय लिखते हैं “आंचलिकता का विधायक तत्व है ‘संस्कृति’। संस्कृति के बिना न आंचलिक जीवन का स्वरूप उभर सकता है, और न उसकी आत्मा से साक्षात्कार किया जा सकता है। यह बड़ा व्यापक पद है जो वहाँ की परम्पराओं, मान्यताओं, विश्वासों को समाहित कर लेता है।”<sup>2</sup> आंचलिक संस्कृति से वहाँ के रहन-सहन, रीति रिवाज के दर्शन होते हैं। वहाँ के जनमानस की समस्त क्रियाकलापों की कहानी प्रदर्शित होती है।

आंचलिक संस्कृति प्रकृति के साथ सहसम्बन्ध एवं संयोग स्थापित करती है। आंचलिक संस्कृति के बिना अंचल सम्पूर्ण नहीं है, अधूरा ही है। अंचलों में अनेक मान्यताएं वर्तमान में भी प्रचलित हैं। बोली, भाषा, क्षेत्र, धर्म अलग-अलग होते हुये भी सम्पूर्ण भारत में संस्कृति एक है, इसमें अलेकता में एकता के दर्शन होते हैं। महावीर अग्रवाल लिखते हैं कि “वर्तमान में विकसित किसी भी देश की संस्कृति का मूल उद्गम वहाँ का लोकजीवन है।”<sup>3</sup> आंचलिक संस्कृति के मूल तत्व में लोकगीत, लोकनाट्य, लोककथा, पर्व, त्योहार, मेले, कलाएं, प्रथाएं आदि विशेष रूप से सम्मिलित है। इसके माध्यम से समस्त क्रियाकलाप एवं मानसिकता प्रदर्शित होती है।

**मूल शब्द** – आंचलिक, अंचल, सभ्यता, संस्कृति, लोकगीत, लोकनाट्य, लोककथा, पर्व, रस्म, रिवाज, त्योहार

**सभ्यता की परिभाषा** –

सभ्यता शब्द का प्रयोग मानव समाज के एक सकारात्मक, प्रगतिशील, समावेशी विकास को इंगित करने के लिए किया जाता है। सभ्य समाज हमेशा उन्नत कृषि, लम्बी दूरी के व्यापार, व्यवसायिक विशेषज्ञता और नगरीकरण आदि की उन्नत स्थिति का द्योतक है।

### संस्कृति की परिभाषा एवं स्वरूप –

संस्कृति शब्द सम् उपसर्ग के साथ संस्कृत की (डु) कृ (ञ) धातु से बना है, जिसका मूल अर्थ साफ या परिष्कृत करना है। संस्कृति का अर्थ संस्कार एवं व्यक्ति के अंदरूनी व्यक्तित्व से है। डा. हरदेव बाहरी के अनुसार – “मनुष्य की बुद्धि, मन और आत्मा की सर्वोत्तम परिणति का नाम संस्कृति है। संसार में वो सर्वश्रेष्ठ चिंतन, मनन, कथन और कर्म है उसे संस्कृति कहते हैं।”<sup>4</sup> किसी देश एवं समाज की संस्कृति का प्रभाव उस देश की सामाजिक, धार्मिक तथा आध्यात्मिक क्रियाकलापों पर पड़ता है। संस्कृति में उस देश का रहन-सहन, वेषभूषा, खान-पान, साहित्य, नृत्य, कथा, पर्व, त्योहार, मेले, आचार-विचार, रीति-रिवाज तथा संस्कार शामिल हैं।

संस्कृति किसी समाज की सम्पूर्ण सोच, आचार-विचार, आदर्श, पवित्र और सुन्दर रूप प्रगट करती है। संस्कृति समाज में समस्त क्रियाकलाप अंकित होता है। संस्कृति से व्यक्तित्व का निर्माण होता है। संस्कृति पूर्वजों से मिली पीढी दर एक विरासत है, जिसे उन्हें उनके पूर्वजों ने प्रदान किया है। अंचलों की संस्कृति ग्रामीण एवं कृषि आधारित है। यह ग्रामीण संस्कृति सम्पूर्ण समाज की क्रियाकलापों एवं लोकजीवन को रूप प्रदान करती है। संस्कृति मौखिक रूप में प्रचलित और अलिखित रूप में संचित अंचलों के जीवन की अक्षय कोश है। अंचलों में संस्कृति में विविधता होते हुये भी संपूर्ण अंचल एक है। “संस्कृति वह आधार है जिसके द्वारा व्यक्ति ज्ञान, कला, नैतिकता, प्रथा परम्पराएं आदि के सम्बन्ध में सीखता है।”<sup>5</sup> अंचलों में संस्कृति, कला एवं नृत्यों के माध्यम से प्रदर्शित होती है। वस्तुतः आंचलिक संस्कृति के पर्व, त्योहार, मेले, कलाएं, प्रथाएं, रुढ़ियां एवं विविध संस्कारबद्ध परम्पराएं इसके प्रधान तत्व हैं।”

संस्कृति जितनी स्पष्ट एवं स्वच्छ होती है, वह देश का समाज उतना ही मानवीय एवं सृजन माना जाता है। संस्कृति वर्तमान एवं अतीत के बीच का पुल है। संस्कृति द्वारा किसी भी देश की निजी पहचान की जा सकती है कि वह देश कितना अनुशासित एवं कर्तव्य परायण होगा।

भारतीय संस्कृति सर्वश्रेष्ठ एवं अति प्राचीन है। सभ्यता एवं संस्कृति के साथ ही इसका उदय हुआ है। संस्कृति केवल समाजीकरण का माध्यम ही नहीं है बल्कि मूल्य संरचना का नियामक तत्व है। अर्थात् समाज का अस्तित्व एवं पहचान के दर्शन कराती है। अतः संस्कृति को बनाए रखना हमारा दायित्व है। यह देश की आध्यात्मिक एवं मानसिक धरोहर है।

### भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति :-

भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति में प्राचीन समय से चले आ रही परम्पराएं, रीति रिवाज आचार विचार का समावेश है। संस्कृति का जन्म एवं विकास प्रकृति की ही गोद में हुआ है। संस्कृति में विविधता के साथ ही भावात्मक एकता समाहित है। भारतीय संस्कृति में आध्यात्मिकता, समन्वय, उत्सवप्रियता, विचारस्वातंत्र्य, धर्म परायणता, सहिष्णुता, उदारता, पुरुषार्थ, चतुष्टय, कर्मवाद, अवतारवाद, नारी सम्मान, शांति, दया, मानवता, प्रकृति प्रेम, विश्वबंधुत्व, अहिंसा, उदात्तता, त्याग आदि के गुण तथा तत्त्व शामिल हैं। डॉ. जनार्दन भट्ट लिखते हैं, “भारतीय संस्कृति में न कोरा आध्यात्मवाद है और न कोरा भौतिकवाद, बल्कि दोनों का एक अदभुत समन्वय सामंजस्य है।”<sup>6</sup> भारतीय संस्कृति में अलौकिक ज्ञान एवं विश्वास के साथ बौद्धिक ज्ञान भी शामिल है। अनेकता में एकता भारतीय संस्कृति की महत्वपूर्ण विशेषता है। रहन-सहन, परम्परा रीतिरिवाज, पर्व त्योहार आदि में परस्पर भिन्नता पायी जाती है। विविधता होते हुये भी एकता विद्यमान है। भारत के कश्मीर से कन्याकुमारी तक विविध रूपों के दर्शन होते हुये भी सांस्कृतिक

एकता विद्यमान है। “भारतवासियों के पास एक समूचा इतिहास है, जो अन्य किसी देश के वासियों के पास नहीं है और भारत ही सभ्यता या संस्कृति है, जिसमें अपनी सीमाओं से परे अनेक एशियाई जातियों और विभिन्न देशों के वासियों को एकता का अध्यात्मिक एवं नैतिक आधार प्रदान किया है।”<sup>7</sup> भारतीय संस्कृति मूलतः आध्यात्मिक है। भारतीय संस्कृति मूलतः कृषि प्रधान संस्कृति है, अतः संस्कृति के वास्तविक दर्शन भारत के ग्रामांचलों में ही होते हैं।

### अंचलों में कृषि संस्कृति –

भारत एक कृषि प्रधान देश है। यहां की सभ्यता एवं संस्कृति मूलतः कृषि पर निर्भर है। प्रेमचंद के ‘गोदान’ उपन्यास में कृषि जीवन एवं किसान संस्कृति को चित्रित किया है। वही रेणु के ‘मैला आंचल’, ‘परती परिकथा’, उपन्यासों में भी कृषि संस्कृति के दर्शन होते हैं। वही नागार्जुन के ‘बलचनमा’ में कृषि संस्कृति के विभिन्न रूप चित्रित किये गये हैं। “भूल से भी जब कभी मैं बाहर जाकर नौकरी करने की बात उठाता तो उसकी भौहें गुलेल की तरह तन जाती हैं और जब कभी मेरे मुंह से खेतीबाड़ी के बारे में नई बात निकलती तो सुगनी का चेहरा, थल कमल जैसा खिल उठता।”<sup>8</sup> अलग-अलग वैतरणी में किसान का लगाव एवं प्रेम प्रदर्शित होता है। “लड़के की मौत का गम इंसान सह जाता है भइया मगर जमीन छिन जाने का गम नहीं सहा जाता।”<sup>9</sup> उसी प्रकार ‘पानी के प्राचीर’ एवं ‘जल टूटता हुआ’, ‘बीस बरस’ उपन्यास में उपन्यास का नायक उनके भतीजे सुभाष से कहता है, “और जानते हो सुभाष यह खलिहान अर्थ और संस्कृति का अदभुत संगम हुआ करता था। पूरे गांव की जीविका डाठों के रूप में पास-पास खड़ी होती थी और उनके साहचर्य उपमा में कई-कई लोग रात को चैता गा उठते थे।”<sup>10</sup> सम्पूर्ण गांव कृषि पर निर्भर है, किसान कृषि को बेहद प्यार कर कृषि को अपना देवता मानते हैं। फसल बोते एवं काटते समय पूजा कर कार्य प्रारंभ करते हैं। विवेकी राय का ‘सोनामाटी’ उपन्यास में कृषि संस्कृति का चित्रण है, कृषि जीवन की सोच, आस्तिकता, परम्पराएं, पर्व, त्योहार, कलश स्थापना करना, कृषि में संस्कृति को मूर्तरूप दिया गया है। ‘यह अंत नहीं’ उपन्यास में भी किसान अपनी खेती को परती रखना अपमानजनक मानते हैं। बलचनमा कहता है “ऐसा लगता है कि संसार में कुछ नहीं है मैं हूँ और खेत है।”<sup>11</sup> उसी प्रकार ‘शैलूष’ उपन्यास में संस्कृति प्रदर्शित होती है।

### अंचलों में रहन-सहन –

“रहन सहन की विविधता जितनी भारत में दिखाई देती है उतनी अन्य देश में नहीं है।”<sup>12</sup> नगरों में विविध शैली में रहन – सहन होता है। आंचलिक जीवन के रहन-सहन में विभिन्नता पाई जाती है।

### अंचल में वेश भूषा –

प्राकृतिक विविधता तथा आर्थिक स्थिति ठीक न होने के कारण भारतीय वेश भूषा में विविधता पाई जाती है। ‘सोनामाटी’ उपन्यास में पुरुष धोती कुर्ता एवं नारियां साड़ी व ब्लाउज पहनती है। वही ‘अग्निबीज’ उपन्यास में बूढ़ों से लेकर युवक तक धोती कुर्ता पहनते हैं। स्त्रियां साड़ी एवं चोली। ‘चन्दनमाटी’ उपन्यास पंजाब के पुरुष पायजामा कुर्ता और सिर पर पगड़ी बांधते हैं। स्त्रियां सलवार कुर्ता के साथ घाघरा पहनती है। वहीं ‘सागर की गलियां’ उपन्यास में प्रकृति के अनुसार वेशभूषा पहनते हैं। उसी प्रकार ‘शैलूष’ उपन्यास में पुरुष साधारणतः पायजामा कुर्ता पहनते हैं। ‘वनतरी’ उपन्यास में आदिवासियों तथा ओझा द्वारा पहनी जाने वाली वेशभूषा में जंगलीपन एवं विचित्रता दिखाई देती है। ‘जंगल के आसपास’ उपन्यास में सिर पर उल्लू और गिद्ध के परों से बना मुकुट, गले में रंग बिरंगे, पत्थरों से बनी बड़े – बड़े मनकों की मालाएं।”<sup>13</sup> आदिवासी केवल शरीर पर एक ही कपड़ा पहनते हैं। ‘झीनी झीनी बीनी चदरिया’ में सभी बुनकरों की वेशभूषा, लुंगी, कुर्ता और टोपी है। नारियों में पर्दा प्रथा है। ‘जिन्दगीनामा’ उपन्यास में पंजाब

ही वेशभूषा की अलग पहचान है। पर्व-त्योहारों के अवसरों पर विशेष प्रकार की वेशभूषा पहनने का चलन है।

### अंचलों में खान-पान –

भारतीय जीवन में क्षेत्र, जाति, धर्म के अनुसार खानपान में विविधता पायी जाती है। खानपान उस स्थान पर उगने या बनने वाले उत्पाद पर, तथा भौगोलिक वातावरण पर तथा आर्थिक दशा पर निर्भर करता है। ग्रामीण क्षेत्रों में खानपान साधारण है। आदिवासी में मांस एवं शराब आम बात है। 'देहाती दुनिया' उपन्यास में सत्तू प्रमुख है। वहीं 'बलचानामा' में गरीबी के कारण कोदो, जौ, मंडुआ, सांवा, कुटकी के आटे की रोटी का उपयोग होता है।

'सोनामाटी' उपन्यास में स्थानीय फसलें चना, मसूर, सरसों का खानपान में अधिकांश उपयोग होता है। वहीं 'अग्निबीज', 'विकल्प', 'अपने लोग', 'शेष कथा' उपन्यास में गेहूं चना से बने व्यंजनों का ही अधिक उपयोग होता है। 'महर ठाकुरों का गांव' उपन्यास में मंडुवा, मदिरा, मोटे अनाज का उपयोग अधिक होता है। उसी प्रकार 'उस चिड़िया का नाम', 'सुराज' में भी मोटे अनाजों का ही प्रचलन है। 'सागर की गलियां' उपन्यास में मछुआरे कप्पा, कंजी, चावल, नारियल तथा मछलियों का उपयोग करते हैं। वहीं जनजाति सीधा सादा तथा मांस का भोजन करते हैं जैसे 'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास में। "यह गिलहरी, चूहे, उदविलाव, गिरगिट, कांटेदार साही, मेढक, नेवले, सियार, यानि सब कुछ खाकर पचा लेते हैं।"<sup>14</sup> वनतरी व नीलोफर उपन्यास में महुआ इनका मुख्य भोजन है। पर्व-त्योहार में पुरुष के साथ-साथ महिलाएं भी शराब पीती हैं। 'झीनी झीनी बीनी चदरिया', उपन्यास में दाल रोटी एवं ईद पर मांस का बहुत अधिक प्रचलन है।

### अंचलों में रस्म रिवाज –

अंचलों में रस्म रिवाज परम्परागत धर्म में आस्था, भीरुता, धार्मिक मान्यताओं के कारण ही प्रचलित है। अतः विविध प्रथाएं तथा रस्म-रिवाज पायी जाती हैं।

### विवाह सम्बन्धी रस्म रिवाज –

भारत में विवाह एक पवित्र धार्मिक संस्कार हैं। ग्रामीण अंचलों में विवाह के प्रति स्थायी एवं पवित्र दृष्टिकोण पाया जाता है। सोलह संस्कारों में हिन्दूधर्म में विवाह एक प्रमुख संस्कार है। 'सोनामाटी' उपन्यास में रामरूप की पुत्री कमली का विवाह तय होता है। इसी प्रकार 'अग्निबीज' उपन्यास में विवाह के रस्म का प्रचलन है, अंचल में विवाह केवल गर्मी के ही मौसम में होते हैं। विवाह तय होने के पश्चात, पूजन, आवाहन, स्नान, चन्दन, सिन्दूर माला सभी रस्म विधिपूर्वक सम्पन्न होती है। मानपूजा, माटी खोदना, कलस धराई, हरिस पूजा, हरदी चढ़ाई, मातृ पूजन, द्वार पूजा, कन्यादान, विदाई सभी रस्में प्रचलित हैं। इसी मण्डप के नीचे शादी की रस्म पूरी होती है।

'अग्निबीज' उपन्यास में साधो काका की बेटी श्यामा का विवाह में श्यामा के भाई का मुख्य योग वर्णित है। "वह धीरे-धीरे पानी गिरा रहा था। सामने रंगीन वस्त्रों में गठरी की तरह बैठी श्यामा इस तरह लग रही थी जैसे वह भीतर ही भीतर चीत्कार कर रही है। स्त्रियां करुण स्वर में गा रही थी।"<sup>15</sup> उसी प्रकार 'चन्दनमाटी' उपन्यास में सिखधर्म में पुष्प भेंट, ठाके की रस्म एवं कुड़माई का प्रचलन पाया जाता है। वहीं 'सागर की गलियां' उपन्यास के विवाह में ब्राह्मण पुरोहित नहीं होता है बल्कि मछुआरों का मूप्पन ही पुरोहित का कार्य करता है। विवाह के समय वर को जाल एवं नाव देने का रिवाज प्रचलित है। जिस प्रकार किसानों के विवाह में हरिस अनिवार्य है, उसी प्रकार मछुआरों के विवाह में निरपरा आवश्यक है। साथ ही कन्यादान एवं फेरे की रस्म प्रचलित है।

जनजाति में रस्म एवं रिवाज का पृथक रूप पाया जाता है। 'शैलूष' उपन्यास में नटों की शादी में कबीले का सरदार या बुजुर्ग व्यक्ति ही सभी रस्म सम्पन्न कराता है। दहेज वरमूल्य के साथ वधूमूल्य का भी प्रचलन पाया जाता है। डलवे के शराब भेजने का भी प्रचलन पाया जाता

है। 'सात घरों के गांव' उपन्यास में कोल आदिवासी में विवाह सामान्य एवं स्थायी होता है, वहीं 'नीलोफर' उपन्यास में बैगा आदिवासी के विवाह में प्राकृतिक रूप प्रदर्शित होते हैं। इसमें देहज का प्रचलन मिलता है, किंतु देहज की मांग नहीं की जाती है।

### अंचलों में अभिवादन –

अंचलों में विनय, नम्रता, मान सम्मान, आत्मीयता प्रदर्शित करने के लिये अभिवादन का प्रचलन पाया जाता है। अधिकांश भारतीय परम्परा के अनुसार हाथ जोड़कर अभिवादन या पैर छूकर प्रणाम करने की प्रथा एवं भाव प्रदर्शित किया जाता है। अभिवादन के रूप में प्रतीक शब्द जो अधिक प्रचलन में हैं, जैसे प्रणाम, रामदूराम, नमस्ते, गोड़ लगी, पालागी, बंदगी, सलाम, राधे-राधे, राधेश्याम, सलामवालेकुम, सतसिरी अकाल आदि का प्रचलन पाया जाता है, वही जनजातियों में शब्द कम बोले जाते हैं किंतु भाव अधिक प्रदर्शित होते हैं। बुजुर्गों के प्रति आदर एवं सम्मान पाया जाता है।

### अंचलों में पर्व, त्योहार और मेले –

'मैला आंचल' उपन्यास प्रदर्शित है कि प्रतिवर्ष वैशाख की पहली तिथि में सिख पर्व मनाया जाता है, इस दिन गांव के सभी लोग सामूहिक रूप से मछली का शिकार करते हैं। होली में मान्यता है कि "कहते हैं सिन्दूर लगाते समय जिस लड़की की नाक, पर सिन्दूर झड़कर गिरता है, वह अपने पति की बड़ी दुलारी होती है।"<sup>16</sup> 'परती परिकथा' उपन्यास में 'शामा चकेवा' पर्व का अत्यन्त महत्व है। हिमालय से इस प्रदेश में आने वाली चिड़ियों के स्वागत के लिये यह पर्व कुमारी लड़की मनाती हैं। इसमें लड़कियां मिट्टी की चिड़िया बनाकर रंगीन कर मैदान में इकट्ठा होती है तथा तीसरे दिन पुतलों का विसर्जन करती है।

'सोनामाटी' उपन्यास में होली त्योहार का चित्रण है। उसी प्रकार 'बलचनमा', 'पानी के प्राचीर', 'बीस बरस', 'अग्निबीज', 'अलग अलग तैरणी', 'सागर लहरें और मनुष्य', 'चन्दनमाटी', 'अग्निबीज' उपन्यासों में भी होली के त्योहार का वर्णन है। 'चंदनमाटी' उपन्यास में पंजाब प्रांत में मनाए जाने वाले 'लोहड़ी' पर्व का चित्रण है। उसी प्रकार 'वनतरी' उपन्यास में 'करमा' को चित्रित किया गया है।

'धार' उपन्यास में बधना तथा सरहुल पर्व उत्साह से मनाया जाता है। परम्परागत शस्त्रों द्वारा शिकार करने का करतब दिखाने का चित्रण है। उसी प्रकार 'झीनी झीनी ब बीनी चदरिया' में मुसलमानों द्वारा मनाया जाने वाला त्योहार बकरी ईद, रमजान का चित्रण है। इसमें कुर्बानी देने की प्रथा पाई जाती है। मेले लगाने का उद्देश्य आपसी मेल-मिलाप भाईचारा, मनोरंजन प्रदर्शित होता है। "गांव वालों के मेले एक प्रकार से उनका बाजार भी है और प्रदर्शनी भी, त्योहार भी है और सामूहिक उत्सव भी।"<sup>17</sup>

'सोनामाटी' उपन्यास में पचकोश के लिट्टी मेले तथा देवीधाम मेले का विस्तृत एवं विविध रूप का वर्णन है। ऐसा माना जाता है कि रामचंद्र ने महर्षि विश्वामित्र के सिद्धाश्रम में इसी दिन ताड़का का वध किया था। 'महर ठाकुरों के गांव' उपन्यास में पहाड़ी अंचलों में लगने वाले मेले प्रदर्शित किये गये हैं। उसी प्रकार 'महाकालेश्वर की एक रात' में महाशिवरात्रि का मेला का चित्रण है।

'चंदनमाटी' उपन्यास में वैशाखी मेले का चित्रण है। फसल कटाई के बाद यह मेला लगता है। 'नीलोफर' उपन्यास में खरगोन के पास कनगांव का भगोरिया मेला जनजातियों का प्रमुख मेला चित्रण है। "भगोरिया के मेले में घूमती हुई बरेला लड़कियां अरण्य ककड़ी-सी लचीली और आकर्षक लग रही थी। उन्होंने होंठों और गालों पर किसी फूल का लाल रंग निचोड़कर लगाया था।"<sup>18</sup> इस मेले में लड़कियां अपने लिये वर ढूंढती है। लड़का-लड़की एक दूसरे को पसंद करते हैं, पान खिलाते हैं और भाग जाते हैं, इस प्रकार भागकर शादी करने का प्रचलन है। 'झीनी

झीनी बीनी चदरिया' उपन्यास में पियाला (अगहन का पहला शुक्रवार) पचासा, चन्दन शहीद का मेला गाजीमियां के बियाहा के मेले चित्रित किये गये हैं। अंचल में मेले, त्योहार एवं पर्व सभी प्राचीन मान्यताओं एवं धार्मिकता से जुड़े होते हैं। सभी की इनके प्रति श्रद्धा एवं आस्था होती है एवं एकता के दर्शन होते हैं।

### अंचलों में लोक साहित्य –

लोक साहित्य में लोक के सम्पूर्ण जीवन का दृश्य होता है। यह लोक की मौखिक अभिव्यक्ति है जो लोकवार्ता, लोकगीतों के द्वारा प्राचीन मानव सभ्यता को आधुनिक सभ्यता से जोड़ता है। लोक साहित्य में किसी भी देश या जाति की हजारों वर्ष की परम्परा राष्ट्र के दीर्घ जीवन के अनेक उतार चढ़ाव एवं अन्तरात्मा की झांकी मिलती है। जिसे लोकगीत, लोकगाथा, लोक कथा, लोकनाट्य तथा लोकसुभाषित के माध्यम से प्रदर्शित किया जाता है।

### अंचलों में लोकगीत –

लोकगीत के माध्यम से वहां की संस्कृति, प्रकृति, कथा, प्रथा, रीति रिवाज का ज्ञान होता है। आंचलिक उपन्यासों में विभिन्न अवसर पर जल, तिलक, विवाह, प्रकृति पूजा, जुलूस, होली, दीपावली आदि में लोकगीत गाने को चित्रित किया गया है। जैसे 'सोनामाटी' उपन्यास में होली के समय होली गीत को चित्रित किया गया है।

### अंचलों में लोकनृत्य –

पंजाब के भांगड़ा, नृत्य का चित्रण 'चंदनमाटी' उपन्यास में मिलता है। वहीं 'जहरबाद' उपन्यास में विवाह, पर्व, त्योहारों के समय नृत्यों का प्रचलन है। उसी प्रकार 'शैलूष' उपन्यास में नट जनजाति द्वारा गीत, नृत्य एवं करतब दिखाना प्रमुख पेशे, के नृत्य का चित्रण है। 'जंगल के आसपास' उपन्यास में करियाला लोकनृत्य का चित्रण है। लोकनृत्य का उद्देश्य आत्म संतोष, मनोरंजन तथा परम्परा का पालन करना है।

### अंचलों में लोकनाट्य –

इसकी उत्पत्ति लोक विश्वास, लोक प्रचलन, धार्मिक रूढ़ियां, परम्पराएं, मनोरंजन, उत्सव पूर्व एवं कीर्तनियां त्योहारों के कारण हुई है। लोक नाट्य जैसे रामलीला, कीर्तनिया, यक्षगान, नौटंकी, तमाशा आदि का चित्रण आंचलिक उपन्यासों में मिलता है। 'सोनामाटी' उपन्यास में रामलीला का चित्रण सम्पूर्ण उत्तर भारत में मिलता है। वहीं 'पिंजरे में पन्ना', उपन्यास में राजस्थान के ख्याल लोकनाट्य का चित्रण मिलता है। उसी प्रकार 'शैलूष' उपन्यास में उत्तर भारत के लोकप्रिय कठपुतली नाट्य को अंकित किया गया है। 'जंगल के आसपास' उपन्यास में हिमांचल का सवांगी नाटक करियाला का चित्रण किया गया है। यह खुले मैदान में ही होता है। साथ ही 'चंदनमाटी' 'झीनी झीनी बीनी चदरिया' उपन्यासों में भी रामलीला का चित्रण मिलता है।

### अंचलों में लोककथा –

सामान्यतः मौखिक रूप से प्रचलित कथाओं को लोककथा कहा जाता है। भारत भूमि लोककथाओं की जननी है। लोककथा के माध्यम से स्थानीय जीवन, विशेषता, परम्परा, आदर्श, मान्यता, आचार विचार जीवन शैली तथा जीवन मूल्य का यथार्थ रूप प्रदर्शित होता है। 'सोनामाटी' उपन्यास में कृषि दशा की कथा के रूप में प्रदर्शित है। 'विकल्प' उपन्यास में अंचल की जीवन शैली का समग्र चित्रण है। वहीं 'उस चिड़ियाघर का नाम' उपन्यास में लोककथाओं का चित्रण है। इसमें बरसों से प्रताड़ित नारी की वेदना को विभिन्न रूपों में अभिव्यक्त किया गया है। वहीं 'शैलूष' उपन्यास में करनट जनजाति के जीवन की लोककथा के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

### अंचलों में सांस्कृतिक परिवर्तन –

विभिन्न परम्परा एवं धार्मिक रीति रिवाज एवं मान्यताओं में विघटन एवं परिवर्तन का चित्रण भी उपन्यासों में मिलता है। वर्तमान पीढ़ी इन मान्यताओं को विज्ञान के ज्ञान, शिक्षा एवं प्रयोग के कारण मानने को तैयार नहीं है। “ग्राम जीवन के सामाजिक मूल्यों के अवमूल्यन का ही कार्य परिणाम है, अब वहां केन्द्रीय सामूहिकता, विखंडन में पारस्परिक प्रेम, सौहार्द ईर्ष्या, वैमनस्य में शांति अशांति में परम्पराएं नवीन मूल्यों में परिवर्तित हुई है।”<sup>19</sup>

‘सोनामाटी’ उपन्यास में रामस्वरूप सम्बन्धों में आ रहे परिवर्तन, स्वार्थी, वृत्ति, कुटिलता, टूटन, नैतिक पतन आदि का चित्रण किया गया है। वहीं ‘अग्निबीज’ उपन्यास में राजनीतिक ईर्ष्या एवं कुटिलता का वर्णन है। ‘सुराज’ उपन्यास में भी विघटन, स्वार्थ, ईर्ष्या, धोखाधड़ी, अत्याचार, स्वार्थलिप्सा एवं शोषण को चित्रित किया गया है। “लोक संस्कृतियों के विशाल सागर में अभिजात्य के द्वीप पनप रहे हैं। कभी ये राष्ट्रीय चेतना और नवजागरण के दीप स्तंभ थे, आज इनमें व्यक्तिगत स्वार्थ और उनसे उत्पन्न विकृतियां पनप रही हैं।”<sup>20</sup>

वर्तमान में लोकगीत, लोकसंगीत, प्रदर्शन एवं मनोरंजन के साधन बन गए हैं। यह केवल फैशन का रूप धारण कर चुका है। अंचलों में नई सभ्यता, नए मूल्य तथा नई सामाजिक विसंगतियों, स्वार्थवादिता, भौतिकवाद के कारण लोक संस्कृति विकृत हो गई है। ‘धार’ उपन्यास में भी पर्वो एवं त्योहारों में भी विघटित रूप दिखाई देता है। पहाड़ी अंचलों में मान्यताएं तथा परम्पराएं हूबहू प्रचलन में हैं, वे प्रकृति को आज भी देवता स्वरूप में पूजते हैं। प्राकृतिक वेदनाएं एवं अभावग्रस्त जीवन सहते हुए भी गीत, नृत्य, संगीत का बेजोड़ तथा निजी मान्यताएं एवं परम्पराओं का पालन करते हुए सुखमय जीवन बिना किसी शिकायत के प्रकृति की गोद में जी रहे हैं।

### निष्कर्ष –

हमारा देश अनेकता में एकता विविधतापूर्ण देश है। यहाँ का समाज अनेक जाति, वर्ग, सम्प्रदाय एवं धर्मों में विभाजित है। धर्म की परम्परा अति प्राचीन है। भारतीय परिवार में धर्म वह अनिवार्य शक्ति है, जिसके द्वारा सारा संसार विचरण करता है, बिना धर्म शक्ति के जीवन अधूरा है। जहाँ वैज्ञानिकता तथा शिक्षा का विकास हुआ है, वहीं धर्म ने कुछ करवट लिया है फिर भी अन्त में धर्म ही आड़े आता है। भारतवर्ष में धर्म को मानते हुये कुछ रूढ़ परम्पराएं तथा अंधविश्वासों का जन्म हुआ है। यही कारण है कि वैज्ञानिकता एवं शिक्षा की प्रगति के साथ ही धर्म का पतन होने जा रहा है। यहाँ तक कि धर्म के नाम पर राजनीति ने कुंठित बना दिया है। देश के विभिन्न आंचलिक क्षेत्रों में लोकजीवन, लोक संस्कृति को अंकित किया गया है। भारत की सभ्यता तथा संस्कृति विशुद्ध है। अंचलों की सभ्यता तथा संस्कृति का मुख्य आधार कृषि है। इसी के आधार पर अंचलों के रहन-सहन, रीति-रिवाज, आभूषण, खानपान, रस्म, विवाह प्रथा, अभिवादन, पर्व, त्योहार, लोक साहित्य, लोकगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य, लोककथा का सूक्ष्मतम चित्रण उपन्यासकारों ने किया है। इस प्रकार उपन्यासों में दर्शाया गया है कि वहां की रूढ़िवादिता, संस्कृति को जनमानस से पीढ़ी दर पीढ़ी स्वीकार किया है। अतः संस्कृति में अध्यात्मिकता, समन्वय, उत्सवप्रियता, विचार स्वतंत्रता, धर्मपरायण, सहिष्णुता, पुरुषार्थ, कर्मवाद, अवतारवाद, नारी सम्मान, शांति, दया, मानवता, प्रकृति प्रेम, विश्वबंधुत्व, अहिंसा, उदारता, त्याग आदि की भावना शामिल है। जिसे हिन्दी साहित्य के आंचलिक उपन्यासों में चित्रित किया गया है।

## संदर्भ ग्रन्थ सूची

- 1) डॉ. राधाकृष्णन – धर्म और समाज, पृष्ठ 17
- 2) डॉ. मृत्युंजय उपाध्याय – हिन्दी के आंचलिक उपन्यास, पृष्ठ 61
- 3) संपादक महावीर अग्रवाल – सापेक्ष, पृष्ठ 98
- 4) डॉ. हरदेव बाहरी – प्राचीन भारतीय संस्कृति कोश, पृष्ठ 8
- 5) डॉ. सुभाषिनी शर्मा – स्वातंत्रयोत्तर आंचलिक उपन्यास, पृष्ठ 100
- 6) डॉ. जनार्दन भट्ट – भारतीय संस्कृति, पृष्ठ 40
- 7) राधाकमल मुकर्जी – भारतीय संस्कृति और कला, पृष्ठ 31
- 8) नागार्जुन – बलचनमा, पृष्ठ 160
- 9) शिवप्रसाद सिंह – अलग-अलग वैतरणी, पृष्ठ 244
- 10) रामदरश मिश्र – बीस बरस, पृष्ठ 237
- 11) नागार्जुन – बलचनमा, पृष्ठ 98
- 12) डॉ. राजेन्द्र – भारत सैलानियों के लिये एक स्वर्गीय स्थल, पृष्ठ 15
- 13) राकेश वत्स – जंगल के आसपास, पृष्ठ 12
- 14) शिवप्रसाद सिंह – शैलूष, पृष्ठ 128
- 15) मार्कण्डेय – अग्निबीज, पृष्ठ 233
- 16) फणीश्वरनाथ रेणु – मैला आंचल, पृष्ठ 127
- 17) डॉ. ज्ञानचंद गुप्त – स्वातंत्रयोत्तर हिन्दी उपन्यास और ग्राम चेतना, पृष्ठ 217
- 18) कृष्णा अग्निहोत्री – नीलोफर, पृष्ठ 124-125
- 19) डॉ. ज्ञानचंद गुप्त – आंचलिक उपन्यास : अनुभव और दृष्टि, पृष्ठ 34
- 20) श्यामाचरण दुबे – संक्रमण की पीड़ा, पृष्ठ 27



## महिला कुटूंब निवृत्तीवेतन धारकाच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचे अध्ययन : विशेष संदर्भ नांदेड

वामन रामराव काकडे

पीएच.डी. संशोधक, सामाजिकशास्त्रे संकुल, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड.

### प्रस्तावणा :

दुसऱ्या महायुद्धाच्यानंतर 'राष्ट्रीय विमा कायदा - १९४६ या कायद्यामध्ये शासनाने सामाजिक संरक्षणचा आधार घेवून सर्वांसाठी राज्यशासनाची निवृत्तीवेतन योजना सुरू केली. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी पुरुषासाठीचे वय हे ६५ वर्ष आणि स्त्रीयांसाठीचे वय ६० वर्ष ठेवण्यात आले होते. ही योजना भागिदारीवर अधारीत योजना होती. परंतु एकोणिसाव्या शतकामध्ये सर्व जगामध्ये बदल होण्यास सुरुवात झाली आणि पाश्चिमात्य विचारांचा प्रभावी हा जगातील सर्व देशावर झाला होता. भारतामध्ये सुद्धा या पाश्चिमात्य करणाच्या प्रक्रीयेला त्याच काळामध्ये सुरुवात झाली आणि संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे विभाजन होवून विभक्त कुटुंब पध्दतीचा स्विकार हा भारतीय लोक करू लागले होते. त्यामुळे भारतातील पारंपारीक कुटुंब व्यवस्थेचा न्हास होत होता. आज भारतामध्ये वृद्ध व्यक्तींच्या समस्या ह्या खूप जास्त प्रामणात वाढल्या आहेत. कारण अनेक लोक हे नौकरी निमित्त स्थलांतर करत आहेत, वाढत्या आर्यमानामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या संख्येमध्ये झालेली वाढ, उत्पनाच्या साधनाची कमतरता यामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या समस्यामध्ये वाढ झालेली आहे. भारतामध्ये २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात सुमारे १०.४ कोटी वृद्ध आहेत. यामध्ये ५.३ कोटी पुरुष आहेत तर ५.१ कोटी महिला आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या लोकसंख्येत वृद्धांचे प्रमाण हे ९.९ टक्के एवढे आहे. महाराष्ट्रातील एकूण वृद्धांची संख्या ही सुमारे एक कोटी अकरा लाख सात हजार एवढी आहे. यामध्ये पुरुषांची संख्या ५२ लाख ५४ हजार व महीलांची संख्या ही ५८ लाख ५३ हजार एवढी आहे. ब्रिटीशांनी १८५७ च्या स्वातंत्र्य चळवळीनंतर भारतामध्ये निवृत्तीवेतन योजनेस सुरुवात केली होती. ही निवृत्तीवेतन योजना ही त्याकाळी ब्रिटनमध्ये सुरू असलेल्या निवृत्तीवेतन योजनेच्या धरतीवर अधारीत होती. परंतु या योजनेमध्ये कर्मचाऱ्यास त्याच्या सेवानिवृत्तीनंतर वित्तीय अराखडा तयार करण्यास मनाई केली होती. म्हणूनच या सर्व त्रुटींना दुर करण्यासाठी भारतीय निवृत्तीवेतन कायदा १८७१ मध्ये वरिल ब्रिटीश कायद्याची जागा घेतली. इ.स १८८१ या वर्षी रॉयल कमिशन ऑन सिव्हिल इस्टॅब्लिशमेंटने सरकारी कर्मचाऱ्यांना निवृत्तीवेतन योजनेचा लाभ मिळवून दिला.

**कुटुंब निवृत्तीवेतन योजना - १९६४:** ही योजना १ जानेवारी १९६४ पासून प्रत्यक्षात अंमलबजावणीस आणण्यात आली. यामध्ये एखाद्या कर्मचाऱ्याने जर एक वर्षाची सेववापूर्ण केले असेल तर त्याच्या मुत्यू पश्चात त्यांच्या कुटुंबाला या योजनेचा लाभ घेता येतो. या योजनेमध्ये कर्मचाऱ्यांची विधवा, किंवातवूर यांना जन्मभर निवृत्तीवेतन दिले जाणार आहे. तसेच एका वेळेस एकाच व्यक्तीला ह्या निवृत्ती वेतन योजनेचा लाभ घेता येतो. असे असेले तरी या योजनेमध्ये एकापेक्षा जास्त जर विधवा असतील तर त्यांना निवृत्तीवेतनाची रक्कम ही समान प्रामाणात कढून देण्याचे प्रावधान करण्यात आले. विधवा आणि विधूर यांचा मृत्युच्या नंतर सुद्धा त्यांच्या अवयस्क बालकांना सुद्धा या निवृत्तीवेतनाचा लाभ या कयादयने प्राप्त करून देण्यात आलेला आहे.

इ.स. १९ व्या शतकामध्ये युरोपमध्ये विधवा निवृत्तीवेतन धारकांसाठी वेगवेगळ्या निवृत्तीवेतन योजनांची सुरुवात करण्यात आलेली होत्या या योजनांमध्ये 'सिंगल प्रिमियम बेस्ड निवृत्तीवेतन योजना आणि ईअरली प्रिमियम बेस्ड निवृत्तीवेतन योजना असे दोन प्रकारात वर्गिकरण करण्यात आले होते.जर्मनी या देशामध्ये 'आटो ओन विसमार्क' या नावाने एक सामाजिक कायदेविषयक नियम करण्यात आला होता. या नियमामध्ये त्यांनी 'द ओल्ड एज अँड डिसॉबिलिटी इन्सूरन्स बिल' यांची अंमलबजाणी करण्यास सुरुवात केली. वृद्ध निवृत्तीवेतन योजनेद्वारे कामगार वर्गाच्या वेतनावर काही प्रामाणात कर लादला जात होता आणि जेव्हा ते कामगार हे वयाची ७० वर्ष पुर्ण करतील तेव्हा त्यांना ह्या निवृत्तीवेतन योजनेचा लाभ घेता येत होता. यानंतर १९१६या वर्षी या देशाने ७० वर्ष ही वयाची अट शिथिल करून ६५ वर्ष एवढे निवृत्तीवेतन धारकाचे वय निश्चित केले होते. अपघात विमा

आणि आरोग्य विमा ह्या योजना कंपनीसाठी, शेतीसाठी आणि या देशातील राज्य शासनातील कर्मचाऱ्यांसाठी निवृत्तीवेतन योजना सुरू केली. हि योजना 'पे अँज यु गो' या प्रारूपावर अधारीत होती. नौकरदार वर्ग आणि मालक वर्ग यांच्या मार्फत गोळा करण्यात आलेल्या फंडचा वापर हा निवृत्तीवेतन देण्याकरीता केला जात होता.

कुटुंब निवृत्तीवेतन हे सी.सी.एस. नियमातील नियम नंबर ५४ प्रमाणे एक प्रकारची कल्याणकारी योजना आहे की, जी एखाद्या निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यू पश्चात त्याची विधवा किंवा विधूर तसेच त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांना देण्यात येणारी आर्थिक मदत होय. यामुळे त्या कुटुंबाला काही प्रमाणात शासनाकडून आर्थिक मदत केली जात असते.

**कुटुंब निवृत्तीवेतनाच्या व्याख्या :**

१. निवृत्तीवेतन विकासपीडीया : “एखाद्या सरकार किंवा राज्य सरकार तसेच एखाद्या मालकाद्वारे आपल्या सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यास देण्यात येणारा आर्थिक मोबदला म्हणजे निवृत्तीवेतन होय.

२. कॉब्रिज डिक्लेअररी : “निवृत्तीवेतन म्हणजे असे वेतन की जे सरकारद्वारे किंवा एखाद्या खाजगी कंपनीद्वारे एका व्यक्तीस देण्यात येणारा वेतनरूपी मोबदला कारण आता तो खूप वृद्ध झाला आहे कींवा खूप अजारी आहे”.

३. महाराष्ट्र नागरी सेवा निवृत्तीवेतन नियम १९८२ : “कुटुंब निवृत्तीवेतन म्हणजे कर्मचारी तो सेवेत असताना निधन पावल्यास किंवा सेवानिवृत्ती नंतर निधन पावल्यास त्याच्या पती/पत्नी, मूलगा/मुलगी, बहीण/भाउ, वडिल/आई इत्यादींना त्यांच्या ह्यातभर किंवा प्रकरणचे विशिष्ट कालमर्यादेपर्यंत शासनाकडून दरमहा दिली जाणारी रक्कम यास कुटुंब निवृत्तीवेतन असे म्हणतात.

**कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळण्यासाठीच्या पात्रता :**

निवृत्तीवेतनधारकाच्या मृत्यू पश्चात त्यांच्या कुटुंबातील विधवा पत्नी किंवा विधूर पती, त्याची पाल्य, त्याचे पालक आणि त्याचे अपंग भाउ आणि बहिण यांना कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळण्यासाठीच्या पात्रता खालील प्रमाणे आहेत.

**१. विधवा पत्नीस किंवा विधूर पतीसाठी च्या पात्रता :**

अ. एखाद्या निवृत्तीवेतनधारकाच्या मृत्यू पश्चात त्याच्या विधवा पत्नीस किंवा विधूर पतीस जीवनभर कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळत असते. परंतु जर त्यांनी पुर्नविवाह केला तर मात्र हा लाभ मिळत नाही.

ब. एखादी विधवेला जर मुले नसतील व तीने जर दुसरे लग्न केले तरी देखील दिला कुटुंबनिवृत्तीवेतन मिळवण्याचा अधिकार आहे.

**२. निवृत्तीवेतनधारकाच्या पाल्यांसाठीच्या पात्रता :**

अ. कुटुंब निवृत्तीवेतन हे निवृत्तीवेतनधारकाच्या मृत्यू पश्चात त्याच्या अल्पवयीन पाल्यांना मिळवण्याचा अधिकार आहे.

ब. कुटुंब निवृत्तीवेतन हे जुळ्या पाल्यांना देखील मिळत असेत.

तसेच या व्यतिरीक्त निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यू पश्चात जर त्यास पत्नी किंवा पाल्य नसतील तेव्हा त्याच्या पालकास कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळत असते. परंतु यासाठी त्याचे पालक हे उदनिर्वाहासाठी सर्वस्वी त्या निवृत्तीवेतनधारकावरच अवलंबून असले पाहिजेत. त्या निवृत्तीवेतन धारकाच्या अपंग भाउ किंवा बहिण ही सुद्धा कुटुंब निवृत्तीवेतन मिळवण्यासाठी पात्र आहे पण यासाठी ते उदरनिर्वाहासाठी सर्वस्वी निवृत्तीवेतनधारकावरच अवलंबून असले पाहिजेत व त्याच पत्नी किंवा मुले नसले पाहिजे तेव्हा या कुटुंब निवृत्तीवेतनाचा लाभ हा त्याच्या अपंग भाउ किंवा बहिणीस मिळत असतो.

**संशोधनाचे उद्देश :**

१. महिला कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकाच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे.

२. निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यु पूर्वी आणि मृत्यू पश्चात त्यांच्या कुटुंबाच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत झालेल्या बदलाचे अध्ययन करणे.

३. निवृत्तीवेतन विषयक राज्यशासकीय कार्यालयामार्फत कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकास पुरविण्यात येणाऱ्या सोयी व सुविधाचे अध्ययन करणे.
४. कुटुंब निवृत्तीवेतन विषयक शासनाच्या विविध धोरणाचे अध्ययन करणे.

**अध्ययन क्षेत्र :**

प्रस्तूत संशोधनासाठी अध्ययन क्षेत्र म्हणून नांदेड जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. यामध्ये नांदेड जिल्ह्यातील राज्यशासकीय कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकाची निवड करण्यात आली आहे. त्याकरीता नांदेड जिल्ह्यातील निवृत्तीवेतन विषयक कार्य करणाऱ्या कार्यालयाचा यात समावेश करण्यात आला आहे.

**नमुना निवड पध्दती :**

सदरच्या संशोधनासाठी नांदेड जिल्ह्यातील एकूण १५०० कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांपैकी १०० कुटुंब निवृत्ती वेतन धारकांची नमुना म्हणून गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील लॉटरी नमुना निवड या तंत्राच्या सहाच्याने निवड करण्यात आली आहे. यांच्या कडून माहिती मिळवण्यासाठी मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आला आहे.

**संशोधनाचे निष्कर्ष :**

१. राज्यशासकीय निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यू पश्चात त्यांच्या कुटुंबास अनेक प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे.
२. राज्यशासकीय निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यू पूर्वी त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती ही खूपच सदन होती मात्र त्यांच्या मृत्यू पश्चात त्यांच्या कुटुंबास अनेक प्रकारच्या आर्थिक समस्या येत आहेत.
३. राज्यशासकीय कार्यालयामार्फत कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकास ज्या प्रमाणात सोयी व सुविधा दिल्या गेल्या पाहिजे त्या प्रमाणात त्या मिळत नाहीत. अनेक वेळेस त्यांना वेगवेगळ्या प्रशासकीय आणि कागदपत्रे विषयक अडचणी येत असतात.
४. शासनाचे कुटुंब निवृत्तीवेतन विषयक चे जे वेगवेगळी धारणे आहेत त्या धोरणांची माहिती यांना नसल्यामुळेसुद्धा त्यांना त्याचा लाभ मिळत नाही.
५. निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यू पश्चात त्यांच्या कुटुंबाचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा हा खालावत चालला आहे.
६. निवृत्ती वेतन धारकाच्या मृत्यूमुळे त्यांच्या कुटुंबातील त्याचे वयोवृद्ध आई-वडिल तसेच त्याचे अल्पवयीन मले आणि त्यांच्या घरात असलेले त्याचे अपंग भाउ आणि बहिण या सर्वांना उदनिर्वाह करणे सुद्धा खूप जिकीरीचे झालेले आहे.
७. कुटुंब निवृत्तीवेतन धारक विधवा किंवा विधूर यांच्यावर कुटुंबाचा सर्व भार आल्यामुळे त्यांना मानसिक आणि शारिरीक आजारांची लागण होत आहे.
८. कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकाच्या मुलगा किंवा मुलगी यांचे शिक्षण, व्यवसाय आणि लग्न या मध्ये अनेक प्रकारच्या अडचणी निर्माण होत आहेत.
९. कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकामध्ये सुद्धा ज्याचा पती किंवा पत्नी हि वर्ग अ,ब,क आणि ड निवृत्तीवेतन धारक होते आणि त्यांचा मृत्यू झाला या सर्वांमध्ये वर्गानुसार वेगवेगळ्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या आहेत.
१०. वर्ग अ कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकास वर्ग ड कुटुंब वतेन धारकाच्या तूलनेत कमी प्रमाणात हाल आपेष्ट सहन कराव्या लागत आहेत.

**शिफारशी :**

१. शासनाने निवृत्तीवेतन धारकाच्या मृत्यू पश्चात कुटुंब निवृत्ती वेतन धारक विषयक त्यांच्या धोरणाची माहिती देण्यासाठी त्यांच्यासाठी एक मदत केंद्र सुरू करावे किंवा त्यांच्यासाठी माहितीविषयक परिषदांचे आयोजन करावे.
२. कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकास शासकीय कार्यालयातील कर्मचाऱ्यामार्फत योग्य ती प्रशासकीय आणि कागदपत्रे विषयक माहिती द्यावी म्हणजे त्यांना समस्यांचा सामना करावा लागणार नाही.

३. शासनाने कुटूंब निवृत्तीवेतन धारक हा अतिशय वयोवृद्ध असेल तेव्हा त्यास कार्यालयीन सोयी सूविधा ह्या त्याच्या घरीच देण्यात याव्या.
४. कुटूंब निवृत्तीवेतन धारक जर अल्पवयीन मुले असतील तर त्यांच्या शिक्षणाची सर्वस्वी जबाबदारी ही शासनाने विना शुल्क उचलावी.
५. कुटुंबामध्ये अनेक प्रकारचे वाद असतात त्यामुळे जेव्हा एखाद्या निवृत्तीवेतन धारकाचा मृत्यू झाल्यास त्याच्यावर सर्वस्वी अवलंबून असणारे अनेक लोक असता जसे त्याची पत्नी व मुले, त्याचे आई-वडिल परंतु शासनाने हे केवळ त्याची पत्नी किंवा त्याचे आई-वडिल या पैकी एकासच कुटूंब निवृत्तीवेतनाचा लाभ दिला जातो. परंतु शासनाने या दोघांना पणा त्याचा लाभ दिला पाहिजे.

**संदर्भग्रंथ सुची :**

१. सनी सूंठणकर (२०१२), जेष्ठ व सेवानिवृत्तीसाठी, उब्देली बुक्स प्रकाशन.
२. कुलकर्णी वं. (२०१३), फॅमिली पेन्शन, नचिकेत प्रकाशन.
३. आगलावे प्रदीप (२०१०), सामाजिक संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन.
४. सागर के. (२००६) महाराष्ट्रातील जिल्हे, अनिरुद्ध प्रकाशन.
५. दातार प्र.य. (२००५), पेन्शन पुस्तक, श्री. मंगेश प्रकाशन.
६. प्रा.पाटूकले क्षितीज (२०१०), रिटायरमेंट प्लॅनिंग, सकाळ प्रकाशन.
७. <http://doppw.gov.in>
८. <https://bookganga.com>
९. <https://vikaspedia.in>
१०. <https://shodhganga.com>

# कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि शिक्षण

डॉ. सुनिता पर्वतराव पेटकर

फोस्टर डेव्हलपमेंट शिक्षणशास्त्र, महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

## सारांश

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ज्याला AI म्हणून ओळखले जाते.आधुनिक जगात एक परिवर्तनकारी शक्ती म्हणून स्वतःला ठामपणे स्थापित केले आहे.तसेच एक AI हे काळाबरोबर आणखी शक्तिशाली होणार आहे.प्रत्येक नवीन शोध किंवा प्रगती या दोन्ही गोष्टी असतील, परंतु आपण मानवाची काळजी घेतली पाहिजे आणि एक जग निर्माण करणं.यासाठी शोधाच्या सकारात्मक बाजूचा वापर केला पाहिजे.कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे भरपूर फायदे आहेत. तसेच ती जर चुकीच्या लोकांच्या हातात गेली तर मानवी सभ्यता नष्ट होऊ शकते.परंतु तरीही मानवतेचा नाश होईल, किंवा मानव त्याचा गुलाम बनेल असे कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये प्रयोग करण्यात आलेले नाही.जर त्याचा वापर योग्य पद्धतीने झाला तर ते उपयुक्त ठरते.

## प्रस्तावना:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे उदयोन्मुख तंत्रज्ञानापैकी एक आहे, AI प्रणाली मध्ये मानवी तर्काचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करते जॉन मॅकार्थी यांनी 1950 मध्ये आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स या शब्दाचा शोध लावला.ते म्हणाले, शिक्षणाच्या प्रत्येक पहिलं जे किंवा बुद्धिमत्तेच्या इतर कोणत्याही वैशिष्ट्याचे तत्त्वतः इतके अचूक वर्णन केले जाऊ शकते की त्याचे अनुकरण करण्यासाठी मशीन बनवता येते यंत्रांना भाषा अमूर्त कथा आणि संकल्पनांचा वापर कसा करता येईल मानवासाठी राखीव असलेल्या समस्या कशा सोडवता येतील आणि स्वतःमध्ये सुधारणा कशी करता येईल याचा प्रयत्न केला जातो.आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स ही संगणक प्रोग्रामची शिक्षणातील विचार करण्याची क्षमता आहे. ऑर्थर सॅम्युएल नावाच्या अमेरिकन संगणक वैज्ञानिकाने देखील 1959 मध्ये यंत्र शिक्षणाबद्दल सांगितले होते.त्यांच्यामते संगणकाला कोणत्याही खास प्रोग्राम शिवाय यंत्रशिक्षणाद्वारे तो स्वतः निर्णय घेऊ शकेल अशा प्रकारे बनवले जाऊ शकते.येणाऱ्या काही वर्षांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता जगाला कसे विकसित करेल आणि आकार देईल हे सांगणे अवघड असले तरी सध्या त्याचा जो वापर केला जातो त्यावरून त्यांचे होणारे उपयोग ही दिसून येतील.आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा वापरही शिक्षण क्षेत्रात होईल.

## कृत्रिम बुद्धिमत्ता:

“कृत्रिम वस्तुने दर्शविलेल्या बुद्धिमान वर्तनास कृत्रिम बुद्धिमत्ता असे म्हणतात.” विज्ञान कथांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा विषय जास्त आढळतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा संगणक शास्त्रातील महत्वाची शाखा आहे. या शाखेमध्ये यंत्रशिक्षण त्यांचे बुद्धिमान वर्तन व परिस्थितीला जुळवून घेण्याची क्षमता इत्यादीचा अभ्यास केला जातो.या शाखेतील संशोधन मुख्यतः स्वयंचलित कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेली बुद्धिमान वर्तणूक करू शकतील अशा यंत्रांनी निगडित आहे. उदा.निदानविषयक प्रश्न सोडविण्याची क्षमता,हस्ताक्षर, आवाज आणि चेहरा ओळखण्याची क्षमता अशाप्रकारे कृत्रिम बुद्धिमत्ता असणाऱ्या प्रणाली,या अर्थशास्त्र, आरोग्य विज्ञान, अभियांत्रिकी शिक्षण, कॉम्प्युटर गेम्स आणि संगणक प्रणाली यामध्ये वापरल्या जातात.

जगभरात क्रांती होत आहे, अलीकडच्या काळात ए आय. या शब्दाची खूप चर्चा चाललेली दिसून येते.सुरुवातीला 1950 च्या दशकात यंत्राद्वारे मानवी बुद्धिमत्तेचे अनुकरण करण्यासाठी वापरला गेला.सोप्या भाषेत सांगायचे तर ए आय सर्व ऍप्लिकेशन्सचा संदर्भ देणे जे गुंतागुंतीची कार्ये करतात.ज्यांना पूर्वी मानवी सर्जनशीलता आणि सहभागाची मागणी होते. दैनंदिन जीवनात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची बरीच उदाहरणे आहेत जसे की गुगल नकाशे, विविध राईड हेकिंग ऍप्लिकेशन्स,फेस डिक्टेशन सॉफ्टवेअर,टेक्स्ट एडिटर किंवा ऍटोकरेक्ट, शोध शिफारशी,चॅट बॉक्स, डिजिटल सहायक, ई-पॅमेंट्स आणि नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) साधने इतरांसह

संगणकांना बौद्धिक कार्य करण्यास सक्षम करणे हा या तंत्रज्ञानाचा उद्देश आहे.यामध्ये निर्णय घेणे, समस्या सोडवणे, समज आणि मानवी संवाद समजून घेणे या सारख्या कार्याचा समावेश होतो.

#### **कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे उद्देश:**

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे एक विलक्षण असे तंत्रज्ञान आहे.अवघड क्रियाकलापामध्ये मानवांना मदत करण्यासाठी ए आय विकसित केले गेले आहे त्याचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

#### **• हाय व्हॉल्युम वर्क स्वयंचलित ककरणे.**

AI थकवा न येता वारंवार आणि उच्च व्हॉल्युम संगणकीकृत कार्ये करण्यास मदत करते.तरीही अशा कामांसाठी आम्हाला मानवी चौकशीची गरज आहे.

#### **• बुद्धिमत्ता जोडण्यासाठी एक परिपूर्ण साधन:**

ए आय विद्यमान उत्पादनांमध्ये बुद्धिमत्ता जोडण्यात मदत करते. याचा अर्थ ए आय आधीच अस्तित्वात असलेल्या ऍप्लिकेशन मध्ये मूल्य जोडू शकते.

#### **• नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया:**

डीप न्युरल नेटवर्कचा मदतीने ए आय चे आगमन खुप स्वस्त आहे.या तंत्रज्ञानाचा वापर नैसर्गिक मानवी भाषा ओळखण्यासाठी आणि निर्मिती करण्यासाठी केला जातो.उदा. एक आय मुळे Alexa Google Search आणि Google photos सह परस्पर संवाद शक्य आहेत.

#### **• सुरक्षा वाढविणे:**

सायबर सुरक्षा सुधारण्यासाठी ए आय हे एक उत्कृष्ट साधन आहे आणि त्याचे फायदे स्थापित केले गेले आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्ता विचित्र वर्तन आणि सुरक्षिततेचे संभाव्य उल्लंघन शोधण्यासाठी नेटवर्क रहदारी ट्रेडचे विश्लेषण करू शकते. म्हणूनच शिक्षण क्षेत्रात ए आय ची भूमिका ही महत्वाची ठरते.

#### **• शिक्षण क्षेत्रातील AI ची भूमिका:**

मानवी बुद्धीचे नकल करणे आणि जटिल मानवी कार्ये अधिक कार्यक्षमतेने आणि त्वरित पार पाडणे हे ए आय चे मूळ ध्येय आहे शैक्षणिक क्षेत्रात ए आय संपूर्ण अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेला जलद गती देऊ शकते शिक्षणाक्षेत्रातील शिक्षणाक्षेत्रातील आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स ची भूमिका पाहू.

#### **• अनुरूप शिक्षण:**

शिक्षण क्षेत्रातील ए आयची भूमिका म्हणजे शिक्षण सकारात्मक दृष्टीने अनुकूल करण्यास मदत करणे. पारंपारिक वर्ग खोल्या,एक आकार अशा असतात तथापि हा दृष्टिकोन या वस्तूस्थितीकडे दुर्लक्ष करतो की प्रत्येक मूल हे वेगळे असते ज्यामध्ये वेगळी शिकण्याची शैली, कौशल्य आणि कमतरता असतात.येथे ए आय चा शैक्षणिक क्षेत्रात सहभाग आहे शिक्षण साहित्य, टेलरिंग अडाप्टीव्ह लर्निंग पद्धत हा एक उत्तम मार्ग आहे. ज्यामध्ये ए आय शिक्षण वैयक्तिकृत करण्यास मदत करू शकते. या तंत्रात ए आय वास्तविक वेळेत शिकणाऱ्यांच्यासामर्थ्याचे आणि कमतरतांचे मूल्यांकन करते आणि वैयक्तिकृत मार्गाची शिफारस करते. त्याशिवाय ए आय अनुरूप सामग्री, शिफारशी, वैयक्तिक मूल्यांकन,सानुकुलित फीडबॅक इ. मध्ये मदत करू शकते.

#### **• विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी ए आय:**

अपंगत्वानेग्रस्त असलेले विद्यार्थी ये आत च्या मदतीने संवाद साधण्याचे नवीन मार्ग शोधू शकतात. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणातील ए आय चे मुख्य फायदे म्हणजे ते त्यांच्या वैयक्तिक गरजा नुसार शिक्षण योजना तयार करण्यास मदत करू शकतात.उदा. भाषण किंवा संभाषणात कमतरता असलेले विद्यार्थी शिक्षक आणि सहकारी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्यासाठी ए आय चलित भाषण ओळख आणि मुकूल टु स्टिच तंत्रज्ञान वापरून शकतात.

#### **• उत्तम शिक्षणासाठी ए आय:**

संपूर्ण अध्यापन प्रक्रिया सोप्या आणि अधिक कार्यक्षम बनवण्याची क्षमता ए आय मध्ये आहे ए आय तंत्रज्ञान शिक्षकांना अधिक प्रभावीपणे शिकविण्यात मदत करू शकेल असे काही मार्ग येथे आहेत जसे

1. अनुकूल सामग्री तयार करणे

2. योग्यवेळी विद्यार्थ्यांच्या गरजांवर आधारित अभिप्राय देणे.
3. स्मार्ट सामग्री तयार करणे.
4. मूल्यांकन, प्रतवारी, विद्यार्थ्यांना आवश्यक तेथे प्रतिसाद देणे. इत्यादी कार्ये सुलभ करणे.
5. अनुकूल तंत्रज्ञानाच्या वापराद्वारे विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांशी संवाद सुधारणे.
6. ए आय तंत्रज्ञानामुळे जगातील कोणतीही भाषा शिकू शकतात. उच्चार, व्याकरण इत्यादी

बाबींमुळे योग्य वेळी फीडबॅक सहभाषेचे धडे देणारे अनेक आभासी प्लॅटफॉर्म आहेत. ऑनलाईन शिक्षणासाठी ही हेच सांगितले जाऊ शकते.

वरील सर्व बाबींमुळे ए आय ची शिक्षणातील भूमिका समजते. म्हणूनच एक आय चा शिक्षणात चांगला उपयोग होतो. कारण ए आय चे अनेक फायदे आहेत. ते पुढीलप्रमाणे.

### शिक्षणातील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे फायदे.

- अध्ययन अध्यापन प्रभावी करणे
- शिक्षक विद्यार्थी संवादामध्ये मदत करणे.
- योग्य वेळी फीडबॅक देता येतो
- शिक्षणातील वातावरणात लवचिकता निर्माण करणे.
- विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सर्व समावेशक अध्यापन शिक्षण सामग्री तयार करणे.
- वेळेची बचत होते.
- अनुकूल शिक्षण साहित्य निर्माण करणे.
- दूरस्थ शिक्षणाची सोय करणे
- मानवी चूकांमध्ये घट होते
- जलद निर्णय घेण्यास मदत होते.
- दैनंदिन जीवनात विविध ॲप्लिकेशनचा वापर करून माहिती मिळविणे सोपे जाते.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जसे फायदे आहेत तसेच काही तोटेही आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

### कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे तोटे:

1. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा उपयोग करणे ही खर्चिक बाब आहे.
2. माणसांना आळशी बनवते.
3. बेरोजगारी वाढते
4. भावना रहित प्रक्रिया आहे.
5. यंत्रे फक्त डिझाईन केलेले काम करते त्यामुळे मर्यादा पडते.

अशाप्रकारे एक आमचा वापर योग्य पद्धतीने होणे आवश्यक आहे. शिक्षणात ए आय ची भूमिका विकसित होत आहे. विज्ञान जस जसे प्रगत होत आहे. तस तसे ए आय तंत्रज्ञान ही प्रगत होत आहे. म्हणूनच शिक्षणातील विविध घटकांना कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि इतर तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षण देताना समान उद्दिष्टांच्या दिशेने एकत्रित कार्य केले पाहिजे. तरच शिक्षणाच्यासाठी अधिक लवचिकतेसह आवश्यक कौशल

ये आत्मसात करणे, समजून घेणे अधिक चांगले होईल.

### संदर्भ:

1. <https://www.globsyn.edu.in>
2. <https://towardsdatascience.com>.
3. <http://www.sudharak.in>.

## मराठी भाषेचा अभिजात दर्जा

सौ. प्रिया नितीन उपासनी

माहीम मनपा माध्यमिक शाळा, माहीम.

"लाभले आम्हास भाग्य बोलतो मराठी"

असे आपण नेहमीच म्हणतो. मराठी भाषा ही नवव्या शतकापासून प्रचलित आहे. मराठी भाषेचा उदय हा संस्कृतच्या प्रभावाखाली निर्माण झालेल्या "प्राकृत" भाषेच्या महाराष्ट्री बोलीभाषेपासून झाला आहे असे बहुतांशी मानले जाते. पैठण( प्रतिष्ठान) येथील सातवाहन साम्राज्याने महाराष्ट्री भाषेचा प्रशासनात सर्वप्रथम वापर केला. मराठी भाषेच्या प्रवासाविषयी बोलायचे झाल्यास मराठी भाषेचा उगम उत्तरे कडे झाला. मराठी भाषा मूळ आर्यांची भाषा आहे जवळ जवळ पंधराशे वर्षांचा इतिहास जपणारी आमची मराठी भाषा आहे. उत्तरेकडे सातपुडा पर्वतरांगांपासून ते कावेरीच्या पश्चिमेकडील प्रांतापर्यंत उत्तरेस दमण पासून दक्षिणेस गोव्यापर्यंत मराठीचा विस्तार झाला प्रामुख्याने भारताच्या दक्षिण भागात मराठी भाषा विकसित झाली. येथील सहयाद्री, सातपुडांसारख्या डोंगररांगा गड व किल्ले दऱ्याखोऱ्यांचा परिसर म्हणजे महाराष्ट्र भूमी आणि तेवढ्याच ताकदीचा रांगडा मराठी माणूस. मराठी भाषेचा विचार करता इसवी सन 500 ते 700 वर्षांपासून पूर्व वैदिक,वैदिक संस्कृत, पाली, प्राकृत अपभ्रंश या टप्प्यातून उत्क्रांत होत होत मराठी भाषेतील पहिले वाक्य श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेखावर सापडले हे वाक्य शके 905 मधील असून "श्री चामुंडेराया करविले" असे आहे.

त्यानंतर "मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर" हे आद्य मराठी कवी मराठीची वैशिष्ट्ये तिच्या सामर्थ्यासह मांडताना दिसतात. शके 1110 मधील मुकुंदराजाने रचलेला "विवेक सिंधु" हा ग्रंथ मराठी भाषेतील पहिला ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वर माऊलींनी "परी अमृतातेही पैजा जिंके ऐसी अक्षरेचि रसिके मेळविन". अशा शब्दात मराठी भाषेचा गोडवा अमृता पेक्षाही जास्त आहे असे म्हटले आहे. "भगवद्गीता" सर्वसामान्यांना समजावो यासाठी ज्ञानेश्वरांनी "ज्ञानेश्वरी वा भावार्थ दीपिका" या ग्रंथाचे लेखन मराठीत केले. त्याचप्रमाणे श्री चक्रधर स्वामी लिहिलेला "लीळाचरित्र" म्हणजे मराठीतील पहिला मराठी पद्य चरित्र ग्रंथ होय.

तेव्हापासून पद्य लेखनाची परंपरा सुरू झाली. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामींनी लिहिलेल्या ग्रंथातील दृष्टांतावरून मराठीची गति मानता, सहज सौंदर्य नाद माधुर्य, गोडवा दिसून येतो. "संत एकनाथांनी" भागवत ग्रंथाची रचना करून मराठीत भर घातली या भाषेची जवळीक सांगणारा शब्दसंग्रह, छोटी\_छोटी लयबद्ध वाक्ये यामुळे 13 व्या शतकातील मराठी भाषा आजच्या वाचकालाही तितकीच आपलीशी वाटते.

कालानुक्रमे मराठी भाषेच्या स्वरूपात अनेक बदल झालेले दिसतात. स्थळ काळानुसार मराठी भाषा बदलत गेली. यातूनच मुख्य मराठी, अहिराणी मराठी, मालवणी मराठी, वराडी मराठी, कोल्हापुरी मराठी असे पोट प्रकार पडत गेले. "शिवछत्रपतींच्या" काळात फारशी भाषेचा प्रभाव मराठीवर झालेला दिसून येतो. तर पेशवेकाळात संस्कृतचा प्रभाव पडला.



उदाहरणार्थ \_ रघुनाथ पंडित यांनी रामदास वर्णन ,गर्जेन्द्र मोक्ष , दमयंतीस्वयंवर अशी अजरामर काव्य लिहिली. त्यानंतरच्या काळात लोककलांशी जवळीक साधणारी शाहिरी कविता आकाराला आली. "भक्ती पासून ते शृंगार" पर्यंतचे अनेक अनुभव खास मराठमोळ्या शैलीत साकार करणाऱ्या "शाहिरांच्या कविता" हे मराठी भाषेचे एक भूषण आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे "पोवाडा प्रकार" होय.

इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावामुळे मराठीत निबंध, कादंबरी, लघुकथा, शोकात्मिका असे अनेक नवे साहित्यप्रकार मराठीतून लिहिले जाऊ लागले. मराठी भाषेतील गद्य, व पद्य साहित्य हे भाषेच्या शास्त्रशुद्ध व्याकरणामुळे साकार झाले. आधुनिक काळातील "महात्मा फुले" यांचा "शेतकऱ्यांचा आसूड" हा ग्रंथ इंग्रजांच्या काळातील नवीन बदल दाखवतो.

यानंतर विवा शिरवाडकर, प्र के अत्रे, पु. ल देशपांडे, वि स खांडेकर, ना सी फडके यासारख्या साहित्यिकांनी मराठी साहित्याची भर घालून मराठी भाषा मनामनात जागृत ठेवली. अशा आपल्या मराठी भाषेला दिनांक 3 ऑक्टोबर 2024 रोजी "अभिजात भाषा" म्हणून घोषित करण्यात आले. मराठी भाषेबरोबरच पाली, प्राकृत, आसामी, बंगाली यांनाही अभिजात भाषा म्हणून घोषित करण्यात आले. भारतीय परंपरेत मराठी कायमच अत्यंत महत्त्वाची भाषा आहे. एक "अभिजात भाषा" म्हणून भारताच्या पुरातन वारश्याचे जतन करण्याचे काम मराठी ने केलेले आहे.

यामुळे प्रत्येक समुदायाच्या ऐतिहासिक, आणि सांस्कृतिक महत्त्वअधोरेखित होते. मराठी भाषेला अभियांत भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून अनेक वर्षांपासून प्रयत्न चालू होते मग अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवण्यासाठी काय निकष असतात ते बघूया.

1. भाषेचे साहित्य हे किमान १५०० ते 2000 वर्ष प्राचीन असावे लागते.
2. भाषेचे साहित्य मौल्यवान असावे.
3. भाषेला स्वतःचे स्वयंभू पण असावे लागते ती इतर भाषेतून उसनी घेतलेली नसावी.
4. भाषेचे स्वरूप इतर भाषेपासून वेगळे असावे.

हे महत्त्वाचे निकष आहेत आणि या निकषावर आपली मराठी भाषा खरी उतरली आहे.

मग जेव्हा एखाद्या भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त होतो तेव्हा त्या भाषेला या भाषेच्या समृद्धीसाठी पुढील प्रमाणे फायदा होतो.

1. अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यास स्कॉलर साठी दरवर्षी दोन राष्ट्रीय पुरस्कार मिळतात.
2. अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यानंतर सेंटर ऑफ एक्सलन्स फॉर स्टडीज स्थापन करण्यात येते.
3. अभिजात भाषेला प्रत्येक विद्यापीठात एक अध्यासन केंद्र स्थापन केले जाते.

सध्या आपल्या देशात तामिळ, संस्कृत, कन्नड, मल्याळम आणि उडिया या सहा भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला होता. आता यामध्ये मराठीचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भारतातील सर्व 450 विद्यापीठात मराठी भाषा शिकवण्याची सुविधा उपलब्ध केली जाऊ शकते आणि मराठीतील प्राचीन ग्रंथांना अनुवादित करण्यात सुरुवात होईल मराठी भाषेच्या

उत्कर्षासाठी त्याच्या संवर्धनासाठी काम करणाऱ्या संस्था व्यक्ती आणि विद्यार्थ्यांना मोठी मदत मिळू शकेल.

जेव्हा केंद्र सरकारने मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा अनेक मराठी मनांची स्वप्न पूर्ण झाली. मग मराठी भाषा ही फक्त राजभाषा दिनापूर्ती मर्यादित न राहता तिच्यात संवाद साधला गेला पाहिजे.

आज आपण इंग्रजीचा जास्तीत जास्त वापर करतो. मग मराठीला जर आपण "माय मराठी" म्हणत असू तर ती आई ती भाषा शब्दांच्या, साहित्यांच्या, बोलीभाषेतून प्रवाही ठेवणे, जिवंत ठेवणे ही आपणा सर्वांचीच नैतिक जबाबदारी नाही का?

व्यवहारात तिचे दृढीकरण करणे, समृद्ध करणे हे आवश्यकच आहे. जर घरातच भाषेच्या संस्काराचे बाळकडू मिळाले तरच मराठी भाषेचे अभिजात पण टिकून राहिल यात शंकाच नाही.

#### संदर्भ \_

1. महाराष्ट्र टाइम्स
2. Google
3. मराठी वेब दुनिया
4. महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा डॉ. ग.ना जोगळेकर

# आदिवासी स्त्रियांच्या काव्याचे मूल्यमापन,संवादात्मकता उपरोध उपहास : एक चिकित्सा

प्रा. डॉ. सचिदानंद फुलचंद खडके

मराठी विभाग, शारदा महाविद्यालय, परभणी

**आदिवासी स्त्रियांची ललित साहित्य निर्मिती वैशिष्ट्ये:**

आदिवासी साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी काही वेगळी पद्धती उपलब्ध नाही. प्रस्थापित साहित्याचाच मूल्यमापन पद्धतीनेच आदिवासी साहित्याचे देखील मूल्यमापन केले जाते. त्यामुळे आदिवासींच्या अभिव्यक्तीच्या तंत्राच्या स्वरूपातील अनेक गोष्टी लक्षात घ्यावे लागतात. म्हणजेच आदिवासी स्त्री कवयित्री यांनी लेखनाचे तंत्र समजून घेतले की नाही. परंतु येथून पुढे लिहिणारे आदिवासी स्त्री कवयित्रींनी आदिवासी चळवळीतील कवयित्रींनी, कथा-कादंबरीकार, आत्मकथनकारांनी, तंत्राचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. किंवा मूल्यमापनाच्या पद्धती देखील स्वीकारणे गरजेचे आहे. त्यामुळे आदिवासी साहित्य ला देखील समीक्षक अधिक चांगल्या प्रकारे न्याय देऊ शकतील. आदिवासी स्त्रियांच्या काव्यातील मुक्तछंद,व प्रतिमासृष्टी, प्रतीके, शब्द कळा,संवाद,उपरोध हे लक्षात घ्यावे लागतात.

**आदिवासी स्त्रियांची कविता वांग्मयीन मूल्यमापन:**

आदिवासी स्त्रियांनी काव्यलेखनात १९९० नंतर सुरुवात केली असल्याचे लक्षात येते. उषाकिरण आत्राम यांचा \*म्होरकी\* हा काव्यसंग्रह १९९७ साली प्रसिद्ध झाला. आदिवासी स्त्रियांच्या कामे लेखनाची सुरुवात लक्षात घेतली जाते. कवी अनिल (आत्माराम रावजी देशपांडे) यांनी मराठी काव्यामध्ये आणलेला मुक्तछंद हा काव्य प्रकार चांगलाच रुळला होता. त्यामुळे आदिवासी स्त्रियांच्या कवितेमध्ये मुक्तछंद कविता अनेक ठिकाणी जाणवते. अनेक स्त्री कवयित्रींच्या कवितेमध्ये मागविण्याचा प्रयत्न झाला असून. गद्य सदृश्य स्वरूपाची कविता आदिवासी स्त्रियांनी दिली असल्याचे लक्षात येते.

मुक्तछंद स्वताची मांडणी करित असताना रमेश तेंडुलकर असे म्हणतात की,"मुक्तछंद हा वृत्त जाती व अक्षर छंद या मराठीतील पारंपारिक पद्धत प्रकारावर भिन्न असा मुक्त रचनेचा पद्य बंध आहे. अक्षरगण, मात्रावृत्त, अक्षरावली व मात्रावली यातून सिद्ध होणारी प्रत्येक चरणाची ठराविक लांबी, ओळीची २,३,४, अशी ठराविक संख्या आणि अंती यमक-छंद पद्धत रचनेच्या वैशिष्ट्य पासून हा पद्यबंध मुक्ता आहे. क्लास मात्रांचे वाहनांचे नियोजित बंधन नसते. तालबद्ध तेवर रिदम आधारित शांत व मांत्रिक आवर्तने हे एकच्या रचनेचे लक्षण आहे."?

यावरून आपल्या हे लक्षात येते की आदिवासी स्त्रियांची कविता गेय स्वरूपातील नाही. आदिवासी कवयित्रींची कविता की मुक्तछंदात आहेत. ची कविता गड्या च्या जवळ जाणारी असली तरी त्यातील काव्यमूल्य ही काव्यरचना स्वरूपाची आहे.या कवयित्री कवितेमधून स्वतःची अनुभवविश्व मांडत असल्याचे लक्षात येते. मराठी काव्याच्या भाषेतून आपले अनुभव व्यक्त करित

असताना... आदिवासी कवयित्रीच्या कवितेचा भाषिक अंगाने विचार न करता, आदिवासी कवयित्रीच्या कवितेच्या आशयाला महत्त्व देणे गरजेचे आहे.

उषाकिरण आत्राम यांची कविता मुक्तछंद स्वरूपातील असल्यामुळे, भोगलेले दुःख, वेदना, संदेश, मुक्तछंद स्वरूपात मांडताना दिसतात.

त्या म्हणतात...

"दगडी देवाच्या देवालयांत वाजवलेली घंटा

ऐकून गाव धावतो

हाडामासाचा मी माणूस-रानात कपारीत

आक्रोशतो

माझा आक्रोश ऐकून - गाव दूर पळतो.

अनादी काळापासून हा प्रवास सुरू आहे.

हाडामासाचा जीव गावकुसाबाहेर रानावनात उभा आहे.

दगडी देवांना गावागावात प्रवेश आहे."२(म्होरकी पृ.१६)

या वरील उदाहरणावरून आपल्या हे लक्षात येते की, कवयित्री उषाकिरण आत्राम कोठेही ओढूनताणून यमक जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. मनातील भावभावना ते शब्द स्वरूपात मांडतात. रमय कोणताही मराठी साहित्यातील आकृतीबंध त्यांच्या कवितेला लागू होत नाही. एका ओळी मध्ये कधी एक कधी दोन तर कधी दहावी शब्द आढळतात. हे लक्षात घ्यावे लागते. त्यांच्या कवितेचा संदर्भात आशयाची अभिव्यक्ती रचना संदर्भात महत्त्वाचे स्पष्ट होते.

मुळात कवयित्री उषाकिरण आत्राम यांना नाही. त्यामुळे ते म्होरकी या कवितासंग्रहाच्या मनोगतात म्हणतात"माझी कविता स्व - अनुभवातून, स्त्रीअत्याचार,अन्यायातून, त्यांचा हुंदक्यातून, आक्रोशातून निघालेल्या हुंकार आणि जीवन सत्य आहे. तीला ना मिळाला कौटुंबिक वारसा,ना मिळाला आप्त गोतावळा, झी अनुभवले, भोगले पाहिलं जे वाटले ते लिहिले. मला माहित आहे, साहित्यशास्त्र सौंदर्यशास्त्र यांचे निकष यात माझी कविता बसू शकणार नाही. असे सर्वांचे शिक्कामोर्तब तिच्यावर केल्या जाईल पण मला त्याची पर्वा नाही."३

आदिवासी स्त्रियांच्या काव्यामध्ये संवाद जास्त प्रमाणात आढळतो. कारण पिढ्यानपिढ्या ज्या व्यवस्थेने भूकेंगाल ठेवले त्या व्यवस्थेला जागे करण्यासाठी ही संवादात्मक भाषाशैली निर्माण झालेली दिसते. त्यांच्या कवितांमधून संवादाचा प्रभावीपणे वापर झालेला आहे. प्रभा विसंवादांमुळे कवितेची आशयघनता व नाट्य आत्मकथा वाढलेली दिसते हे आपल्याला आदिवासी स्त्रियांच्या कवितेतून संशोधनाद्वारे लक्षात घेता येते.

उषाकिरण आत्राम यांच्या म्होरकी या संग्रहातील भाकरीचे स्वप्न कवितेतील संवाद महत्त्वपूर्ण आहे.

"काळाकुट्ट रान माथ्यावर

धगधगत्या आजीवर

लाव्याचे पिल्लू भाजताना

पोरगा म्हणाला आये?  
भाकर भाकर म्हणत्यात  
ती ग कशी असते  
धूर भरलेल्या डोहा सारख्या  
डोळ्यातली टीप  
हाडक्या वल्लीने पुसत  
ती म्हणाली  
तेपा पांढरं अंभार  
दिसलं ना?  
हो तर ते तम्या रोज पायतो  
पण भाकर भाकर म्हणत्यात  
ती ग कशी असते?

तसेच आभारा सारखी असते"४(पृ.४३)

भाकरीच्या संदर्भातील आईच्या व मुलांचा संवाद आदिवासींच्या भुकेकंगाल जगण्यातील वास्तव चित्र रेखाटतो. अशा अनेक कवितांमधून कवयित्री उषाकिरण आत्राम वाचकांशी संवाद साधताना दिसते.

'लेखणीच्या तलवारी' या काव्यसंग्रहातील खरंच आपला देश आहे?'या कवितेमध्ये कवयित्री व्यवस्थेलाच प्रश्न विचारले आहेत. ज्या देशांमध्ये माणसाला माणसासारखे जगता येत नाही. खोटे पण आला माफ करून निरपराध याला फाशी दिली जाते. म्हणून संवादात्मक स्वरूपात कवयित्री म्हणतात,

"बाप्पा! खरंच आपला देश आहे काय?  
खरंच आपण स्वतंत्र आहोत काय?  
मग ही रोजच मुंग्या सारखी माणसं का मारले जातात?  
रानकुसात - माना कापून  
हातपाय तोडून माणसं का कापल्या जातात.  
माय बहिणींच्या नेसूचे चिंध्या.  
निरपराध्यांना फाशी का दिली जाते?"५(पृ.-२०)

आपल्या देशातील हे भयाण वास्तव कवयित्री प्रश्नार्थक पद्धतीने मांडते आहे. संवादातील नाट्यमयता अशी याची घनता वाढविल्याशिवाय राहत नाही म्हणून ही कविता थेट काळजाला हात घालते.

**आदिवासी स्त्रियांच्या कवितेतील उपरोध आणि उपहास:**

आदिवासी स्त्रियांच्या कवितेमध्ये उपरोध उपहास सिद्ध होतो. एखादी गोष्ट सरळ सरळ न सांगता वेगळ्या शब्दात, खोचक पद्धतीने शब्दांची मांडणी करणे, समोरच्याला कोंडीत पकडणे, दुहेरी अर्थामुळे समोरचा व्यक्ती, वाचक द्विधा मनस्थितीत असतो. अर्थात उपरोध जाणून घेण्याची क्षमता

त्यांच्याकडे असायला हवी. उपरोधिक या संकल्पनेने संदर्भात ज्योतिका ओझरकर म्हणतात,"उपरोध या शब्दाचे शब्दकोशातील अर्थ-अडथळा, संकोच आग्रह हट्ट आणि एखाद्याला वर्णी लागेल असे टोचून बोलणे, यासारख्या गोष्टी उपवासाच्या स्वरूपात कवितेत पाहायला मिळतात.

आदिवासी साहित्यामध्ये ही संकल्पना एखाद्याला वर्मी लागेल असे टोचून बोलणे या अर्थाने वापरली जाते. शिवाय शब्दाचा मूळअर्थ दडवून ठेवून दुसऱ्या अर्थाचा निर्देश करताना घटना प्रसंग स्वभाव सामाजिक चालीरीती रूढी व मूल्य कल्पना यातील व्यंग वदतो व्याघात किंवा फोलपणा उघड करून दाखविणे असा हेतू उपरोधामागे असतो."६

यावरून आपल्या लक्षात येते की, मराठी काव्य क्षेत्रातील अनेक प्रसिद्ध कवींनी काव्याच्या माध्यमातून उपरोध उपहास मांडला आहे. या उपहास उपरोध आला आदिवासी स्त्री कवयित्री अपवाद नाहीत. लक्षात घ्यावे लागते.

कुसुमा नाम यांच्या कवितेमधून उपहासात्मक त्याची काही उदाहरणे दिसतात.'रान आसवांचे तळे'या काव्यसंग्रहातील कमला ही कविता त्यांचे उत्तम उदाहरण आहे.

"आदिवासींची संस्कृती मनोरंजनासाठी  
इंटरवल झाला तशी बॉब कट वाली उठली  
जीन्सची तंग पॅन्ट मांडीवरून फाटली  
पण पांढरपेशा साठी मात्र ती फॅशन ठरली.

..... यांच्यात आमच्यात फरक काय?

यांचे स्लीवलेस ब्लाउज

माझी साडी फाटकी

यांची कट मॅक्सी

पऱ्यांची ती फॅशन

आणि आमची काय संस्कृती?७"(पृ.५३-५४)

यावरून आपल्या लक्षात येते की, पांढरपेशी समाज आणि आदिवासी समाज यांच्या वागण्या बोलण्यातील राहणीमानातील, भारत विरुद्ध इंडिया ची ही तफावत आपल्याला शिवाजी कवयित्रीच्या काव्यातून पाहायला मिळते. सुपर अवधूत पद्धतीने प्रस्थापित समाज व्यवस्थेच्या वर्तनाला दिलेली चपराक आदिवासी स्त्रीच्या काव्यातील त्यांच्या डोळ्यावर आधुनिकतेची झापडे उघडल्याशिवाय राहणार नाही अशा स्वरूपाची आहे.

तसेच राम पाखरांची माय या काव्यसंग्रहातील 'आश्चर्य' ही कविता महत्त्वपूर्ण आहे.

"रक्ताच्या नद्या

प्रेतांचे ढीगारे

मरण खाटल्यावरच्या म्हातारीवर

दोन वर्षांच्या बालिकेवर

बलात्कार करणारे

कुपोषणाने मरणारे

वृद्धाश्रमात विव्हळणारे  
तंदूरमध्ये जळणारे, जाळणारे  
राजरोस दिसतात तरी.....

तू या युगात अंधार माजल्या च्या बाता करतोय  
तू या युगातील आश्चर्य तर नव्हेच ना....!"८(पृष्ठ ७३)

यावरून आपल्या लक्षात येते की आदिवासी स्त्रियांच्या काव्यातून, व्यवस्थेच्या वर्तनातील विरोधाभासाला, चिमटा घेत उपरोध अवतरतो. पांढरपेशी समाजाच्या जगण्याच्या वागण्याच्या सर्व गोष्टी धारदार शब्द वापरून आदिवासी कवयित्रींनी उपरोध पद्धतीने साकार केले आहे.

आदिवासी कवयित्रींच्या काव्याचे मूल्यमापन करित असताना आपण कवितेची वैशिष्ट्ये लक्षात घेतली आहेत. स्त्रियांचे भावविश्व, विद्रोह अस्मिता जागृती लोकशाही प्रस्थापित समाज व्यवस्था, आदिवासींचे दुःख वेदना आदिवासी संस्कृती आदिवासी क्रांतिकारक असे या सर्व काव्य लेखनाची वैशिष्ट्ये लक्षात घेता येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने आपण कवयित्रींच्या काव्यातील कवितेतील मुक्तछंद, प्रतिमासृष्टी, प्रतीके, प्रतिमा, शब्दकळा, संवादात्मकता, उपरोध, उपहास, या आदिवासी कवयित्रींच्या काव्यांच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे मूल्यमापन केले आहे.

**संदर्भ**

1. तेंडुलकर रमेश, मुक्तछंद, मराठी वांगमय कोश खंड चौथा, 'समीक्षा संज्ञा' संपादक विजया राजाध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथमावृत्ती २००२, पृ.२६४.
2. आत्राम उषाकिरण 'म्होरकी' उनी. पृ.८.
3. रसाळ सुधीर, प्रतिमा, मराठी वांगमय कोश खंड चार, समीक्षा संज्ञा, संपादक विजया राजाध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई प्रथमावृत्ती २००२, पृ.२१९
4. कुलकर्णी आ.र. मिलिंद मालशे, मराठी वांगमय कोश खंड चौथा, 'समीक्षा संज्ञा संपादक' विजया राजाध्यक्ष महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथमावृत्ती २००२, पृ.२२२
5. तत्रैव पृ.५२

## संद्रिय शेतीद्वारे शाश्वत शेती

डॉ. तुकाराम वैजनाथराव पोवळे

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड

### गोषवारा

अलिकडच्या काही वर्षांमध्ये शाश्वत शेती खूप महत्वाची बनली आहे आणि ती बऱ्याच गोष्टींचे वर्णन करते. पर्यावरण, सामाजिक, आरोग्य आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे रक्षण करणाऱ्या शेती तंत्रांचा वापर करून अन्नासह वनस्पती आणि प्राणी उत्पादनांच्या उत्पादनासाठी याचा उपयोग होतो. शाश्वत शेती म्हणजे कृषी उत्पादनाची गरज आणि पर्यावरणीय परिसंस्थांचे जतन यातील योग्य संतुलन शोधणे होय. सेंद्रिय शेती ही अशी पद्धत आहे जी पिकांची लागवड करण्यासाठी शाश्वत तंत्रांचा वापर करण्यावर अधिक अवलंबून असते आणि ती नैसर्गिक पर्यावरण प्रणालीशी संबंधित नसलेल्या कीटकनाशकांचे आदाने टाळते. सेंद्रिय शेती अर्थपूर्ण सामाजिक-आर्थिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत विकासासाठी योगदान देऊ शकते. हे सेंद्रिय तत्वांच्या वापरामुळे आहे, जे स्थानिक संसाधने उदा., गांडूळ खत, वर्मीकंपोस्ट, खत इ. आणि त्यामुळे किफायतशीरतेच्या वापराचे समर्थन करतात. शाश्वत शेतीच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी सापडलेल्या अनेक पद्धतींपैकी एक म्हणजे सेंद्रिय शेती होय. शेतीचे हे स्वरूप आपल्या मातीचे आरोग्य आणि जलस्रोतांचे संरक्षण करते, आपल्या पर्यावरणाचे संरक्षण करते, कृषी-विविधता सुधारते, जैवविविधता सुनिश्चित करते, अन्नाची मागणी पूर्ण करते आणि उपजीविकेचे रक्षण करते. थोडक्यात, शाश्वत शेतीमुळे वातावरण बहरते, शेती उत्पादक आहे, शेतकऱ्यांना निव्वळ नफा मिळतो आणि समाजाला पुरेसे पौष्टिक अन्न मिळते.

**मुख्य शब्द:** सेंद्रिय शेती, शाश्वत शेती, परिसंस्था, उपजीविका.

### प्रस्तावना :

शाश्वत शेतीद्वारे आपण आपल्या पर्यावरणाचे रक्षण करू शकतो तसेच रसायण मुक्त अन्न मिळवून आपली कृषी अर्थव्यवस्था सुधारू शकतो. कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या बहुतांश ग्रामीण लोकसंख्येला कीटकनाशके, तणनाशके आणि खतांचे योग्य ज्ञान नसल्यामुळे शेतीच्या खर्चात वाढ होऊन उत्पन्न कमी मिळत आहे. त्यामुळे देशात अनेक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत. राजकारणी तसेच अभ्यासकांनी शेतकरी आत्महत्येची अनेक परस्परविरोधी कारणे सांगितली आहेत. उच्च कर्जाचा बोजा, अयोग्य सरकारी धोरणे, अनुदानातील भ्रष्टाचार, कमी पीक उत्पादकता, सार्वजनिक तसेच मानसिक आरोग्य, आर्थिक समस्या, कौटुंबिक समस्या या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत ठरत आहेत अशी अभ्यासकांची प्रतिक्रिया आहे. अलिकडच्या काही दशकांमध्ये मोठ्या संख्येने शेतकरी सुधारीत बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि तणनाशके वापरत आहेत परंतु त्यांना त्यांच्या दुष्परिणामांची माहिती नसल्यामुळे मोठे नुकसान होत आहे. कीटकनाशक आणि तणनाशकांचा जास्तीत जास्त वापर केल्याने त्याचा मानवी आरोग्यावरही परिणाम होतो. विविध प्रकारच्या प्रतिबंधित कीटकनाशकांची फवारणी केलेला भाजीपाला आणि फळे शहरी लोक वापरत आहेत व त्याचे मोठ्या प्रमाणात दुष्परिणाम होतांना दिसून येत आहेत.

शाश्वत शेती ही औद्योगिक शेती, शेतीशी संबंधित व्यवसाय आणि जेथे मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक तंत्रांचा वापर करून विक्रीसाठी पिके उत्पादित केली जातात यापेक्षा बरेच वेगळी आहे. शाश्वत शेती ही नैसर्गिक संसाधनांच्या सहायाने केली जाते. शाश्वत शेतीमध्ये घातक अशी कीटकनाशके, तणनाशके आणि



खते टाळली जातात. जेणेकरून, शेतकरी हे ग्राहक, कामगार आणि आसपासच्या समुदायांसाठी सुरक्षित असणारी फळे, भाजीपाला आणि इतर पिकांचे उत्पादन करू शकतात. सन 2017 मध्ये विदर्भात कीटकनाशकांच्या फवारणीमुळे झालेल्या विषबाधेतून किमान 45 शेतकऱ्यांचा मृत्यू झाला होता. त्यापैकी बहुतांश मृत्यू यवतमाळ जिल्ह्यात झाले, जो एक प्रमुख कापूस उत्पादक जिल्हा आहे जो अनेकदा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येसाठी चर्चेत असतो. आपण सर्वजण शेतकऱ्यांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास कसा करायचा याचा विचार करतो पण उपाय सापडत नाही, शेतकरी आणि शेतीचा विकास कसा करायचा या उपायाशिवाय हे कसे शक्य आहे. एकीकडे आपले संशोधन मानवी आरोग्याच्या आण्विक स्तरावर जाते आणि मानवी आरोग्य कसे राखायचे ते शोधते पण दुसरी बाजू आपले आरोग्य मूलभूत गोष्टींवर अवलंबून असते, म्हणजे अन्न, हे अन्न शेतीतून आलेले असतात, यात कीटकनाशकांचे अवशेष जास्त असतात, आपण त्या संकल्पनेचा विचार का करत नाही ?

### शाश्वत शेती म्हणजे काय ? :

शाश्वत शेतीची व्याख्या अनेक प्रकारे केली जाऊ शकते, परंतु शेवटी ती शेती पद्धती आणि समाजासाठी फायदेशीर, पर्यावरणास अनुकूल आणि चांगल्या पद्धतींचा प्रचार करून शेतकरी, संसाधने आणि समुदायांना टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करते. शाश्वत शेती ही आधुनिक रासायनिक शेतीला पूरक आहे. ती सेंद्रिय पद्धतीने शेतीतून उत्पादन घेते आणि उत्पादक तसेच त्यांच्या उत्पादनांच्या शाश्वत मूल्यांना पुरस्कृत करते. शाश्वत शेती ही पर्यावरणीय आरोग्य, आर्थिक नफा आणि सामाजिक तसेच आर्थिक समानता ही तीन मुख्य उद्दिष्टे पूर्ण करते. विविध तत्त्वज्ञान, धोरणे आणि पद्धतींनी या उद्दिष्टांमध्ये योगदान दिले आहे. शेतकऱ्यांपासून ग्राहकांपर्यंत अनेक वेगवेगळ्या क्षमता असलेल्या लोकांनी ही शाश्वत शेतीमध्ये योगदान दिले आहे. लोक आणि दृष्टीकोनांची विविधता असूनही, खालील घटक सामान्यतः शाश्वत शेतीच्या व्याख्येद्वारे विणल्या जातात. भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता आपण वर्तमान गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत या तत्वावर शाश्वत शेतीचा टिकाव अवलंबून आहे.

### शाश्वत शेती का ? :

या संशोधन समस्येद्वारे आम्ही कीटकनाशके, तणनाशके आणि खतांच्या योग्य वापराबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता पसरवण्याचा विचार करतो. जमिनीतील पोषक घटकांची नेमकी पातळी किती आहे याची पूर्व माहिती न घेता शेतकरी स्थूल आणि सूक्ष्म पोषक घटकांचा वापर करतात. शाश्वत शेतीद्वारे शेतकऱ्यांना जमिनीतील पोषक घटकांची पातळी निश्चित करण्यात मदत होते तसेच जमिनीत विविध घटकांची कमतरता असल्यास ते समजून घेऊन खतांचा विवेकपूर्ण आणि प्रभावीपणे वापर करण्यास मदत होते. शेतकरी शेतजमिनीत काम करत असले तरी त्यांना त्यांच्या उत्पादनातून त्यांचा आर्थिक फायदा कसा वाढवायचा हे माहित नाही. हे बऱ्याचदा त्यांच्या उत्पादनांची विक्री आणि फायदेशीर व्यवसाय करण्याच्या साधनांबद्दल माहिती नसल्यामुळे होते. शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायाशी संबंधित अनेक सरकारी धोरणे आणि प्रकल्प राबविण्यात आले असून त्याबाबत हे शेतकरी अनभिज्ञ आहेत.

शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांची जीवनस्थिती बदलून त्यांचे जीवनमान सुधारायचे असेल आणि त्यांचे भविष्य सुरक्षित ठेवायचे असेल, तर आताच कृती करण्याची गरज आहे. त्यांना कीटकनाशके आणि रसायनिक खतांच्या योग्य वापराबाबत शिक्षित करून, अशा खते आणि कीटकनाशकांचा आरोग्यावर आणि पर्यावरणावर होणाऱ्या दुष्परिणामांची जाणीव करून देऊन त्यांचे उत्पादन सुधारू शकतो तसेच आपण आपली शेती, आपली अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरणीय परिसंस्थेला वाचवायचे असल्यास त्यावर त्वरित लक्ष देण्याची आणि निराकरणाची गरज आहे. एक समृद्ध आणि आर्थिकदृष्ट्या स्थिर भारत मोठ्या प्रमाणावर

निरोगी आणि शाश्वत शेतीवर तसेच निरोगी लोकसंख्येवर अवलंबून असेल. निरोगी लोकसंख्येसाठी प्रदूषणमुक्त आणि निरोगी अन्न ही पूर्वअट आहे. यासाठी निसर्गाला अनुकूल तंत्राचा वापर करून शाश्वत शेती हाच एकमेव उपाय असू शकतो.

### शाश्वत शेतीसाठी सेंद्रिय शेती :

शाश्वत शेतीच्या कल्पनेमध्ये पर्यावरणीय आरोग्य, आर्थिक समृद्धी आणि सामाजिक तसेच आर्थिक समानता या तीन मुख्य लक्ष्यांचा समावेश आहे. शाश्वततेची संकल्पना या मानकावर आधारित आहे की भविष्यातील पिढ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सद्यपरिस्थितीतील पर्यावरणाशी छेडछाड न करता आपण वर्तमान गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत. दीर्घकालीन शाश्वततेची हमी देणाऱ्या कृषी क्षेत्रासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन महत्त्वाचे आहे. रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांवरील वाढते अवलंबित्व नेहमीच शाश्वत शेतीच्या कल्पनेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. त्यामुळे पर्यावरण आणि अन्नसाखळीला त्रास होतो. शेतीमध्ये रसायनांच्या वापरामुळे पर्यावरणावर गंभीर दीर्घकालीन परिणाम होतात. उच्च उत्पन्न देणाऱ्या शेतीचा मोठ्या प्रमाणावर अवलंब करून शेतीची तीव्रता, रासायनिक खते आणि कीटकनाशके यांसारख्या कृत्रिम आदानांचा वाढता वापर, भूपृष्ठ आणि भूजल स्रोतांच्या सिंचन क्षमतेचे अधिकाधिक शोषण आणि शेतीचे यांत्रिकीकरण हे अन्नधान्य उत्पादनातील नेत्रदीपक यशासाठी मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत ठरले आहे. गेल्या तीन दशकांमध्ये आपण याच घटकांच्या आधारे शेती क्षेत्रामध्ये प्रगती केली आहे.

मातीची सुपीकता किंवा कीटकांचा त्रास टाळण्यासाठी पर्यावरणीय संतुलन स्थापित करताना सेंद्रिय शेती पद्धती उपयोगी ठरते. रासायनिक शेतीमुळे उद्भवणारे सर्व पर्यावरणीय आणि सामाजिक समस्या दूर करण्यासाठी सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. पर्यावरणीय समस्यांव्यतिरिक्त, अजैविक खते आणि कीटकनाशकांवर आधारित शेतीमुळे शेतकऱ्यांची मोठी आर्थिक निराशा निर्माण झाली आहे. अनिश्चित शेती पद्धतींचा शेतकऱ्यांच्या आरोग्यावर आणि शेतकऱ्यांच्या दीर्घकालीन उत्पन्नावर घातक परिणाम होतो. कीटकनाशके आणि रासायनिक खतांचा वापर वाढल्याने लागवडीचा खर्च वाढतो. रासायनिक खतांचा सतत वापर केल्याने जमिनीची सुपीकता कमी होते ज्यामुळे शेती उत्पादनात शाश्वत घट होते. यामुळे उत्पादनाचा वाढता खर्च आणि उत्पादकता घटते ज्यामुळे शेती आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर ठरत नाही. दीर्घकालीन आर्थिक व्यवहार्यता असेल तरच शेती शाश्वत होऊ शकते.

सेंद्रिय शेती हे रासायनिक निविष्टांच्या वापरावर निर्बंध घालण्यावर भर देते मग ते अजैविक खते असो किंवा कीटकनाशके आणि त्याऐवजी पारंपारीक, जैविक आणि नैसर्गिक निविष्टांचा वापर करून पीक व्यवस्थापन पद्धतींच्या एकात्मिक दृष्टिकोनावर अधिक अवलंबून असतात. सेंद्रिय खतांचा समावेश, जसे की शेणखत, कंपोस्टिंगद्वारे सेंद्रिय कचऱ्याचा पुनर्वापर, हिरवळीची खते आणि जैविक निविष्टा जसे की गांडूळखत आणि जैव खते इ. सेंद्रिय शेतीमध्ये वनस्पती पोषण व्यवस्थापनासाठी महत्त्वाचे घटक आहेत. त्याचप्रमाणे निसर्गात मुबलक प्रमाणात उपलब्ध भक्षक आणि परजीवी यांसारख्या जैव एजंट्सचा वापर करून कीड व्यवस्थापनासाठी नैसर्गिक यंत्रणेचाही पुरेपूर फायदा होतो आणि पर्यावरणाला कोणताही धोका नसलेल्या पिकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रभावी वनस्पतिजन्य कीटकनाशके. सेंद्रिय शेतीमध्ये योगदान देणाऱ्या महत्त्वाच्या घटकांपैकी पिकांची योग्य निवड, आंतरपीक आणि साथीदार पीक, खोड आच्छादन आणि प्रतिरोधक वाणांचा वापर यांसारख्या कृषी पद्धतींचा वापर केल्यास शाश्वत शेती टिकून राहील.

### सेंद्रिय शेतीतील खत :

सेंद्रिय खतामध्ये सामान्यतः वापरल्या जाणाऱ्या शेणखताशिवाय ग्रामीण आणि शहरी कचरा, पिकांचे अवशेष, कृषी औद्योगिक जैव कचरा आणि हिरवळीचे खत यांचा समावेश होतो. सेंद्रिय खतामुळे मातीची

सच्छिद्रता आणि पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता आणि सूक्ष्मजीव वातावरणासह मातीची भौतिक स्थिती सुधारते, मातीमध्ये आवश्यक सूक्ष्म पोषक घटकांची भरपाई होते, खतांच्या वापराची कार्यक्षमता वाढते आणि वनस्पतींना सूक्ष्म पोषक उपलब्धतेसाठी अनुकूलता मिळते. शेणखत हे एन. पी. के. मध्ये योगदान देण्याच्या क्षमतेपेक्षा अतिरिक्त भूमिका बजावते. केवळ प्रमुख पोषक तत्वांचा पुरवठा करणाऱ्या रासायनिक खतांच्या विपरीत, शेणखत हे अनेक वनस्पतींच्या पोषक तत्वांचे भांडार आहे आणि मातीचे उत्तम कंडिशनर म्हणून काम करते. अलीकडेच हिरवळ खत अनेक दशकांपासून आपल्या शेतकऱ्यांनी प्रचलित केले आहे.

#### **सॅद्रिय शेतीचा वापर :**

गांडूळ खत हे मातीत नैसर्गिकरीत्या असलेल्या गांडुळांचा वापर करून विघटनशील सॅद्रिय कचऱ्याचे कंपोस्ट करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. गांडूळ खत हे मॅक्रो आणि सूक्ष्म अन्नद्रव्ये (N, P, K, Mn., Fe, Mo, B, Cu आणि Zn.), काही वाढ नियंत्रित करणारे पदार्थ (जसे की गिबेरलिन आणि ऑक्सीन्स) आणि उपयुक्त सूक्ष्म वनस्पती (अॅक्टिनोस्पिरिलम) यांनी समृद्ध केलेले वर्म कास्टचे मिश्रण आहे. , (Actinomyces आणि फॉस्फोबॅसिलस इ. ) गांडूळ खताची पोषक पातळी (1-1.5%N, 0.6-0.8% P आणि 1.2- 1.5 K) इतर कोणत्याही कंपोस्टपेक्षा जास्त आहे. गांडुळे सर्व प्रकारच्या सॅद्रिय पदार्थांचे सेवन करू शकतात आणि त्यांना उपलब्ध पोषकतत्वांमध्ये रूपांतरित करू शकतात. गांडूळ खत मातीची भौतिक आणि जैविक स्थिती सुधारते, जमिनीची सुपीकता सुधारते आणि मंथन आणि वळणाच्या क्रियेद्वारे वनस्पतींचे पोषक घटक वाढवते, वायुवीजन आणि पाणी धारण करण्याची क्षमता सुधारते. अळी नसलेल्या मातीत 5 पट नायट्रोजन, 7 पट फॉस्फरस, 11 पट पोटॅश, 2 पट जास्त मॅग्नेशियम असते असे नोंदवले जाते. मातीची सुपीकता व्यवस्थापनाचे हे एक नैसर्गिक साधन असल्याने शाश्वत शेतीसाठी एकात्मिक वनस्पती पोषक व्यवस्थापन धोरणामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरते.

#### **वातावरणातील नायट्रोजनचे शोषण :**

78% नायट्रोजन असलेले वातावरण हे जैविक नायट्रोजन स्थिरीकरणाच्या निसर्गाच्या स्वतःच्या यंत्रणेचा वापर करून मातीसाठी या आवश्यक पोषक तत्वाचा संभाव्य स्रोत असू शकते. हे केवळ पोषक पुरवठ्याचे आर्थिक आणि पर्यावरणपूरक स्रोतच देत नाही तर त्यामुळे मिळवलेले नायट्रोजन खत नायट्रोजनपेक्षा कमी नुकसानास प्रवण असते आणि दीर्घकालीन परिणाम म्हणून ते सहजपणे खनिजे बनवता येण्याजोग्या सॅद्रिय नायट्रोजनचा साठा तयार करते. अशा प्रकारे ते शाश्वत शेतीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावते, बाह्यरित्या लागू केलेल्या नायट्रोजन खताची आवश्यकता कमी करते आणि मातीच्या सूक्ष्म वातावरणावर अनुकूल प्रभाव पाडते. BNF ही वातावरणातील नायट्रोजनच्या जैविक संचलनाची एक नैसर्गिक प्रणाली आहे जी काही युबॅक्टेरिया, सायनोबॅक्टेरिया, ऍक्टिनोमाइसेस आणि काही आर्किबॅक्टेरिया यांसारख्या सूक्ष्मजीवांद्वारे मध्यस्थी असलेल्या वनस्पतींना सहज उपलब्ध आणि वापरता येते ज्यांना सामान्यतः डायझोट्रॉफ म्हणतात. त्यांच्याकडे नायट्रोजनेज एन्झाइम प्रणालीच्या मदतीने वातावरणातील मूलभूत नायट्रोजन (N<sub>2</sub>) अमोनिया (NH<sub>3</sub>) मध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता आहे. रायझोबियम, अझोटोबॅक्टर, अझोस्पिरिलम आणि सायनोबॅक्टेरिया यांसारख्या खऱ्या जिवाणूंची परिणामकारकता अनाबेना, औलोसिरा, नॉस्टोक, प्लेक्टोनेमा आणि टॉलीपोथ्रिक्स इत्यादी क्षेत्रीय परिस्थितीत आधीच चांगली स्थापित झाली आहे आणि अशा सूक्ष्मजंतू इनोक्युलंट्सना त्यांच्या उच्च नायट्रोजन फिक्सिंग क्षमतेमुळे व्यापक मान्यता मिळाली आहे.

#### **भारतातील शाश्वत शेती आणि सॅद्रिय शेतीची प्रासंगिकता आणि राष्ट्रीय स्थिती :**

हवामान बदल, अन्न उत्पादकता, घातक कीटकनाशकांच्या वापरावर नियंत्रण इत्यादीसारख्या राष्ट्रीय समस्यांवर उपाय म्हणून शाश्वत शेती कडे पाहिले जात आहे. शाश्वत शेती हे हवामान बदलाच्या राष्ट्रीय

कृती आराखड्यांतर्गत (NAPCC) नमूद केलेल्या ध्येयांपैकी एक आहे. कृषी उत्पादकता वाढवण्यासाठी राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान (NMSA) देखील तयार करण्यात आले आहे. शाश्वत शेतीमुळे कीटकनाशक मुक्त अन्न तयार होते, ते मातीतील बुरशी टिकवून ठेवते, शाश्वत कृषी तंत्राद्वारे कृषी अर्थव्यवस्था वाढवते. ते अन्न असल्यास गुणवत्ता आणि उत्पादकता राखते. हे नैसर्गिक संसाधने आणि औषधीदृष्ट्या महत्वाच्या वनस्पतींचे संरक्षण करते. आपल्या देशात शेतीची समस्या शाश्वत शेतीने सोडवली जाते.

पाण्याची टंचाई, योग्य ज्ञानाचा अभाव, कीटकनाशके आणि खतांचा वापर करून पीक निविष्ठांची उच्च किंमत, विपणन नेटवर्कचा अभाव आणि शेतीशी संबंधित व्यवसायाचा अभाव यासारख्या मोठ्या समस्यांचा सामना भारतातील शेतीला करावा लागत आहे. शाश्वत कृषी तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून सध्याची पारंपरिक शेती सुधारली जाऊ शकते. भारत सरकारच्या धोरणांमध्ये नेहमीच अन्नधान्य स्वयंपूर्णतेवर भर देण्यात आला आहे, जो शेतीच्या शाश्वततेशी जुळत नाही. सन 1970 आणि 1980 च्या दशकात लक्षणीय वाढ झालेली कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता सन 1990 च्या दशकात घसरली. सन 2000 पासून ही मंदी आणखीनच बिकट झाली आहे, एकूण कृषी उत्पादन आणि अन्नधान्य उत्पादन या दोन्हीने सन 2000-01 ते 2002-03 या कालावधीत नकारात्मक विकास दर दर्शविला आहे. अन्न सुरक्षा, उपजीविका आणि पर्यावरणाच्या प्रश्नांचा विचार करता कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढीचा दर कमी होणे ही एक गंभीर समस्या आहे. यामुळे, शाश्वत कृषी विकासासाठीच्या दृष्टिकोनांची गंभीर तपासणी करणे आवश्यक आहे. ही परीक्षा केवळ अन्न स्वयंपूर्णता सुनिश्चित करण्यासाठी भारताच्या चालू असलेल्या गरजेनुसारच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील प्रवेशाच्या परिणामांद्वारे देखील तयार केली गेली पाहिजे.

#### निष्कर्ष :

भारतीय शेतीच्या सद्य स्थितीवर चर्चा केल्यानंतर, सेंद्रिय शेतीद्वारे शेतीची शाश्वतता सुरक्षित करणे हे मोठे आव्हान आहे. कृषी क्षेत्राकडून अन्नधान्य आणि कच्च्या मालाची भविष्यातील मागणी पूर्ण होणार नाही. त्या आधारावर शाश्वत कृषी विकास हा या समस्येवर मात करण्याचा आणि पुढील विकासाचा एकमेव मार्ग आहे. भारतात, सेंद्रिय शेतीच्या पद्धतीला वेग आला आहे आणि सेंद्रिय शेती ही भारतीय शेती टिकवून ठेवणारी एक पद्धत आहे या वस्तुस्थितीबद्दल शेतकरी अधिक जागरूक आहेत. भारतातील सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देणे आणि वाढवणे ही एक संधी आहे. गेल्या दोन दशकांपासून, सरकारांनी शाश्वत कृषी विकासासाठी काहीही केलेले नाही. उच्च अन्न सुरक्षा, उत्तम आरोग्य आणि प्रशिक्षण असलेले लोक, अर्थव्यवस्थेच्या प्रमुख विभागांमध्ये विशेषतः कृषी क्षेत्रातील सुधारित उत्पादकतेमध्ये योगदान देऊ शकतात. वरील गरजा पूर्ण करण्यासाठी, सेंद्रिय शेतीने शाश्वत शेती बनवण्याचा आणि लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याचा मार्ग मोकळा केला. यामुळे भारतासारख्या उदारमतवादी, मिश्र अर्थव्यवस्थेत देशाला कल्याणाचा आदर्श साध्य करण्यासाठी सर्व लोकांचे जीवनमान चांगले होईल.

#### संदर्भ:

1. Balakrishnan, P. (2000), "Agriculture and Economic Reforms: Growth and Welfare", Economic and Political Weekly, March 4-10.
2. Barnett, V., Payner, R., and Steiner, R. (2008) Government of India, Agricultural Statistics at a Glance, Directorate of Economics and Statistics.
3. D. Amutha, Promoting Sustainable Agriculture in India, <http://www.articlesbase.com/>
4. K.A. Kumari, K.N. Kumar, and C.N. Rao., (2014) "Adverse effects of chemical fertilizers and pesticides on human health and environment" in Journal of Chemical and Pharmaceutical Sciences vol 3, pp. 150-151.
5. Kohli, K., Menon, M., Das, S., and Badami, D., (2009): "Calling the Bluff: Revealing the State of Monitoring and Compliance of Environmental Clearance
6. Samantaray, L., (2015), "A Study on the Current Trend of Agriculture Productivity in India and its future prospects." VoL. 2.

## राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांचा अभ्यास

श्री. प्रकाश काशिनाथ गवळी

सहाय्यक प्राध्यापक

कर्म.आबासाहेब तथा ना.म.सोनावणे महाविद्यालय, सटाणा,ता.बागलाण,जि. नाशिक.

### प्रस्तावना:

भारत हा खेड्यांच्या देश म्हणून ओळखला जातो. आजही देशातील लोकसंख्येच्या जवळजवळ ६८ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहतात. त्यात विशेषतः आदिवासी लोकसंख्या दुर्गम व डोंगराळ भागात राहते. देशातील ग्रामीण भागातील अजूनही मुलभूत सेवा सुविधा उपलब्ध झाल्या नाहीत. ग्रामीण भागातील लोकांना विशेषतः आदिवासी लोकांना मुलभूत गरजा भागविणेही शक्य होत नाही. त्यांना अन्न, निवारा, वस्त्र, शिक्षण, आरोग्य इ. गरजा प्रचंड गरिबीमुळे ते पूर्ण करू शकत नाही. अजूनही देशातील ग्रामीण भागातील दुर्गम व डोंगराळ भागामुळे आरोग्याच्या सुविधा पोहचविल्या नाहीत. तसेच देशातील ग्रामीण भागातील विशेषतः आदिवासी लोकांची आर्थिकता फराज नाजूक असल्याने ते खाजगी आरोग्य सुविधांचा लाभ घेऊ शकत नाही. त्यामुळे ह्या लोकांचे जीवनमान विविध आजारांनी ग्रासलेले दिसून येते. प्रसंगी ह्या लोकांच्या वेळेवर औषधउपचार न मिळाल्यामुळे जीव ही गमवावा लागतो. ग्रामीण भागातील आदिवासी लोकांना आरोग्याच्या सुविधा उपलब्ध नसल्याने महत्वाची गंभीर बाब म्हणजे माता मृत्यू, उपजत मृत्यू व बाल मृत्यूचा दर अधिक असल्याचे दिसून येते.

भारतात २०११ च्या अहवालानुसार ६८.८४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्रात ५४.७७ टक्के तर नाशिक जिल्ह्यातील ५७.४७ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आहे. २०११ च्या अहवालानुसार भारताच्या बालमृत्यू ४४ तर महाराष्ट्राचा २५ इतका आहे. सन २०१२-१३ च्या केंद्रीय अंदाज प्रत्रकात २०५४२ कोटी रुपयाची या योजनेसाठी तरतूद करण्यात आली होती. त्यामुळे सर्व ग्रामीण भागातील लोकांना सर्वांगीण आरोग्य सेवा उपलब्ध करण्याच्या उद्देशाने भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान डॉ.मनमोहन सिंग ह्यांनी दिनांक १२ एप्रिल २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान जाहीर केले. त्यानुसार प्रथमतः १८ राज्यात या अभियानाची अंमलबजावणी सुरु झाली. या अभियानांतर्गत आशा कार्यकर्ते, जननी सुरक्षा योजना, नवसंजीवनी योजना, सावित्रीबाई कन्या योजना, डॉ आनंदीबाई जोशी गौरव योजना, डॉक्टर तुमच्या गावी योजना राजीव गांधी जीवन दायी योजना राबविल्या जात आहे. या योजनांच्या कार्यक्रमांतर्गत बालमृत्यू दर, माता मृत्यूदर व जननदर कमी करणे. लसीकरण कुपोषण निर्मुलन व इतर आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

### संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत संशोधनसाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे.

1. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांची उद्दिष्ट्ये आणि अंमलबजावणी अभ्यासणे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांवरील खर्चाचे अध्ययन करणे.
3. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थींचे अध्ययन करणे.
4. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांचा लाभार्थींना लाभ मिळण्यात येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेऊन उपाय योजना सुचविणे.
5. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाचा अंमलबजावणीत येणाऱ्या समस्या व अडचणी दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

### संशोधनाची गृहीतकृत्ये:

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे.

1. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत राबविलेल्या योजनांचा समाजाला लाभ होत आहे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होते.
3. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानात राबविलेल्या योजनेंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व उपजतमृत्यू कमी करण्यात राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना यशस्वी होत आहे.

### संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच संशोधन हे प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्यावर आधारित आहे. तथ्ये संकलनासाठी क्षेत्र स्तरावरील प्राथमिक स्रोतांबरोबरच द्वितीयक स्रोतांचा आधार घेतला आहे. संशोधन विषयाचे प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचे सखोल विश्लेषण करून तर्कनिष्ठ निष्कर्ष काढले आहेत.

या संशोधनाद्वारे सद्यस्थितीची माहिती मिळविणे एवढेच अपेक्षित नसून या माहितीचे विश्लेषण करणे, अर्थ निर्वचन करणे व उपयोगिता ठरवणे अभिप्रेत आहे. तसेच संबंधित समस्येच्या कारणासंबंधीचे वास्तव ज्ञान प्राप्त करून त्या समस्येच्या निराकरणासाठी उपाययोजना सुचवणे, हा आहे. संशोधनासाठी लागणारी माहिती मिळविण्यासाठी प्राथमिक स्रोत व दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

### राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान:

गरीब दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण जनतेस सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम, उत्तरदायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरु केले आहे. आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा (उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी) बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला आहे. भारताने मृत्यू दर कमी करण्यात महत्वपूर्ण प्रगती केली आहे. मागील काही दशकांमध्ये मलेरिया या रोगामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण त्याच बरोबर माता व अर्भक मृत्युदरात घट झाली आहे.

सदर प्रगती लक्षात घेतली तरीही, ग्रामीण भागामध्ये लोकसंख्या दरात मोठ्या प्रमाणात वाढ, नियंत्रण करण्याजोग्या आजाराचा प्रारंभ व मृत्यू, गुंतागुंतीच्या प्रसुती याबरोबरच कुपोषणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय जुन्या न सुटणाऱ्या प्रश्नांसोबत देशातील आरोग्य यंत्रणांसमोर नवीन आव्हाने जसे की, देशातील अंदाजे ५ लक्ष रुग्ण एचआयव्ही / एड्स ग्रस्त, असंसर्गजन्य रोग जसे हृदयरोग, कर्करोग, अंधत्व, मानसिक आजार आणि तंबाखुजन्य आजार यासारख्या दुर्धर आजारांमुळे देशातील आरोग्य सेवेवर प्रचंड ताण पडला आहे.

भारत संसर्गजन्य रोग विषयक व लोकसंख्या विषयक स्थित्यंतरातून जात असून याबरोबरच दुर्धर रोगांचा भार आणि मृत्युदरात घट व प्रजनन दरात वाढ यामुळे वयस्क लोकसंख्येत वाढ होत आहे. अर्भक मृत्यू आणि दुर्धर आजारांने मृत्यू यामुळे भारताची महत्वाची आर्थिक व मनुष्यबळाची हानी होत आहे. देशाच्या संपूर्ण सार्वजनिक खर्चामध्ये गुणकारी आरोग्य सेवेपेक्षा प्रतिबंधात्मक आरोग्य सेवेस कमी प्राधान्य दिले जाते. भारतीय जनता जगाच्या तुलनेत आरोग्यावर सर्वात कमी खर्च करते, असे असले तरीही खाजगी स्तरावरील आरोग्य खर्चाचा दर सर्वात जास्त आहे. वार्षिक रु. १००,००० आरोग्यावर प्रति कुटूंब खर्च करण्यात येत आहे, जे आरोग्यावरील सार्वजनिक खर्चाच्या तीन पट आहे.

खाजगी क्षेत्रातील आरोग्य सेवेवर नियंत्रण नसल्याने आरोग्य सेवेवरील खर्चात वाढ झाली असून ती ग्रामीण भागातील जनतेस न परवडण्याजोगी आहे. देशाला निरनिराळ्या आरोग्यविषयक पेच प्रसंगास सामोरे जावे लागल्याने आरोग्य सेवेच्या खर्च आणि जनतेच्या अपेक्षांमध्ये वाढ होते.

दुर्गम ग्रामीण भागात गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा देण्याचे आव्हान अधिक महत्वाचे आहे. सदर प्रश्नाचे गांभीर्य व व्याप्ती लक्षात घेता लहान योजनांवर लक्ष केंद्रीत करणे पुरेसे नाही. सार्वजनिक आरोग्य सेवेचे सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम, उत्तरदायरी व गुणवत्तापूर्ण सेवेत रूपांतरीत करणे अत्यंत आवश्यक आहे. याच भावनेतून देशातील आरोग्य अभियान संकल्पनेचा विकास झाला.

### राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची उद्दिष्टे:

भारताच्या राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची खालील प्रमाणे उद्दिष्टे स्पष्ट करता येतील.

- देशातील ग्रामीण भागातील जनतेस प्रभावी, सहजसाध्य, गुणवत्तापूर्ण सेवा उपलब्ध करून देणे, आरोग्य निर्देशक व संसाधन यामध्ये मागे असलेल्या १८ राज्यांवर विशेष लक्ष.
- १८ विशेष लक्ष असणाऱ्या राज्यांमध्ये अरुणाचल प्रदेश, आसाम, बिहार, छत्तिस गढ, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, जम्मू आणि काश्मिर, मणीपूर, मिझोराम, मेघालय, मध्यप्रदेश, नागालँड, ओरीसा, राजस्थान, सिक्कीम, त्रिपुरा, उत्तरांचल व उत्तर प्रदेश या राज्यांचा समावेश आहे.
- सार्वजनिक खर्चाच्या ०.९% (जीडीपी) वरून २ ते ३% (जीडीपी) पर्यंत आरोग्यावर वाढ करणे.
- योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे व सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेचे बळकटीकरण करणे यासाठी आरोग्य यंत्रणेच्या संरचनेत बदल करणे.
- परंपरागत उपचार पध्दतीचे पुर्नजीवन आणि आयुष्य चा सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेच्या मुख्यप्रवाहात समावेश करणे.
- आरोग्य, पोषण, स्वच्छ पाणीपुरवठा, स्त्री-पुरुष समानता इ. च्या समावेशासह जिल्हास्तरावर विकेंद्रीकरण पध्दतीने आरोग्य सेवेचे प्रभावी एकत्रिकरण.
- आंतर राज्य व आंतर जिल्हा आरोग्य असमानता या बाबींवर निवेदन करणे.
- प्रगतीच्या दृष्टीने लक्ष निर्धारित करणे व तसा सार्वजनिक अहवाल सादर करणे.

### राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजना :

**आशा (ASHA):** (Accredited Social Health Activist)

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ग्रामस्तरावर आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी आशा चा उपयोग होतो. ग्रामीण जनता व आरोग्य केंद्र यांच्यामध्ये आशा या मध्यस्थीचे काम करतात. गैर-आदिवासी भागात १५०० लोकसंख्येमागे एक आशा तर आदिवासी भागामध्ये १००० लोकसंख्येमागे एक आशा नियुक्त करण्यात आली आहे. ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छता, लसीकरण यांचे महत्व पटवून देण्यासाठी त्याचप्रमाणे ताप, हगवण, लहान-मोठ्या जखमा यावरील प्राथमिक स्वरूपाचे उपचार करण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. तसेच DOTS, Folic Acid आणि Chloroquin सारख्या इतरही गोळ्यांचे वाटप करण्याची कामे आशा मार्फत केली जातात. त्याचप्रमाणे आरोग्यविषयक गंभीर परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्याची माहिती संबंधित यंत्रणेला देण्याची जबाबदारीही आशा वर असते. ग्रामीण भागातील आशा या स्वयंसेवक पध्दतीने जरी काम करीत असल्या तरी त्यांच्या कामगिरीबद्दल त्यांना प्रोत्साहनपर वेतन/भत्ते देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. याद्वारे आशा ना एक प्रकारचा रोजगारच उपलब्ध करून दिला जातो.

ग्रामीण महिलांना बाळंतपण सुखरूप प्रसूती, स्तनपान, लसीकरण, गर्भप्रतिबंधक उपाययोजना, जननेद्रीयांशी संबंधित जंतुसंसर्ग, लैंगिक संबंधातून होणारे जंतुसंसर्ग, नवजात अर्भकाची काळजी इ. आरोग्यविषयबाबींसंबंधी मदत व मार्गदर्शन करण्यास ASHA सदैव तत्पर असतात.

### आशा ची नियुक्ती:

१. आदिवासी क्षेत्रात प्रत्येक १००० लोकसंख्येमागे १ आशा .

२. आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणा-या आशा चे किमान ८ वी पर्यंत शिक्षण झालेले असावे.
३. आदिवासी क्षेत्रात काम करणा-या आशा २०-४५ वयोगटातील असव्यात.
४. आदिवासी क्षेत्रात काम करणारी आशा ही विवाहीत असावी.

#### **प्रोत्साहनपर वेतन/भत्ते**

1. आशाला दिले जाणारे प्रोत्साहनपर वेतन/भत्ता तिच्या कार्यकुशलतेवर अवलंबून असतो.
2. आशाच्या कार्याची नोंद एका नोंदवहीत घेतली जात असुन तिच्या कार्यकुशलतेनुसार (दर्जानुसार) तिला प्रोत्साहनपर वेतन/भत्ते दिले जातात.
3. आशाला मिळणारे प्रोत्साहनपर वेतन/भत्ते हे महिन्यातुन एकदा होणा-या बैठकीच्यावेळी PHC स्तरावर दिले जातात.
4. आशाला दिले जाणारे प्रोत्साहनपर वेतन/भत्ते हे धनादेशाच्या स्वरूपात दिले जातात.

#### **जननी सुरक्षा योजना:**

केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत जननी सुरक्षा योजना २००५-०६ पासून राज्यात कार्यान्वित करण्यात आली आहे. डॉक्टर, नर्स यासारख्या कुशल व्यक्तींकडूनच बाळंतपण करून घेण्यास प्रोत्साहन मिळावे. ज्यामुळे माता मृत्यू व नवजात अर्भक मृत्यू दर कमी करावा या हेतूने ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. ही योजना १०० % केंद्र शासनाद्वारे प्रायोजित करण्यात आली आहे या योजनेमार्फत दारिद्र्यरेषेखालील महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूती पश्चात कालावधीत स्वतःची काळजी घेता यावे यासाठी आर्थिक मदत दिली जाते ज्यामुळे त्यांना संस्थेत (प्रस्तुतिगृहात) बाळंतपण करणे शक्य होईल.

#### **लाभार्थीची पात्रता व योजनेअंतर्गत मिळणारे लाभ :**

1. सदर गर्भवती महिला अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमातीतील दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण भागातील असावे दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबासाठी दिलेले नोंदणी पत्र किंवा शिधापत्रिका सादर करावी लागेल. सदर कागदपत्र उपलब्ध नसल्यास संबंधित तहसीलदार किंवा तलाठी किंवा संबंधित ग्रामपंचायतीने दिलेले प्रमाणपत्र ग्राह्य धरण्यात येईल.
2. दर महिलेचे वय १९ किंवा त्यापेक्षा अधिक असावे सदर योजनेचा लाभ पहिल्या दोन अपत्यांपर्यंत राहिल १२ आठवड्यापूर्वी गर्भवती स्त्रीने आरोग्य केंद्रात नोंदणी करावी गरोदरपणाच्या कालावधीत निर्माण तीन वेळा आरोग्य केंद्र तपासणी करून घ्यावी.
3. गरोदर मातांची नोंदणी करतेवेळी माता बाल संगोपन कार्ड व जननी सुरक्षा योजनेचे कार्ड भरून माते सोबत द्यावी गरोदर माता प्रसूतीसाठी माहेरी किंवा इतर ठिकाणी केल्यास तिने जननी सुरक्षा योजनेचे कार्ड सादर केल्यास तिला जननी सुरक्षा योजनेचे अनुदान रोखीने त्वरित दिले जाईल. तशी नोंद जननी सुरक्षा कार्डवर घेण्यात येईल. त्यामध्ये क्षेत्राचा निकष लावला जाणार नाही.
4. ज्या गरोदर मातेची प्रसूती घरी झालेली आहे अशा मातेस बाळंतपणानंतर ७ दिवसात चेकने देण्यात येईल.
5. ज्या गरोदर मातेचे बाळंतपण शासकीय आरोग्य संस्थेत झालेले आहे. त्यांना शहरी भागासाठी ६०० रुपये व ग्रामीण भागासाठी ७०० रुपये रोखीने देय राहतील.
6. प्रसूती शासकीय आरोग्य संस्थेत झाल्यानंतर सदरहू माता दवाखान्यात कमीत कमी ४८ तास भरती राहिल. अशा रीतीने त्या महिलेस उद्युक्त करून त्या कालावधीत मातेच्या व बालकाच्या आरोग्याची तपासणी औषधोपचार व देखभाल वैद्यकीय अधिकाऱ्यांकडून केली जाईल.



7. खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक व स्वयंसेवी संस्थांच्या नामांकित केलेल्या रुग्णालयात झालेल्या परिस्थितीपैकी पात्र लाभार्थ्यांना जननी सुरक्षा योजनेचा लाभ जवळच्या शासकीय आरोग्य संस्थेमार्फत देण्यात येतो.
8. ग्रामीण भागात शासकीय अथवा खाजगी संस्थेत प्रसूती काळातील गुंतागुंतीमुळे शिजेरियन शस्त्रक्रिया करावयाची झाल्यास व त्यासाठी शासकीय रुग्णालयात तज्ञ वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची सेवा उपलब्ध नसल्यास खाजगी तज्ञ वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना त्यांची सेवा देण्यासाठी १५०० रुपये मानधन किंवा शस्त्रक्रिया खाजगी रुग्णालयास झाल्यास १५०० रुपये अनुदान खाजगी रुग्णालयास देण्यात येईल.
9. तसेच नामनिर्देशित करण्यात आलेली प्रसूती रुग्णालयात प्रसूती झाल्यास त्या संस्थांना ही वरील अनुदान देय राहिल.
10. आशा स्वयंसेविके द्वारे रुग्णालयात प्रसूतीसाठी आणलेली महिला ही दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती इत्यादी असल्यास तिला जननी सुरक्षा योजनेतून कामासाठी २५०/- रुपये मोबदला मिळतो. जर महिला दारिद्र्यरेषेखाली नसल्यास कामाचा मोबदला मिळत नाही.
11. आशा स्वयंसेविकेला दर गरोदर मातेबरोबर दवाखान्यात प्रसूतीपर्यंत रहात असेल व प्रसूतीनंतर मातेची व बाळाची भेट व बाळाला बीसीजी लस सात दिवसात मिळाल्यानंतर तिला २००/- रुपये मानधन देण्यात येते.
12. गरोदर स्त्रिया सोबत असताना अशा स्वयंशिकेला राहण्याचा व जेवणाचा मोबदला १५०/- रुपये मिळतात.

### जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमांमध्ये माता मृत्यु व बाल मृत्यु कमी करणे हा महत्वाचा भाग आहे. या कार्यक्रमांतर्गत जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम व इतर आनुषंगिक योजना राबविल्यामुळे आरोग्य संस्थातील प्रसूतीचे प्रमाण वाढले आहे. रुग्णालयात गरोदर मातेस व एक वर्षाखालील आजारी बालकास मिळणा-या सेवांच्या गुणवत्तेत वाढ करणे व त्यांना वाहतूक सेवा उपलब्ध करून देणे यासाठी जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

### उद्दिष्टे:

प्रत्येक गरोदर मातेस प्रसूतीपूर्व, प्रसूती दरम्यान व प्रसूतीपश्चात आरोग्य सुविधा व प्रयोगशाळा चाचण्या व एक वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकांस प्रयोगशाळा चाचण्या, औषधोपचार योग्यवेळी मोफत उपलब्ध करून देणे हे जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

### योजना:

शासन निर्णय दिनांक २६ सप्टेंबर, २०११ नुसार जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम दिनांक ७ ऑक्टोबर, २०११ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात सुरु करण्यात आला. कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणी व संनियंत्रण करण्यासाठी सहाय्यक संचालक माता आरोग्य यांना जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत राज्याचे नोडल अधिकारी म्हणून नेमण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे जिल्ह्यात स्तरावर जिल्हा आर.सी.एच. अधिकारी यांना जिल्हा नोडल अधिकारी म्हणून नेमण्यात आलेले आहे. जिल्हा आरोग्य कार्यालयातील प्रशासकीय अधिकारी यांना जिल्हा तक्रार निवारण अधिकारी म्हणून नेमण्यात आलेले आहे.

### दिल्या जाणाऱ्या सेवा:

#### गरोदर / प्रसूत माता यांच्यासाठी लाभ :

- १) गरोदरपणात व प्रसूती पश्चात होणाऱ्या गुंतागुंतीचे निदान व उपचार.

- २) मोफत व विना खर्च प्रसूती तसेच सिजेरियन शस्त्रक्रिया.
- ३) मोफत निदान व अत्यावश्यक प्रयोगशाळा चाचण्या रक्त व लघवी तपासणी तसेच सोनोग्राफी इत्यादी.
- ४) मोफत औषधी व लागणारे साहित्य.
- ५) मोफत आहार (स्वाभाविक प्रसूतीसाठी तीन दिवस व सिजेरियन शस्त्रक्रिया प्रसूतीसाठी सात दिवस आरोग्य संस्थेत भरती असताना).
- ६) मोफत रक्तपुरवठा.
- ७) मोफत वाहतूक व्यवस्था.
- ८) शासकीय आरोग्य संस्थेत.

#### ४.६.४ नवसंजीवनी योजना

शासनाने आदिवासी उपयोजना अंतर्गत कार्यान्वित असलेल्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये एकसुत्रता व प्रभावीपणा आणण्याचे दृष्टीने सर्व घटक कार्यक्रमांना एकत्र करून नवसंजीवनी योजना शासन निर्णय दि २५ जून १९९५ अन्वये सुरु केली आरोग्य विषयक कार्यक्रमांमध्ये आरोग्य संस्थांमध्ये रिक्त पदे त्वरित भरणे, वाहन सुस्थितीत ठेवणे, औषधांचा व वैद्यकीय उपकरणांचा पुरेसा साठा सतत ठेवण्याची दक्षता घेणे, पावसाळ्यापूर्वी आदिवासी गावे व पाडे यांचे सर्वेक्षण करणे व प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक उपाययोजना करणे, पाणी शुद्धिकरणाचे पर्यवेक्षण करणे, अंगणवाडी लाभार्थीची वैद्यकीय अधिका-यांकडून नियमित तपासणी करणे इत्यादी बाबींचा समावेश या योजनेमध्ये करण्यात आला आहे.

#### उद्देश:

आदिवासी प्रवण कार्यक्षेत्रातील जनतेच्या आरोग्यात सुधारणा करणे, त्यांना आरोग्य विषयक सुविधा पुरवणे, आदिवासींना पिण्याचे शुद्ध व पुरेसे पाणी उपलब्ध करून देणे, अन्नधान्य पुरवठा सुनिश्चित करून आहार देणे, बालकांवर योग्य व वेळीच उपचार करून त्यांच्या प्रकृतीत सुधारणा घडवून आणणे या सर्व उपाययोजनांद्वारे आदिवासींचे क्रियाशील आयुष्य वाढविणे हा नवसंजीवनी योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे.

#### राबविण्यात येणारे कार्यक्रम

नवसंजीवनी योजनेतर्गत पुढील आरोग्य विषयक सेवा दिल्या जातात.

१. मातृत्व अनुदान योजना
२. भरारी पथक योजना
३. दाई बैठका योजना
४. पाणी नमुना तपासणी
५. पावसाळ्यापूर्वी करावयाच्या उपाययोजना
६. सॅम व मॅम च्या मुलांना आहार सुविधा व बुडीत मजुरीपोटी द्यावयाचे अनुदान

#### मातृत्व अनुदान योजना:

गरोदर मातांची नियमित आरोग्य तपासणी व्हावी व त्यांना सुयोग्य आहार वेळेत उपलब्ध व्हावा तसेच त्यांना गरोदरपणात व नंतर विश्रांती मिळावी त्या दृष्टीने शासनाने मातृत्व अनुदान योजना राबविण्यात येते. या योजनेमध्ये गरोदरपणामध्ये रुपये ४००/- रोखीने व रुपये ४००/- ची औषधे याप्रमाणे प्रत्येक लाभार्थीला एकूण रुपये ८००/- चा लाभ दिला जातो. या योजनेचा लाभ ३ जिवंत अपत्य (२ जिवंत अपत्ये व सध्या गरोदर) असणा-या आदिवासी महिलांना दिला जातो.

#### निष्कर्ष :

1. भारतातील बालमृत्यूचे प्रमाण राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात आल्यानंतर प्रमाण घटत गेलेले दिसून येते. सन २००५ मध्ये बाल मृत्यूचे प्रमाण ५५.७% होते. ते २००६ मध्ये ५३.७% , २००७ मध्ये ५१.६%, २००८ मध्ये ४९.५%, २००९ मध्ये ४७.४%, २०१० मध्ये ४५.२% आणि २०११ मध्ये ४३.२%, २०१२ मध्ये ४१.१%, २०१३ मध्ये ३९.१%, २०१४ मध्ये ३७.२% आणि २०१५ मध्ये ३५.३% इतके बाल मृत्यूचे प्रमाण घटत गेल्याचे दिसून येते. यावरून असे दिसते की, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान बाल मृत्यूचे प्रमाण घटविण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.
2. भारतातील माता मृत्यूचे प्रमाण राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात आल्यानंतर प्रमाण घटत गेलेले दिसून येते. सन २००६ मध्ये २५०, २००९ मध्ये २१०, २०१२ मध्ये १८०, २०१३ मध्ये १७० इतके माता मृत्यूचे प्रमाण घटत गेल्याचे दिसून येते. यावरून असे दिसते की, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान माता मृत्यूचे प्रमाण घटविण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.
3. महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात आल्यानंतर संस्थेत प्रसूतीचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसून येते. सन २००५-०६ संस्थेत प्रसूतीचे प्रमाण ५३% होते. ते २००६-०७ मध्ये ५०% होऊन थोडी घट झाल्याचे दिसते. मात्र २००७-०८ मध्ये ७०% यानंतर मात्र यात सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. २००८-०९ मध्ये ८३%, २००९-१० मध्ये ९०%, २०१०-११ मध्ये ९१% आणि २०११-१२ मध्ये ९३% इतके संस्थेत प्रसूतीचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसून येते. यावरून असे दिसते की, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान संस्थेत प्रसूतीचे प्रमाण वाढविण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.
4. भारतातील आणि महाराष्ट्रातील माता मृत्यूचे प्रमाण राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबविण्यात आल्यानंतर प्रमाण घटत गेलेले दिसून येते. सन २००१ ते २००३ मध्ये अनुक्रमे ३०१ आणि १४९, २००४ ते २००६ मध्ये २५४ आणि १३०, २००७ ते २००९ मध्ये २१२ आणि १०४, २०१० ते २०१२ मध्ये १६७ आणि ८७, २०१३ ते २०१५ मध्ये १३० आणि ६८, २०१६ ते २०१८ मध्ये ११३ आणि ४६, आणि २०१९ ते २०२१ मध्ये १०३ आणि ३८ इतके माता मृत्यूचे प्रमाण घटत गेल्याचे दिसून येते. यावरून असे दिसते की, भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील सरासरी मातामृत्यू दर जास्त कमी झाल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. अशा प्रकारे राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान माता मृत्यूदर घटविण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.

#### सारांश:

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत देशातील आणि राज्यातील नागरिकांना गुणात्मक प्रतिबंधात्मक आणि रोग निवारक आरोग्यदायी सेवा देण्याच्या उद्देशाने एकंदरीत राज्यस्तरावरून ते ग्रामस्थारापर्यंत विशेषतः आदिवासी बिगर आदिवासी आणि दुर्गम भागातील ही यंत्रणा कटिबद्ध आहे. तसेच शासनाच्या ध्येय धोरणांचे आणि वेळोवेळी निर्माण केलेल्या योजना व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ही यंत्रणा करत आहे. तसे पाहता प्रायोगिक प्रशासन राज्यातील शेवटच्या घटकापर्यंत आरोग्य विषयक सुविधा कशा पोहोचविल्या जातील यासाठी कशाचे प्रयत्न आपले दायित्व म्हणून करित आहे.

#### संदर्भसूची:

1. सप्टेंबर 2015, ISSN:2395-६९६८
2. सप्टेंबर 2015, ISSN:2395-६९६८
3. Published- २० सप्टेंबर २०२२ ,पुढारी पुणे.
4. भारतीय आरोग्य पुस्तिका
5. बहुउद्देशीय आरोग्य कर्मचारी प्रशिक्षण पुस्तिका
6. <https://arogya.maharashtra.gov.in>.
7. <https://nrhm.maharashtra.gov.in/>

## हॉकी चे जादूगार मेजर ध्यानचंद

प्रा. डॉ महेश जाधव

शा. शिक्षण विभाग नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय नांदेड.

भारताचे महान खेळाडू मेजरध्यानचंद यांचा जन्म 29 ऑगस्ट 1905 रोजी अलाहाबाद येथे झाला. 29ऑगस्ट हा दिवस भारतामध्ये राष्ट्रीय खेळ दिवस म्हणून साजरा करतो. मेजरध्यानचंद यांनी राष्ट्रीय, अंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत 1000 पेक्षा जास्त गोल केलेत.भारताचे महान खेळाडू हॉकीचे जादूगार म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ध्यानचंद यांचे कर्तृत्व खेळातील कामगिरी पाहता, त्यांनी भारतीय हॉकीला जागतीक किर्ती मिळवून दिली. ऑलिम्पिक स्पर्धेत हॉकी मध्ये ते खेळत असताना भारतीय संघाने जर्मनीला लागोपाठ तीन 1928 अॅमस्टरडॅम,1932 लॉन्सएंजेलीस आणि 1936 बर्लिन ऑलिम्पिक मध्ये सुवर्णपदके मिळविली होती.या सामन्यात भारताने अंतिम सामन्यात यजमान संघाचा 8-1 असा पराभव केला होता. तो दिवस 15 ऑगस्ट होता. बारा वर्षां नंतर त्याच दिवशी भारत स्वतंत्र झाला.हा आश्चर्यकारक योगायोग आहे. या सामन्यात जर्मनी ने गोल्ड जिंकावे व आपल्या देशाची मान उंचावी म्हणून जर्मनीचे राष्ट्रअध्यक्ष हिटलर तेथे उपस्थित होता.

कारण जर्मनी व भारत फायनल मॅच होती.भारत हा सामना हरावा म्हणून जर्मनीने खूप प्रयत्न केले.एवडेच नाही तर जर्मनीच्या फिल्ड स्टापने आपल्या प्रशासनाच्या सांगण्यावरून एक निर्णय घेतला होता. मैदानाला गरजेपेक्षा जास्त ओले केल होत. भारतीय खेळाडूचे शुज हलक्या प्रतिचे असल्याने ते घसरून पडतील असा त्यांचा समज होता. परंतू मेजर ध्यानचंद यांनी परिस्थिती ओळखली व त्यांनी एक धाडसी निर्णय घेतला व स्वताच्या पायाचे शुज काडून टाकले व मोकळ्या पायाने सामना खेळला व भारताला 8-1ने सामना जिंकून दिला. मेजर ध्यानचंद यांचा खेळ बघून हिटलर चकित झाला.हा सामना संपण्याआधी काही मिनीटे अगोदर हिटलर तावातावाने तेथून निघून गेला. कारण स्टेडीयमच्या आत आणि बाहेर सध्दा जर्मनीचे लोक सामना पाहण्यासाठी आले होते. परंतू भारताने हा सामना जिंकला व ऑलिम्पिक गोल्ड मेडल जिंकले. तेथील सर्व वातावरण शांत तर भारतामध्ये दिवाळी साजरी करण्यात आली.सामना संपल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी मेजर ध्यानचंद यांना हिटलर ने आपल्या ऑफीसमध्ये बोलावले आणि त्यांना अनेक आमिंशे दाखवली व ध्यानचंद यांना पायाकडे बोट दाखवून म्हणाले तूमची गरीबी मी दूर करतो.जर्मन सैन्यात मोठे अधिकारी, भरपूर पगार, मोठा बंगला, गाडी, जमीन देतो तूमही यानंतर आमच्या जर्मनी देशाकडून खेळा. प्रचंड स्वाभीमानी आणि प्रचंड देशभक्त असलेले मेजरध्यानचंद यांनी त्यांना कडव्या शब्दात सरळ नकार दिला. मेजरध्यानचंद यांचा खेळतर जादूमय होताच पण त्यांच्या कडव्या देशभक्तीसाठी आपल्या कडून त्यांना मानाचा मुजरा. याच फायनल मॅच दरम्यान जर्मनीच्या खेळाडूने खेळ चालू असताना ध्यानचंद यांच्या हॉकी स्टिकने तोंडावर मारून एक दात तोडला तरी ते खेळले.याच सामन्यात त्यांचा खेळ बघून त्यांची हॉकी स्टिक तोडून तपासण्यात आली. तरीसध्दा त्यांच्या खेळावर काही परिणाम झाला नाही. या ऑलिम्पिक स्पर्धेत ते भारतीय कर्णधार होते. हॉकीत भारताने एकून आठ सुवर्ण पदके मिळविली आता ज्या पध्दतीने घराघरात क्रिकेट खेळले जाते त्याच पध्दतीने

मेजरध्यानचंद यांच्या काळात भारतात हाॅकी खेळली जात होती. परंतू 1980 नंतरच्या ऑलिम्पिक स्पर्धेनंतर हाॅकीला जी घसरण लागली तिच्यामूळे लोकांचे या खेळाकडे दूर्लक्षच झाले. खेळ कोणताही असो एखादया राष्ट्रीय स्पर्धेस मेजरध्यानचंद यांचे नाव देण्यात यावे उदा. क्रिकेट मधील रणजी करंडक. तेव्हा कूठे ध्यानचंद यांचे क्रीडा कामगीरी प्रत्येक वेगवेगळया खेळातील खेळाडूला कळेल खेळात चांगले प्रदर्शन करून विद्यार्थी दाखवतील. 2008 ते 2009 नंतर मेजरध्यानचंद यांची खेळातील कामगीरी पाहता त्यांना भारतरत्न देण्याची मागणी सतत करण्यात येत असते.

मेजरध्यानचंद यांच्या नावाने जिल्हयात मोठी स्पर्धा घेणे, प्राथमिक स्तरावर स्कुल ऑलिम्पिक क्रीडा स्पर्धा घेवून क्रीडाचे वातावरण तयार करण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. मेजरध्यानचंद यांचे क्रीडा कार्य प्रत्येक शाळेत पोहोचवणे गरजेचे आहे जेणेकरून विद्यार्थी क्रीडा स्पर्धेकडे वळतील. नुकतेच संपन्न झालेले पेरिस ऑलिम्पिक 2024 मध्ये भारतीय हाॅकी संघाने ब्रॉन्झ मेडल मिळविले आहे. ही भारताच्या क्रीडा क्षेत्राकरिता चांगली बाब आहे. पुढील ऑलिम्पिक 2028 मध्ये अमेरिकेतील लॉस एंजेलीस या ठिकाणी होणार आहे या ऑलिम्पिक स्पर्धेत नवीन पाच खेळाचा समावेश करण्यात आला असून त्यामध्ये टी 20 क्रिकेटचा समावेश करण्यात आला असल्याने ही बाब भारतासाठी एक चांगली संधी आहे.

Doly Pokharna  
Researcher – School of Studies in Commerce,  
Vikram University, Ujjain (M.P.)  
Dr.Seema Dubey  
Assistant Professor  
Mahakal institute of Management  
Ujjain (M.P.)

## “भारत में संचालित किसान क्रेडिट कार्ड योजना का समीक्षात्मक अध्ययन”

**सारांश :** कृषि ऋण और वित्तीय समावेशन को बढ़ावा देने के लिए किसान क्रेडिट कार्ड योजना बैंकिंग क्षेत्र का एक महत्वपूर्ण प्रयास है। प्रस्तुत शोध पत्र में किसान क्रेडिट कार्ड योजना का समीक्षात्मक अध्ययन किया गया है। किसानों और कृषि अर्थव्यवस्था पर किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अध्ययन में यह पाया गया कि योजना के गैर लाभार्थी किसानों की तुलना में योजना के लाभार्थी किसानों की खेती की लागत कम थी और तीन प्रमुख फसलों सोयाबीन, गेहूँ और चना के लिए प्रति हेक्टेयर शुद्ध आय अधिक थी। योजना के लाभार्थी किसानों की उधार लेने की लेनदेन लागत अपेक्षाकृत कम है, जिसे और कम करने की आवश्यकता है। किसान क्रेडिट कार्ड योजना की प्रमुख समस्याओं में अनावश्यक कागजी कार्यवाही, ऋण के भुगतान में देरी और समय पर ऋण की अनुपलब्धता आदि हैं। भारत सरकार ने वर्ष 1998-99 में किसान क्रेडिट कार्ड योजना प्रारंभ की थी। इस योजना द्वारा बैंकों द्वारा अग्रिम ऋण देने की प्रक्रिया को सरल बनाया गया है, जिससे किसानों को समय पर ऋण की उपलब्धता सुनिश्चित हो पायी है। फसल ऋण की समय पर उपलब्धता से किसानों को अधिक लाभ प्राप्त करने में मदद मिली है और कृषि कार्यों के संचालन में लचीलापन आया है, जिस कारण बेहतर ढंग से ऋण का पुनर्भुगतान भी हो रहा है। भारत में कृषि क्षेत्र के सतत् विकास हेतु किसान क्रेडिट कार्ड योजना अत्यंत लाभदायक रही है।

**की वर्ड :-** किसान क्रेडिट कार्ड, कृषि ऋण, केसीसी योजना।

### प्रस्तावना :

कृषि क्षेत्र हमारी अर्थव्यवस्था का मुख्य आधार है। कृषि क्षेत्र के उत्पादन का देश के आर्थिक विकास पर प्रत्यक्ष प्रभाव पड़ता है। देश में आधी से अधिक हमारी जनसंख्या अपनी आजीविका के लिए कृषि क्षेत्र पर निर्भर है। भारतीय अर्थव्यवस्था के सकल घरेलू उत्पाद (जीडीपी) में कृषि का योगदान 27 प्रतिशत से कम है, फिर भी कृषि क्षेत्र के महत्व को कम करके नहीं माना जा सकता है। कृषि कार्य अनादि काल से किया जा रहा है और सदैव जारी रहेगा। कृषि उद्योग देश के सामाजिक-आर्थिक विकास के लिए सभी रणनीतिज्ञों के सदैव केन्द्र में रहता है। कृषि क्षेत्र का तीव्र विकास न केवल निरंतर खाद्य सुरक्षा को सुनिश्चित करता है, बल्कि उद्योगों और सकल घरेलू उत्पाद के विकास में भी सहयोग करता है। सहकारी बैंक, वाणिज्यिक बैंक और क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों द्वारा प्रदान किए गए कृषि ऋण, कृषि कार्यों को प्रत्यक्ष रूप से प्रभावित करते हैं। भारतीय आर्थिक विकास में कृषि की महत्वपूर्ण भूमिका है। स्वतंत्रता-पूर्व काल में भारतीय कृषि को जीवन निर्वाह एवं व्यवसाय के रूप में वर्णित किया जा सकता है। भारत में स्वतंत्रता के पश्चात पंचवर्षीय नियोजन प्रारंभ हुआ और वर्ष 1966 में हरित क्रांति के आने के बाद, अनेक किसानों ने कृषि कार्य को व्यवसायिक आधार पर अपनाया है। कृषि आजीविका का मुख्य स्रोत है, जो सबसे बड़ा रोजगार का क्षेत्र है। कृषि क्षेत्र में वर्ष 1951 में 69.5 प्रतिशत कामकाजी आबादी संलग्न थी, यह प्रतिशत वर्ष 1999 में घटकर 66.9 प्रतिशत और वर्ष 2001 में 56.7 प्रतिशत हो गया था। कृषि क्षेत्र बढ़ती हुई जनसंख्या को खाद्य अधिशेष प्रदान करता है, क्योंकि जनसंख्या का भारी दबाव से भोजन की मांग तेजी से बढ़ती जा रही है। कृषि क्षेत्र पूंजी निर्माण में योगदान देता है साथ ही यह निवेश के लिए संसाधन उपलब्ध करवाता है। कृषि का यह योगदान अधिक महत्वपूर्ण है क्योंकि इसके बिना कोई पूंजी निर्माण कार्य नहीं हो सकता है। जब तक पूंजी निर्माण की दर पर्याप्त उच्च स्तर तक नहीं बढ़ जाती, आर्थिक विकास नहीं हो सकता है। 19 वीं शताब्दी के मध्य से पहले भारतीय किसान मुख्य रूप से अपने परिवारों की जरूरतों को पूरा करने के लिए भूमि पर खेती कार्य किया करते थे लेकिन 20 वीं सदी की शुरुआत से भारतीय किसानों ने कपास, जूट, गन्ना जैसी नकदी फसलों का उत्पादन प्रारंभ किया। मौलिक रूप से कृषि उत्पादों को विभिन्न श्रेणियों में वर्गीकृत किया जाता है, जैसे खाद्यान्न, तिलहन, दालें, फल और फूल आदि के रूप में।

### शोध पत्र के उद्देश्य :

1. मध्यप्रदेश में किसान क्रेडिट कार्ड योजना की प्रगति और प्रदर्शन का समीक्षात्मक अध्ययन करना।
2. किसान क्रेडिट कार्ड योजना की प्रमुख बाधाओं की पहचान कर उपयुक्त सुझाव प्रस्तुत करना।
3. यह ज्ञात करना कि केसीसी योजना ने किसान परिवारों की ऋण समस्याओं का कितना सफल समाधान किया है।

### समक संकलन :

मध्यप्रदेश के नीमच जिले में योजना से लाभांवित कुल 50 किसान एवं गैर लाभांवित कुल 50 किसानों से व्यक्तिगत साक्षात्कार द्वारा प्राथमिक डेटा एकत्रीत करके किसान क्रेडिट कार्ड योजना का समीक्षात्मक अध्ययन किया गया है।

### किसान क्रेडिट कार्ड योजना का परिचय :

कृषि क्षेत्र के लिए ऋण समस्याओं को दूर करने के लिए, भारतीय रिजर्व बैंक ने दिसंबर 1997 में आर. वी. गुप्ता की एक सदस्यीय उच्च स्तरीय समिति की स्थापना की थी। इसमें ऋण वितरण प्रणाली में सुधार के साथ-साथ ऋण सरलीकरण के उपाय भी सुझाए गए थे। इस समिति ने ऋण के प्रवाह को बढ़ाने में वाणिज्यिक बैंकों द्वारा सामना की जाने वाली बाधाएं, नए उत्पादों और सेवाओं को पेश करना और प्रक्रियाओं व विधियों को सरल बनाना, ग्रामीण कृषकों को पर्याप्त मात्रा में और समय पर ऋण प्राप्त करने में सक्षम बनाने की दृष्टि से कार्य करने के संबंध में अपनी रिपोर्ट अप्रैल 1998 में प्रस्तुत की गई थी। किसानों तक ऋण एवं क्रेडिट पहुंचाने के लिए भारत सरकार ने वर्ष 1998-99 में किसान क्रेडिट कार्ड योजना प्रारंभ की थी। भारतीय रिजर्व बैंक एवं नाबार्ड ने मिलकर संयुक्त रूप से किसान क्रेडिट कार्ड योजना प्रारंभ की गयी और भारतीय रिजर्व बैंक द्वारा इस योजना के क्रियान्वयन हेतु मार्गदर्शक सिद्धांत तैयार किये गए। ये मार्गदर्शक सिद्धांत किसानों को क्रेडिट कार्ड जारी करने वाली बैंकों एवं विभिन्न वित्तीय संस्थाओं के अनुपालन हेतु जारी किये गए हैं। किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत निर्गमित वित्त द्वारा किसान अपने खेती से संबंधित कार्यों के लिए उर्वरक, बीज, खाद और कीटनाशक आदि खरीद सकें। वर्तमान में योजना के अंतर्गत किसान हितग्राहियों की संख्या में तेजी से वृद्धि हो रही है। किसानों की अल्पकालीन वित्तीय आवश्यकताओं की पूर्ति करने के उद्देश्य से इस योजना को तैयार किया गया था। यह साख निर्गमन की एक विशिष्ट योजना है, इस योजना का मुख्य उद्देश्य कृषि क्षेत्र में प्रयोग होने वाले बीज, उर्वरक, दवाईयां, फसल उत्पादन संबंधी मशीनरी एवं अन्य व्ययों की पूर्ति हेतु वित्त उपलब्ध कराना है। बैंकिंग व्यवस्था के माध्यम से किसानों को समुचित और यथासमय सरल व आसान तरीके से कम ब्याज दरों पर आर्थिक सहायता उपलब्ध कराना है, ताकि खेती करने एवं आवश्यक उपकरणों को खरीदने के लिये वित्तीय आवश्यकताओं की पूर्ति हो सके। सरकार की इस योजना को सफल बनाने में सहयोग देने वाले राष्ट्रीयकृत बैंकों में मध्यप्रदेश ग्रामीण बैंक, इलाहाबाद बैंक, सेन्ट्रल बैंक, केनरा बैंक, बैंक ऑफ इंडिया, बैंक ऑफ बड़ौदा, आंध्र बैंक, सिंडिकेट बैंक, यूको बैंक, इंडियन बैंक, पंजाब नेशनल बैंक, आदि प्रमुख रूप से सम्मिलित हैं।

### किसान क्रेडिट कार्ड योजना के उद्देश्य :

किसान क्रेडिट कार्ड योजना का उद्देश्य किसानों को उनकी खेती और अन्य आवश्यकताओं जैसे फसलों की खेती के लिए अल्पावधि ऋण आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए, फसल कटाई के बाद का खर्च, उत्पादन विपणन ऋण, किसान परिवार की उपभोग आवश्यकताएँ, कृषि संपत्तियों और कृषि से संबद्ध गतिविधियों, जैसे डेयरी पशु, अंतर्देशीय मत्स्य पालन आदि के रखरखाव के लिए कार्यशील पूंजी, कृषि और संबद्ध गतिविधियों जैसे पंप सेट, स्प्रेयर, डेयरी पशु आदि के लिए निवेश ऋण की आवश्यकता आदि के लिए एकल खिड़की प्रणाली के तहत बैंकिंग प्रणाली से पर्याप्त और समय पर ऋण सहायता प्रदान करना है।

**योजना की पात्रता :**

किसान क्रेडिट कार्ड योजना में सभी किसान – व्यक्तिगत/संयुक्त उधारकर्ता जो मालिक कृषक हैं, काश्तकार किसान, मौखिक पट्टेदार और बंटाईदार एवं किसानों का संयुक्त देयता समूह जिसमें काश्तकार, बंटाईदार आदि को पात्रता दी गई है।

**योजना में ऋण राशि का निर्धारण :**

किसान क्रेडिट कार्ड के तहत क्रेडिट सीमा सीमांत किसानों के अलावा सभी किसानों के लिए प्रथम वर्ष के लिए अल्पावधि सीमा तय की जाएगी। एक वर्ष में एकल फसल उगाने वाले किसानों के लिए फसल के लिए वित्त का पैमाना (जैसा कि जिला स्तरीय तकनीकी समिति द्वारा तय किया गया है), खेती की गई क्षेत्रफल की सीमा + फसल कटाई के बाद की सीमा का 10 प्रतिशत/घरेलू/खपत आवश्यकताएं + कृषि संपत्तियों की मरम्मत और रखरखाव व्यय की सीमा का 20 प्रतिशत + फसल बीमा, पीएआईएस और संपत्ति बीमा। द्वितीय और बाद के वर्षों के लिए फसल की खेती के उद्देश्य के लिए प्रथम वर्ष की सीमा ऊपर के रूप में और प्रत्येक क्रमिक वर्ष (दूसरे, तीसरे, चौथे और पांचवें वर्ष) और अनुमानित अवधि के लिए लागत वृद्धि/वित्त के पैमाने में वृद्धि की सीमा का 10 प्रतिशत किसान क्रेडिट कार्ड की अवधि के लिए ऋण घटक, अर्थात् पांच वर्ष। एक वर्ष में एक से अधिक फसल उगाने वाले किसानों के लिए पहले वर्ष के लिए प्रस्तावित फसल पद्धति के अनुसार उगाई गई फसलों के आधार पर उपरोक्त सीमा तय की जानी है और लागत वृद्धि/वित्त के पैमाने में वृद्धि के लिए सीमा का अतिरिक्त 10 प्रतिशत प्रत्येक क्रमिक वर्ष (दूसरे, तीसरे, चौथे और पांचवें वर्ष) के लिए। यह माना जाता है कि किसान शेष चार वर्षों के लिए भी उसी फसल पैटर्न को अपनाता है। यदि किसान द्वारा अपनाई गई फसल पद्धति को बाद के वर्ष में बदल दिया जाता है, तो सीमा पर फिर से काम किया जा सकता है।

**तालिका 01****भारत में किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत निर्गमित कार्ड की एजेंसी-वार प्रगति**

(कार्ड की संख्या लाख में)

वर्ष	वाणिज्यिक बैंक	आनुपातिक प्रतिशत	क्षेत्रीय ग्रामीण बैंक	आनुपातिक प्रतिशत	सहकारी बैंक	आनुपातिक प्रतिशत	योग
1998-99	6.22	79.34	0.06	0.77	1.55	19.77	7.84
1999-00	13.66	26.61	1.73	3.37	35.95	70.02	51.34
2000-01	23.90	27.62	6.48	7.49	56.14	64.89	86.52
2001-02	30.71	32.88	8.34	8.93	54.34	58.20	93.41
2002-03	27	32.76	9.64	11.69	45.79	55.55	82.43
2003-04	30.94	33.46	12.73	13.77	48.78	52.75	92.47
2004-05	43.96	45.41	17.29	17.86	35.56	36.74	96.80
2005-06	41.65	51.98	12.49	15.59	25.98	32.43	80.12
2006-07	48.08	56.49	14.09	16.56	22.98	27	85.11
2007-08	46.06	54.38	17.73	20.93	20.91	24.69	84.70
2008-09	58.34	67.90	14.14	16.46	13.44	15.64	85.92
2009-10	53.13	59	19.49	21.64	17.43	19.36	90.05
2010-11	55.83	54.90	17.74	17.45	28.12	27.65	101.69
2011-12	68.04	57.86	19.95	16.96	29.61	25.18	117.60
2012-13	82.43	63.50	20.48	15.78	26.91	20.73	129.82
2013-14	80.51	61.60	21.52	16.45	28.66	21.93	130.69
2014-15	82.96	64.19	18.69	14.46	27.59	21.35	129.24
2015-16	84.65	61.18	22.85	16.51	30.86	22.30	138.36
2016-17	90.25	61.78	23.60	16.15	32.24	22.07	146.09
2017-18	92.52	62.53	25.59	17.30	29.84	20.17	147.95
2018-19	90.74	62.89	22.25	15.42	31.29	21.69	144.28
2019-20	93.61	63.28	23.87	16.13	30.46	20.59	147.94
2020-21	75.87	71.09	14.35	13.45	16.51	15.47	106.73
2021-22	80.42	70.16	15.88	13.85	18.33	15.99	114.63
2022-23	98.36	72.31	17.48	12.85	20.18	14.84	136.02
<b>MEAN</b>	<b>59.99</b>	<b>-</b>	<b>15.94</b>	<b>-</b>	<b>29.18</b>	<b>-</b>	<b>105.11</b>

Source: RBI (various issues)



**समीक्षा :**

तालिका क. 01 में भारत में किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत निर्गमित कार्ड की एजेंसी-वार प्रगति (संख्या लाख में) दर्शायी गई है। वाणिज्यिक बैंकों द्वारा किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत वर्ष 1998-99 से वर्ष 2022-23 तक सबसे अधिक किसान क्रेडिट कार्ड निर्गमित किए गए हैं, जिसका प्रत्येक वर्ष औसत निर्गमन कार्डों की संख्या 59.99 लाख है। वर्ष 2022-23 में सर्वाधिक 98.36 लाख कार्ड निर्गमित किए गए। जो सभी संस्थाओं द्वारा जारी किए गए कुल कार्डों का 72.31 प्रतिशत है। सहकारी बैंकों द्वारा किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत वर्ष 1998-99 से वर्ष 2022-23 तक प्रत्येक वर्ष औसत निर्गमन कार्डों की संख्या 29.18 लाख है। वर्ष 2018-19 में सर्वाधिक 31.29 लाख कार्ड निर्गमित किए गए। जो सभी संस्थाओं द्वारा जारी किए गए कुल कार्डों का 21.69 प्रतिशत है। क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों द्वारा किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत वर्ष 1998-99 से वर्ष 2022-23 तक प्रत्येक वर्ष औसत निर्गमन कार्डों की संख्या 15.94 लाख है। वर्ष 2017-18 में सर्वाधिक 25.59 लाख कार्ड निर्गमित किए गए। जो सभी संस्थाओं द्वारा जारी किए गए कुल कार्डों का 17.30 प्रतिशत है।

**तालिका 02****भारत में किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत स्वीकृत राशि की एजेंसी-वार प्रगति**

(राशि करोड़ रु में)

वर्ष	वाणिज्यिक बैंक	आनुपातिक प्रतिशत	क्षेत्रीय ग्रामीण बैंक	आनुपातिक प्रतिशत	सहकारी बैंक	आनुपातिक प्रतिशत	योग
1998-99	1473	63.77	11	0.48	826	35.76	2310
1999-00	3537	46.86	405	5.37	3306	47.77	7548
2000-01	5615	34.18	1400	8.52	9412	57.30	16427
2001-02	7524	29.10	2382	9.21	15952	61.69	25858
2002-03	7481	28.47	2955	11.25	15841	60.28	26277
2003-04	9331	42.83	2599	11.93	9855	45.24	21785
2004-05	14756	43.16	3833	11.21	15597	45.62	34186
2005-06	18779	39.45	8483	17.82	20339	42.78	47601
2006-07	26215	56.10	7373	15.78	13141	28.12	46729
2007-08	20421	40.85	9074	18.15	20492	40.99	49987
2008-09	25865	55.42	7632	16.35	13172	28.22	46669
2009-10	39940	69.25	10132	17.57	7606	13.19	57678
2010-11	50438	69.45	11468	15.79	10719	14.76	72625
2011-12	69510	75.82	11520	12.57	10640	11.61	91680
2012-13	101090	80.05	13260	10.50	11920	9.44	126270
2013-14	105619	78.36	14523	10.77	14653	10.87	134795
2014-15	103840	73.34	17582	12.41	20154	14.26	141576
2015-16	106528	72.66	20542	14.01	19541	13.47	146611
2016-17	110410	73.36	18580	12.34	21520	14.29	150510
2017-18	108965	71.83	20567	13.55	22154	14.60	151686
2018-19	112548	69.83	22864	14.18	25750	15.97	161162
2019-20	110285	71.43	21589	13.98	22530	14.59	154404
2020-21	85642	76.63	13570	12.14	12545	11.22	111757
2021-22	92631	74.85	16594	13.40	14528	11.73	123753
2022-23	109870	72.85	21357	14.16	19580	12.98	150807
<b>MEAN</b>	<b>57932.52</b>	<b>-</b>	<b>11211.8</b>	<b>-</b>	<b>14870.96</b>	<b>-</b>	<b>84027.64</b>

Source: RBI (various issues)

**समीक्षा :**

तालिका क. 02 में भारत में किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत स्वीकृत राशि की एजेंसी-वार प्रगति (राशि करोड़ रु में) दर्शायी गई है। वाणिज्यिक बैंकों द्वारा किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत वर्ष 1998-99 से वर्ष 2022-23 तक सबसे अधिक राशि स्वीकृत की गई है, जिसकी प्रत्येक वर्ष औसत राशि 57932.52 करोड़ रु. है। वर्ष 2018-19 में सर्वाधिक राशि 1,12,548 करोड़ रु. स्वीकृत की गई थी, जो सभी संस्थाओं द्वारा जारी की गई कुल राशि का 69.83 प्रतिशत है। सहकारी बैंकों द्वारा किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत वर्ष 1998-99 से वर्ष 2022-23 तक प्रत्येक वर्ष औसत रूप में 14870.96 करोड़ रु. स्वीकृत

किए गए है। वर्ष 2018–19 में सर्वाधिक राशि 25,750 करोड़ रु. स्वीकृत की गई थी। जो सभी संस्थाओं द्वारा जारी की गई कुल राशि का 15.97 प्रतिशत है। क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों द्वारा किसान क्रेडिट कार्ड योजना के अंतर्गत वर्ष 1998–99 से वर्ष 2022–23 तक प्रत्येक वर्ष औसत रूप में 11,211.8 करोड़ रु. स्वीकृत किए गए है। वर्ष 2019–20 में सर्वाधिक राशि 21,589 करोड़ रु. स्वीकृत की गई थी। जो सभी संस्थाओं द्वारा जारी की गई कुल राशि का 13.98 प्रतिशत है।

#### निष्कर्ष :

इस अध्ययन से ऋण के स्रोत की प्राथमिकता में महत्वपूर्ण सकारात्मक परिवर्तन का पता चलता है। किसान क्रेडिट कार्ड जैसी योजनाओं ने भारत के ग्रामीण ऋण के परिदृश्य को बदल दिया। इसे अधिक प्रभावी बनाने के लिए आवश्यक कदम उठाने में यह अध्ययन काफी महत्वपूर्ण होगा। इस योजना द्वारा बैंकों द्वारा अग्रिम ऋण देने की प्रक्रिया को सरल बनाया गया है, जिससे किसानों को समय पर ऋण की उपलब्धता सुनिश्चित हो पायी है। फसल ऋण की समय पर उपलब्धता से किसानों को अधिक लाभ प्राप्त करने में मदद मिली है और कृषि कार्यों के संचालन में लचीलापन आया है, जिस कारण बेहतर ढंग से ऋण का पुनर्भुगतान भी हो रहा है। भारत में कृषि क्षेत्र के सतत् विकास हेतु किसान क्रेडिट कार्ड योजना अत्यंत लाभदायक रही है। किसान क्रेडिट कार्ड योजना के लाभों के संबंध में बहुत अधिक किसानों में जागरूकता आ गई है। योजना की ऋण वितरण प्रक्रिया को सरलीकरण करने एवं न्यूनतम कागजी कार्रवाई की आवश्यकता है। वर्तमान क्रेडिट सीमा को बढ़ाया जाना चाहिए साथ ही ब्याज दर को कम करना और विशेष रूप से आपदा काल व फसल की विफलता के समय में किस्त भुगतान में लचीलापन लाना चाहिए।

#### संदर्भ :

1. अंजनीकुमार, सिंह एवं प्रभातकुमार (2007) "ग्रामीण ऋण स्रोतों की पसंद को प्रभावित करने वाले कारक" भारतीय कृषि अर्थशास्त्र पत्रिका।
2. बैरिक, बी.बी. (2010) "किसान क्रेडिट कार्ड योजना – ग्रामीण गरीबी में कमी के लिए एक गतिशील हस्तक्षेप", इंटरनेशनल जर्नल ऑफ मार्केटिंग एंड टेक्नोलॉजी।
3. भास्कर, आर. (2006) "किसान क्रेडिट कार्ड की प्रभावशीलता एक अध्ययन"
4. जमुनारानी, एन. (2009) "किसान क्रेडिट कार्ड योजना के आयाम" द को-ऑपरेटर।
5. राजमोहन, एस., और सुभा, के. (2014) "भारत में किसान क्रेडिट कार्ड योजना : वित्तीय समावेशन का एक पहलू" आईजेएसआर – इंटरनेशनल जर्नल ऑफ साइंटिफिक रिसर्च।
6. "किसान क्रेडिट कार्ड – एक अध्ययन," सामयिक पत्र, आर्थिक विश्लेषण और अनुसंधान विभाग, राष्ट्रीय कृषि और ग्रामीण विकास बैंक।
7. उप्पल, आर.के., और जुनेजा, ए. (2012) "भारत में किसान क्रेडिट कार्ड योजना : मुद्दे और प्रगति", एशियाई सामाजिक विज्ञान और मानविकी अनुसंधान पत्रिका।

## बहिणाबाई यांची कविता: एक चिकित्सा

प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

मु. पो. पोहाणे ता. मालेगाव जि. नाशिक

### प्रास्ताविक:

इ. स. १८८० च्या नागपंचमीला बहिणाबाई चौधरींचा जन्म जळगाव शहरापासून अवघे दोन मैलांवर असलेल्या आसोदे या गावी झाला. बहिणाबाईंचे एका सधन शेतकरी कुटुंबात बालपण गेलेले दिसून येते. खानदेशातील प्रसिद्ध कवयित्री बहिणाबाईंच्या जीवनाला शिक्षणाचा अजिबात गंद किंवा स्पर्श नव्हता. त्या अशिक्षित, अडाणी होत्या! कष्टकरी सामान्य स्त्रीचे जीवन त्यांच्या वाट्याला आलेले होते. त्यांच्यावर आयुष्यात अनेक संकटे आली पण अतिशय खंबीरपणे त्यांनी त्या संकटांचा सामना केलेला दिसून येतो. ग्रामजीवन, गावभूमी, शेतकरी, गावगाडा या वातावरणातच त्या वाढल्या होत्या. घरकाम, शेतकाम करता-करता त्यांनी ही गाणी लिहिली आहेत. बहिणाबाईंची गाणी या फक्त कविता नसून त्यामधून जीवनाकडे पाहण्याचा अतिशय सकारात्मक दृष्टिकोन वाचकांना आल्याशिवाय राहत नाही.

बहिणाबाईंच्या निधनानंतर त्यांचा मुलगा सोपानदेव चौधरी यांनी प्र. के. अत्रे यांच्या मदतीने 'बहिणाबाईंची गाणी' या नावाने पुस्तक रूपाने ती प्रकाशित केली. जीवनाचे महान तत्वज्ञान बहिणाबाईंच्या कवितांमधून आपल्याला अनुभवास येते. त्यांची कविता शहाणपण शिकवते. जीवनाकडे तटस्थपणे पाहण्याचे सामर्थ्य त्यांना लाभले होते. समाज व्यवहाराचं सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांनी ते काव्यरूपात प्रकट केलेलं आहे. स्त्री भाषेच्या खुणा बहिणाबाईंच्या काव्यात स्पष्ट दिसतात. बहिणाबाईंनी माणसातच देव पाहिला होता. अगदी साधं, सोपं त्यांचं तत्वज्ञान असलं तरी ते संतसाहित्याची परंपरा सांगणारे आहे. जातं, शेत-शिवार, पशु-पक्षी यांच्याशी त्यांची कविता एकरूप होते. म्हणून ही गाणी पूर्वी सर्वांना आवडली, आताही आवडतात आणि यापुढेही ती आवडत राहतील. एका अशिक्षित स्त्रीने जे मराठी साहित्यात अमीट, असामान्य असं कर्तृत्व निर्माण केले आहे ते खूपच प्रेरणादायी आणि अनेक पिढ्यांना आदर्श ठरावे असेच आहे. मानवी जीवनाचे सार आपल्या साध्या, सोप्या, रसाळ भाषेत बहिणाबाई यांनी सांगितले आहे. ज्या कालखंडात दिग्गज कवींच्या काव्यास्वादात रसिकवाचक रंगून गेले होते, त्याच सुमारास खानदेशातील एका शेतकरी कुटुंबातील एक अडाणी स्त्री जात्यावर दळण दळता दळता, शेतात काम करता करता संसाराची गाणी गात होती. अक्षरगंध नसलेल्या या स्त्रीने मौलिक आणि आशयघन असा काव्यरूपातील हंडा महाराष्ट्राला बहाल केला होता. मानवी जीवनाचे सार आपल्या साध्या, सोप्या, रसाळ भाषेत बहिणाबाई यांनी सांगितले आहे. अशी ही लोकमाता, भूर्मीकन्या, निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी म्हणजे अस्सल ग्रामीण बोली लाभलेले शंभर नंबर सोने होय. बहिणाबाईंच्या कवितेत विविध भावभावनांचा आविष्कार आहे. पतीच्या निधनानंतर बहिणाबाईंना कविता स्फुरली असावी. पतीच्या निधनाचे दुःख ही त्यांच्या कवितेतील प्रारंभिक अवस्था असली तरी पुढे त्यांच्या रचनांचा विचार यष्टीपासून समष्टीपर्यंत विकसित झालेला दिसतो. बहिणाबाईंच्या कवितेचा पहिला श्रोता म्हणजेच त्यांचा मुलगा सोपानदेव हा होता. सोपानदेव स्वतः सांगतात, 'मी मराठी शाळेत असताना माझ्या आवडीचा धडा 'सावित्रीचे चातुर्य' मोठ्या ऐटीत वाचत होतो. आई माझ्याजवळ येऊन लक्षपूर्वक ऐकत होती. मला वाटले, माझ्या अशिक्षित आईला त्यामधले काय

कळणार आहे? त्यानंतर सकाळी आई दळायला उठली. जात्याच्या घरघरीबरोबर तिच्या ओठांतून बाहेर पडणाऱ्या मंजूळ ओव्या माझ्या कानी पडताच मी तिच्या मांडीवर डोके ठेवून पडलो. आई ओव्या गात होती.

“सायत्री सायत्री  
सत्येवानाची सावली  
निघे सत्यवान  
त्याच्या मागून घावली”<sup>१</sup>

दळण सरल्यावर मी आईला विचारले, 'या ओव्या तुला कुणी शिकवल्या?' त्यावर ती म्हणाली, 'कालदी तुनं माले धडा वाची दखाडा, त्याचज गानं माहया मनानं मी म्हनत व्हती!' रामप्रहरी जात्यावर दळता दळता त्यांच्या मुखातून बाहेर पडणाऱ्या ओव्या पुढे सोपानदेव टिपून घेऊ लागले. जात्यातून पीठ सहज पडावे, तशा त्यांच्या रचना घडत गेल्या. त्यांचे चिंतनशील सजग मन विविध घटकांचे, प्रसंगांचे, मानवी प्रवृत्तींचे, जीवनव्यवहाराचे निरीक्षण करीत होते. या निरीक्षणातून त्यांची कविता बहरत गेली. त्यांच्या कितीतरी रचनांना तुकोबांच्या रचनांप्रमाणे सुभाषितांचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. बहिणाबाई आपल्या रचनांमागे ईश्वरी प्रेरणा असल्याचे नमूद करतात. 'माझी माय सरसोती' या कवितेतून त्यांच्या काव्यनिर्मितीचे रहस्य उलगडते.

“माझी माय सरसोती  
माले शिकवते बोली  
लेक बहिनाच्या मनी  
किती गुपितं पेरली!”<sup>२</sup>

बहिणाबाई यांनी साक्षात सरस्वती आपल्या मुखातून काव्य व्यक्त करते असा भाव काव्यातून व्यक्त करतांना दिसतात.

बहिणाबाईंचे वडील उखाजी (उखई) हे गावचे महाजन होते. साहजिकच त्यांच्या घराण्याला गावात प्रतिष्ठा होती. ते कर्तृत्ववान होते, त्यांचा व्यवहार स्वच्छ होता. वडिलांच्या घरी नेहमीच येणाऱ्या जाणाऱ्यांची रीघ लागलेली असे. म्हणूनच बहिणाबाई म्हणतात,

“बापाजीच्या हायलीत  
येती शेट शेतकरी  
दारी खेटरांची रास  
घरी भरली कचेरी  
आईविषयी त्या सांगतात-  
माय भीमाई माऊली  
जशी आंब्याची साऊली”<sup>३</sup>

बहिणाबाईंचा विवाह वयाच्या तेराव्या वर्षी जळगावच्या नथूजी खंडेराव चौधरीबरोबर झाला होता. त्यांच्या माहेराप्रमाणेच सासरचे घराणेही प्रतिष्ठित होते. सासरी सर्व कुटुंब एकत्र राहत होते; पण लवकरच ते कुटुंब विभक्त झाले. वाटण्या झाल्या. वाट्याला आलेल्या घरात, मिळालेल्या मोजक्या जमिनीवर कष्ट करत

बहिणाबाई पतीसह राहू लागल्या. दोन-तीन वर्षांनी दुष्काळ पडला. दुष्काळाच्या काळात त्यांना खडी फोडण्याचे कामही करावे लागले. खडतर अशी जीवनाची वाट त्यांच्या वाट्याला आलेली दिसून येते..

बहिणाबाईना दोन मुले आणि एक मुलगी झाली होती. ओंकार, सोपान आणि काशी. परंतु दुर्दैवाने तिशीच्या आतच त्यांच्यावर वैधव्याची आपत्ती कोसळली. त्या काळात स्त्रीचा आधार म्हणजे पतीच असे. जोडीदार गेला म्हणजे संसाररथाचे एक चाकच निखळले. म्हणून त्या आपल्या एका कवितेत म्हणतात,

“अरे रडता रडता  
डोये भरले भरले  
आसू सरले सरले  
आता हुंदके उरले!...  
सांग सांग धर्ती माता  
अशी कशी जादू झाली  
झाड गेलं निंघीसनी  
मांघे सावली उरली!

बहिणाबाईना आता जगायचे होते ते मुलांसाठी.

देव गेले देवाघरी, आठी ठेयीसनी ठेवा

डोयापुढे दोन लाल, रडू नको माझ्या जीवा”<sup>४</sup>

असा स्वतःला धीर देऊन त्यांनी जीवन मार्ग पुढे आक्रमित केला; पण बहिणाबाईंवर संकटेच अधिक आली. त्यांची मुलगी काशी हिचे लग्न बालवयात झाले होते. तिला सासरी फारसे सुख लाभू शकले नाही. मोठा मुलगा ओंकार हा प्लेगमधून वाचला; पण दिव्यांग झाला. ओंकारच्या पत्नीलाही संसार सावरण्यासाठी कष्ट करावे लागले. ही सगळी संकटे बहिणाबाईंनी एकट्याने पचवली.

सोपानदेवांनी पत्नी लीलादेवींबरोबर नाशिकला बिऱ्हाड केले. तिथे बहिणाबाई जात असत. तिथे बहिणाबाईना लक्ष्मीबाई टिळक, जानकीबाई साठे अशा मोठ्या व्यक्तींशी परिचय झाला. त्या परिचयातून, चर्चेतून बहिणाबाईंचे काव्य अधिक फुलले, बहरले. संकटांना दूर सारताना त्या स्वतःच्या मनाला समजावत-

“रडू नको माझ्या जीवा  
तुले रड्याची रे सव  
रडू हासव जरा  
त्यात संसाराची चव”<sup>५</sup>

असे असले तरीही अनेकदा कर्जबाजारीपणामुळे त्यांचा जीव व्यथित व्हायचा. हातातोंडाची गाठ जोडताना पांडुरंगाला त्या म्हणतात,

“अरे पांडुरंगा तुझी  
कशी भक्ती करू सांग  
तुझ्या रूपाआड येतं  
सावकाराचं रे सोंग”<sup>६</sup>

बहिणाबाईंच्या संघर्षातही सकारात्मक पैलू जाणवतो. तळागाळातील माणसांच्या दुःखाचा, वेदनांचा वेध त्या घेतात. परमेश्वरावर डोळस श्रद्धा ठेवतात; पण त्यापेक्षा अधिक विश्वास आपल्या कर्तृत्वावर ठेवतात. दि. ३ डिसेंबर १९५१ रोजी बहिणाबाईंनी इहलोकाचा निरोप घेतला. या थोर कवयित्रीची गोड, परंतु परखड भाष्य करणारी बरीचशी गाणी सोपानदेव व त्यांचे मावसबंधू पीतांबर चौधरी यांनी टिपून ठेवली होती. ते हस्तलिखित सोपानदेवांना आईच्या निधनानंतर सापडले आणि त्यांनी ते आचार्य अत्रे यांच्याकडे नेले. 'अहो, हे बावनकशी सोनं आहे! हे महाराष्ट्रापासून लपवून ठेवणं, हा गुन्हा आहे.' असे अत्रे त्या कविता चाळताच भावनावश होऊन ओरडले. 1952 मध्ये 'बहिणाबाईंची गाणी'ची पहिली आवृत्ती निघाली आणि महाराष्ट्राला काव्यरूपी मोहरांचा हंडा मिळाला.

बहिणाबाईंची कविता ही त्यांच्या जीवनाचा आरसा आहे. वैधव्याची आपत्ती कोसळल्यावर भविष्याचा वेध त्या आपल्या काव्यातून घेतात; पण त्यांची व्यक्त व्हायची पद्धत निराळी आहे.

“लपे करमाची रेखा

माझ्या कुंकवाच्या खाली

पुशीसनी गेलं कुंकू

रेखा उघडी पडली”<sup>७</sup>

पती गेल्यावर धनाचा झराही आटला. बहिणाबाईंच्या कष्टांना सीमा राहिली नाही. पती नसलेल्या स्त्रीची किती वाईट व्यथा होते हेही त्यांनी आपल्या वरील कवितेतून चित्रित केले आहे.

आयुष्यात खूप काही माणसे हे आपल्या कष्टावर विश्वास न ठेवता हाताच्या रेषेवर विश्वास ठेवतात. पण गावात आलेल्या ज्योतिष्याला बहिणाबाई स्पष्ट सांगतात,

“नको नको रे ज्योतिषा

नको हात माझा पाहू

माझं दैव माले कये

माझ्या दारी नको येऊ!”<sup>८</sup>

खोट्या आशेच्या आहारी न जाता कष्टावर, वास्तवावर त्यांचा विश्वास दिसून येतो. बहिणाबाईंचा आत्मविश्वास कष्टावर विश्वास ठेवणारा आहे. अनेक स्त्रिया या आपला पती गेला तर एकट्या पडतात. नशिबाला दोष देवून कसेतरी जीवन जगत असतात. पण बहिणाबाई आपल्या कवितेतून म्हणतात,

“जरी फुटल्या बांगड्या

मनगटी करतूत

तुटे मंगयसूतर

उरे गयाची शपत”<sup>९</sup>

घरधनी गेला म्हणजेच सर्वच काही संपत नाही असा विश्वास त्यांची कविता व्यक्त करते.

जीवनसाथी निघून गेला असला तरी मनगटात जोर असल्याचे, म्हणजे मुलांसाठी कष्ट करून जगण्याची हिंमत असल्याचे त्या सांगतात आणि सांत्वन करणाऱ्या आयाबायांना आपली कीव न करण्याविषयी स्पष्ट सांगतात.

“नका नका आयाबाया

**नका करु माझी कीव  
झालं माझं समाधान  
आता माझा माले जीव”<sup>१०</sup>**

पतीपत्नी हे संसार रथाचे दोन चाके असतात. पण त्यातून एखादे चाक जरी निखळले तरी दुसऱ्या एका चाकाने आपली भूमिका जीवन असेपर्यंत चालविली पाहिजे असा आशावाद त्यांची कविता व्यक्त करते. संसार म्हणजेच सुख, फक्त मजा असे नसून संसार हा काय असतो, ते बहिणाबाईंची कविता समजावून सांगते. सुखाला नकार आणि दुःखाला होकार देणारा हा संसार आहे?

**“अरे संसार संसार  
जसा तवा चुल्ह्यावर  
आधी हाताला चटके  
तवा मियते भाकर!”<sup>११</sup>**

आयुष्यामध्ये कोणतीही गोष्ट सहजासहजी मिळत नाही. कष्टाशिवाय पर्याय नाही असा आशय वरील कविता व्यक्त करते. 'कशाले काय म्हणू नही' ही त्यांची एक संस्कारक्षम कविता दिसून येते. नकारात्मक भाव दूर सारून सकारात्मक बाजू मनावर ठसविणारी जीवनदृष्टी देणारी अशी त्यांची कविता आहे.

**“दुधावर आली बुरी, तिले साय म्हणू नही  
जिची माया गेली सरी, तिले माय म्हणू नही”<sup>१२</sup>**

ज्या स्त्रीचे कुटुंबावर प्रेम नसेल, जिव्हाळा नसेल ती आई असूनही उपयोग नाही असा आशय वरील कविता देवून जाते. दुधावरची साय आणि बुरशी यातला फरक कळायला हवा. जिची मुलांप्रती माया संपली किंवा मुलांवर जी प्रेम करत नाही, ती माय ठरेल का? तिला आई म्हणून उपयोग आहे का? असा प्रश्न देखील उपस्थित करते. बहिणाबाईंचे 'घरोट्या'शी नाते अगदी जवळचे. अगदी समाधी अवस्थेप्रमाणे त्या जात्याची लयबद्ध घरघर ऐकताना अंतर्मुख होऊन त्या या घरोट्याशी, संसाराशी आणि देवाशी केव्हा हितगुज करू लागतात, ते कळतही नाही. ज्याच्यातून पीठ 'येते', त्याला 'जाते' का म्हणावे? असा प्रश्न त्या करतात. या जात्याला दोन दाढा, दोन ओठ आहेत. मूठ-मूठ दाणे खाऊन त्याच्या ओठातून पीठ बाहेर पडते. मात्र, त्याला ज्वारीचाच घास मिळतो. सणासुदीला गव्हाचा घास, काही वेळा बाजरीचा घास.

**“अरे घरोटा घरोटा  
घास माझा जवारीचा  
तुले सनासुदी गहू  
कधी देते बाजरीचा”<sup>१३</sup>**

पहाटे पहाटे घरागणिक जात्याची घर घर सुरू व्हायची. गावातल्या स्त्रिया दळू लागायच्या. त्याबरोबरच त्यांच्या मुखातून ओव्याही बाहेर पडायच्या. दळणाचे कष्ट जाणवू नयेत म्हणून त्या ओव्यांचे गायन करायच्या. बहिणाबाईंच्या ओव्यांमध्ये विचारांची पेरणी दिसून येते. सासुरवासाचे वर्णन बहिणाबाईंच्या काव्यातही आहे. 'सासुरवाशीण' ही कविता तत्कालीन सामाजिक स्थितीवर प्रकाश टाकते. मध्यरात्रीच सासुरवासीनिला कामाला सुरुवात करावी लागे. जात्यातून दळण दळणे, कोंबडे आरवताच पाणी आणण्यास जाणे, मग स्वयंपाक करणे, शेतीकामावर जाणे. बहिणाबाई येथे या सासुरवाशीणीला म्हणतात,

**“ऊठ सासुरवाशीन बाई  
ऊठ जानं, शेतीकामाचा किती घोर  
तू गोठ्यामघलं ढोर”<sup>१४</sup>**

असे ढोराप्रमाणे या सासुरवाशिणीला राबावे लागते. वरून सासू कातावलेली. तिची वटवट सुरूच; पण बहिणाबाई या सासुरवाशिणीला 'पूस डोयामधले आसू' असे सांगून त्या 'घे सोशीसन घे, घालू नको वो वाद, कर माहेराची याद' अशी माहेरच्या सुखाची आठवण करून देतात. तिच्या कष्टावर, त्रासावर मायेची हळुवार फुंकर घालतात.

'पोळा' हा शेतकरी समाजवर्गातील महत्त्वाचा सण आहे. बैलाचे कौतुक करण्याचा, त्याला विश्रांती देण्याचा हा दिवस असतो. बैलांना अंधोळ घालून, शिंगे रंगवून पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखवला जातो. घरोघरी बैलांना जेवणाची आमंत्रणे असतात. बहिणाबाई मात्र एक मागणी करताना म्हणतात,

**“कसे बैल कुदाळता, आदाबादीची आवड  
वडं शिंगाले बांधता, बाशिंगाचं डोईजड  
नका हेंडालू बैलाले, माझं एका रे जरासं  
व्हते आपली हाऊस, आन बैलाले तरास”<sup>१५</sup>**

आपल्या हौसेसाठी बैलांची स्पर्धा लावून, त्यांच्या शिंगाला ओझे बांधून त्यांना छळू नका. बहिणाबाईची मुक्या जनावरांबद्दलची ही हळहळ मनाला चटका लाऊन जाते. बैलांचे ऋण फेडण्याचा हा दिवस आहे, असे त्या सांगतात. बहिणाबाईच्या आपल्या कितीतरी कवितांतून, स्फुट ओव्यांतून तत्कालीन समाजजीवनातील चालीरीती, जीवनमान, मनोव्यापार या सगळ्यांचे दर्शन घडविले आहे. बहिणाबाईच्या कवितेला वैचारिक अधिष्ठान आहे. त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान ओळीओळीतून जाणवते. त्यांची प्रत्येक कविता काहीतरी उपदेश देऊन जाते. जगण्यात आणि मरण्यात किती अंतर असते? याविषयी आपले मत कवितेतून व्यक्त करतांना त्या म्हणतात,

**“आला सास, गेला सास  
जीवा तुझं रे तंतर  
अरे जगनं-मरनं  
एक सासाचं अंतर!”<sup>१६</sup>**

जीवनाबद्दल अतिशय विशाल, व्यापक दृष्टिकोन बहिणाबाई यांची कविता व्यक्त करते. आजचा माणूस 'माणूसपण' हरवून बसला आहे, जनावरसारखा झाला आहे. म्हणून त्या 'माणूस' कवितेत म्हणतात,

**“मानसा मानसा  
तुझी नियत बेकार  
तुझ्याहून बरं  
गोठ्यातलं जनावर”<sup>१७</sup>**

गोठ्यातल्या गाईम्हशी चारा खाऊन दूध तरी देतात; पण माणसाला कितीही खावू पिवू घातले तरी तो खाल्या भाकरीला जागत नाही. खावून पिऊन बेइमान होतो. बहिणाबाई दुःखी अंतःकरणाने आपल्या कवितेत माणसाला विचारतात,



**“मानसा मानसा  
कधी व्हाशीन मानूस  
लोभासाठी झाला  
मानसाचा रे कानूस!”<sup>१८</sup>**

आजच्या काळात माणसाचे माणूसपण हरवत चालले आहे. अशा वेळी बहिणाबाईंना मानवी मनाचा शोध घ्यावासा वाटतो. मानवी मन हे न उकलणारे कोडं आहे. माणूस शरीराने जरी घरी असला तरी त्याचे मन सारे जग फिरून येत असते.

**“मन वढाय वढाय, उभ्या पिकातलं ढोर  
किती हाकला हाकला, फिरी येतं पिकावर”<sup>१९</sup>**

मानवी मनाचे अनेकविध पैलू बहिणाई चौधरी यांनी आपल्या कवितेतून उलगडून दाखविले आहे. उभ्या पिकाकडे सतत धाव घेणाऱ्या, हाकलूनही परत येणाऱ्या ओढाळ ढोराप्रमाणे मन असते. त्याला एखाद्या गोष्टीची चटक लागली की त्यापासून परावृत्त करणे कठीणच आहे.

मानवी मन अतिशय चंचल असते. मनाचे वाईट स्वरूप रेखाटतांना बहिणाबाई आपल्या कवितेत म्हणतात,

**“मन जहयरी जहयरी  
याचं न्यारं रे तंतर  
अरे, इचू, साप बरा  
त्याले उतारे मंतर!”<sup>२०</sup>**

विंचवाचे, सापाचे विष अनेकदा मंत्राद्वारे उतरवता येते; परंतु माणसाच्या मनाच्या जहरीपणावर कोणताही मंत्र चालत नाही. एखाद्याविषयी क्लुषित झालेले मानवी मन सहजासहजी प्रेमळ होतांना दिसत नाही. एकंदरीत समाज जीवनाचे अनेकविध अंग बहिणाबाईंनी आपल्या रचनांमध्ये सुंदरपणे रेखाटले आहे. बहिणाबाई यांच्या कवितेला सामाजिकतेचा आधार आहे. त्यांच्या काव्यात ओढूनताणून अलंकारांची भाषा नाही, बहिरंगांचा फाजील सोस नाही. नकळतपणे त्यांचे काव्य वाक्प्रचार, म्हणी आणि प्रतिमांनी नटते. निसर्गदत्त देणगीच्या जोरावर बहिणाबाईंच्या रचनांनी महाराष्ट्राला वेड लावले आहे. त्यांना जाणवणाऱ्या प्रत्येक संवेदनशील घटनेचा आणि घटकांचा त्यांनी वेध घेतला आहे. अभिजात काव्यनिर्मितीला साक्षरतेची उणीव भासते, हा भल्याभल्यांचा गैरसमज बहिणाबाईंच्या उत्स्फूर्त काव्यामुळे खोटा ठरला आहे. हातात कधीही लेखणी न धरलेल्या बहिणाबाईंची अध्यात्म, निसर्ग, विनोद, कारुण्य, उपरोध, सामाजिक, धार्मिक अशा अनेकविध विषयांवरील कविता वाचतांना तत्त्वज्ञ रसिकसुद्धा आश्चर्यचकित होतात. त्यांच्या काव्यात कुठेही ओढूनताणून आणलेला अहंभाव व्यक्त होत नाही.

**आधारभूत ग्रंथसूची**

- १) डॉ. पवन मांडवकर, ‘बहिणाईची गाणी सौंदर्य आणि समीक्षा’, प्रथम आवृत्ती, सेवा प्रकाशन, अमरावती. २०१३
- २) अत्रे प्र. के. ‘पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना’, बहिणाईची गाणी’, सातवी आवृत्ती, सुचित्रा प्रकाशन, मुंबई, १९९९

## शेगाव संस्थान : एक उत्कृष्ट धार्मिक पर्यटन स्थळ

प्रा. डॉ. जी. एस. पिसे

इतिहास विभाग प्रमुख

ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

विदर्भात बुलढाणा जिल्ह्यातील श्री गजानन महाराजांच्या वास्तव्याने पुनित झालेली भूमी म्हणजे शेगाव एक धार्मिक पर्यटन स्थळ होय. इ.स. १८७८ रोजी श्री गजानन महाराज ह्या अलौकिक सिद्ध पुरूषाचे शेगाव येथे सर्वप्रथम दर्शन झाले. श्री गजानन महाराजांनी शेगाव ही आपली कर्मभूमी मानून तेथे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. इ.स १९०८ रोजी श्री गजानन महाराजांच्या समक्ष व संमतीने शेगाव संस्थानाची स्थापना करण्यात आली होती. या संस्थानाद्वारे अनेक उपक्रम राबवून त्याचबरोबर श्री गजानन महाराजांच्या भक्त आणि दानशूर लोकांच्या सहकार्याने व संस्थानाने शेगावचा विकास करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केले. या प्रयत्नरूपी वृक्षाला विकासरूपी फळे लागलेली आपल्याला प्रत्यक्ष आज पाहावयास मिळत आहे.

शेगाव येथील श्री गजानन महाराजाचे मंदिर वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे दिसून येते. आज श्री गजानन महाराजांच्या भक्ती व प्रेमांमुळे भक्तांचा महासागर शेगाव येथे लोटला जात आहे. श्री गजानन महाराज मंदिराचा महादरवाजा प्रेक्षणीय असून त्यावर अत्यंत उत्कृष्ट असे शिल्पांकन केलेले आहे. महादरवाजाच्या आतमध्ये श्री गजानन महाराजांच्या दर्शनासाठी आलेल्या भक्तांची गैरसोय होऊ नये म्हणून सर्व सोयीसुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. श्री गजानन महाराजांच्या समाधी दर्शनानंतर पूढे चित्ररूपी श्री गजानन महाराजांच्या लीलांचे दर्शन एक वेगळी अनुभूती मिळवून देते. श्री गजानन महाराजांच्या मंदिरातील प्रांगणामध्ये भक्तांसाठी भक्तनिवास, महाप्रसादालय, भोजनालय, स्वच्छतागृहे आणि स्नानगृहे अशा सर्व सुविधा केलेल्या असल्याचे दिसून येत आहे. इ.स. १९१० मध्ये श्री गजानन महाराजांनी संजीवन समाधी घेऊन शेगाव येथील भूमीमध्ये कायम वास्तव्य निर्माण केलेले आहे.

### आनंदसागर :

शेगाव येथे आलेले धार्मिक पर्यटक हे संस्थानाद्वारे विकसित केलेल्या आनंदसागर या उद्यानाला भेट देतात. शेगाव येथील आनंदसागर हे उद्यान प्रेक्षणीय पर्यटन स्थळ आणि पर्यटकांचे आकर्षक केंद्र बनले आहे. आनंदसागर हे उद्यान ३५० एकर जमीनीच्या क्षेत्रफळावर बनविले गेले आहे. या प्रकल्पाचा शुभारंभ १९९९ मध्ये केला असून उद्यानाच्या लोकार्पण सोहळा भारताचे उपराष्ट्रपती भैरवसिंग शेखावत यांच्या हस्ते इ.स. २००३ या वर्षी करण्यात आला. आनंदसागर उद्यानाचे भव्य प्रवेशद्वार, गणेश मंदिर, शिवमंदिर, नवगृहमंदिर, मार्थल मंदिर, संताचे उद्बोधक पुतळे, तलावाच्या मध्यभागी टेकडीवर कन्याकुमारी सारखे ध्यानकेंद्र, स्वामी विवेकानंदाचा पुतळा, संगीतमय कारंजे, खुला रंगमंच, लहान मुलांसाठी खेळणी, कॉफी हाऊस, कमळतळे, विश्रामगृह, द्वारका बेट, मत्सालय, रेल्वे सफर इत्यादी अनेक बाबी मनोवेधक आहेत.

आनंदसागर उद्यानामध्ये प्रत्येक दिवशी मोठ्या प्रमाणावर वर्दळ असल्याचे दिसून येते. दैनंदिन धकाधकीच्या काळात जीवाला थोडा विरंगुळा मिळविण्यासाठी प्रत्येक जन ह्या उद्यानामध्ये जात असत. दैनंदिन जीवनातील कामातून थोडे मोकळे होऊन निसर्ग सौंदर्य देखाव्यामध्ये येथे प्रत्येकजण अगदी मग्न होऊन जात होते. द्वारका बेटाकडे जातांना असलेला झुलता पुल हे पर्यटकांचे आकर्षण स्थळ, त्याच प्रमाणे येथील आकर्षक असे सरोवर मनाला वेधून घेतात. आनंदसागर उद्यानामध्ये सुशोभनासाठी ६००० हजार

वृक्षाची लागवड केली आहे. वेलीचे वेगळेपण अत्यंत सुत्रबद्ध असल्याचे दिसून येते. आज नव्याने उदयास येत असलेल्या पर्यटन स्थळाला अत्यंत चांगल्या प्रकारे सोयीसुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. श्री गजानन महाराजांच्या वास्तव्याने पावन झालेली भूमी आणि आनंदसागर या उद्यानाने मनोरंजनाची घातलेली माळ हे शोगाव धार्मिक पर्यटनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य मानले जात आहे.

#### **निवासव्यवस्था :**

शोगाव हे एक धार्मिक पर्यटन आणि उत्कृष्ट निवासव्यवस्था या दोन्ही अर्थाने लाभलेले पर्यटन स्थल आहे. येथे येणाऱ्या धार्मिक पर्यटकांसाठी व श्री गजानन महाराजांच्या भक्तांसाठी वेगवेगळ्या प्रकाराची निवासव्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

#### **हॉटेल्स :**

शोगाव येथील धार्मिक पर्यटन स्थळावर येणाऱ्या पर्यटकांच्या निवासव्यवस्थेची सोय श्री गजानन महाराज मंदिराबाहेर असलेल्या कमी किंमतीचे असलेले रूम आणि जास्त किंमतीचे असलेले रूम हॉटेलमध्ये निवास व्यवस्थेसाठी दिसून येतात. अशा हॉटेल्समध्ये योग्य कर आकारून पर्यटकांना निवासाची सोय उपलब्ध करून दिली जात असून हॉटेलच्या दर्जानुसार येथे सोयीसुविधा मिळत असतात. शोगाव येथील हॉटेल्समध्ये पर्यटकांच्या आवडीनुसार तेथे निवासव्यवस्था उपलब्ध करून दिली जाते. त्यामुळे तेथील स्थानिकांना रोजगार मिळतो आणि शहराच्या विकासाला चालना मिळते.

#### **भक्त निवास :**

शोगाव संस्थानाने देशभरातून श्री गजानन महाराजांच्या दर्शनासाठी आलेल्या भक्तांना निवासव्यवस्था उपलब्ध करून दिलेली आहे. संस्थानाच्या परिसरात दोन भक्त निवास आणि संकुल परिसरात चार भक्त निवास आहेत. शोगाव येथील सर्व भक्त निवास आवश्यक सोयीसुविधांयुक्त असून येथे कोणत्याही प्रकारचे आरक्षण पद्धत नाही. संस्थानाद्वारे श्री गजानन महाराजांच्या मंदिर प्रांगणामध्ये मोकळ्या जागेत सुद्धा येणाऱ्या भक्तांसाठी अथवा पर्यटकांसाठी निवासव्यवस्था अल्पदरामध्ये उपलब्ध करून दिली जाते. शोगाव येथील धार्मिक पर्यटन स्थळावरील निवासव्यवस्थेमध्ये स्वच्छतागृह, स्नानगृह, भोजन व्यवस्थाही स्वतंत्रपणे केलेली आहे. प्रत्येक व्यवस्था ही निवास व्यवस्थेप्रमाणे स्वतंत्रपणे श्री गजानन महाराजांच्या मंदिर समाधी परिसरात केलेली आहे. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये भक्ताची गैरसोय होऊ नये म्हणून काळजी घेतली गेलेली दिसून येते. श्री गजानन महाराज समाधी मंदिरापासून पर्यटकांना अथवा भक्तांना आनंदसागर प्रक्षेपीय उद्यानासाठी मोफत बस सेवा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. शोगाव येथील धार्मिक पर्यटकांसाठी आलेल्यांना भक्तनिवास सर्व सामान्यापासून ते श्रीमंत व्यक्तीसाठी असल्याचे दिसून येते.

#### **धर्मशाळा :**

शोगाव येथे येणाऱ्या भक्तांसाठी आणि धार्मिक पर्यटकांसाठी निवासव्यवस्थेची सोय करण्यात येते. यामध्ये धर्मशाळा ही एक महत्त्वाची निवासव्यवस्था आहे. शोगाव येथे येणाऱ्या धार्मिक पर्यटकांच्या निवासव्यवस्थेची गरज ह्या धर्मशाळेद्वारे पूर्ण केली जाते. धर्मशाळेमध्ये सर्वांना खुल्या स्वरूपामध्ये साधे बेड उपलब्ध करून दिले जातात. यामध्ये कोणसही स्वतंत्र प्रकारची रूम नसते. एका मोठ्या हॉलमध्ये नियोजन समितीकडून निवासाची गरज पूर्ण करण्यात येते. धर्मशाळेत निवासव्यवस्थेबरोबर भोजन, स्नानगृह, स्वच्छतागृह, मनोरंजन सुविधा असते. शोगाव येथे येणाऱ्या धार्मिक पर्यटकांच्या निवासाची गरज पूर्ण करण्यात येत असल्यामुळे धर्मशाळेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

**समारोप :**

शेगाव एक धार्मिक पर्यटन व निवासव्यवस्था यांच्या अभ्यासातून असे लक्षात येते, की धार्मिक पर्यटन स्थळ म्हणून शेगावला एक आगळेवेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. याचबरोबर शेगाव येथे येणाऱ्या भक्तांच्या निवास व्यवस्थेची उत्कृष्ट प्रकारची व्यवस्था केलेली दिसून येते. त्यामुळे शेगाव धार्मिक पर्यटनाला महत्त्व प्राप्त होण्यामागचे कारण म्हणजे संस्थानाद्वारे दिल्या जाणारी सेवा, आदरभाव, प्रेम यांचा एक आदर्श निर्माण झालेला आहे. त्यामुळे श्री गजानन महाराजांचे हजारो भक्तगण शेगाव येथील धार्मिक पर्यटन स्थळाला भेट देऊन भक्तीरसात समरस होतात.

**संदर्भग्रंथ :**

- १) पर्यावरण - पर्यटन विशेषांक, शोधयात्रा खंड, पवन प्रकाशन, परभणी, २०१४.
- २) लोकराज्य, ऑगस्ट २०१९
- ३) लोकराज्य, सप्टें-ऑक्टोबर २०२२
- ४) बुलढाणा गॅझेटिअर
- ५) प्रत्यक्ष सर्वेक्षण

# नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प पोकरा योजनेतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय योजना

बसवंते विरेंद्र माधवराव

संशोधक

प्रा. डॉ. विलास तुळशीराम ठाकूर

श्री शिवाजी कॉलेज कंधार

## प्रस्तावना

शेती हा कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. त्यामध्ये विकसित, विकसनशील व अविकसित देशांचा समावेश होतो. विकसित देशात वाढत्या लोकसंख्येची, अन्नधान्याची तसेच विविध अशा सर्व उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची गरज शेती हेच क्षेत्र पूर्ण करते. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न, निर्यात, अन्नधान्य आणि कच्च्या मालाचा पुरवठा व रोजगार इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये शेती क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची आहे. म्हणूनच विकसनशील देशांमधील राष्ट्रांमध्ये शेतीला उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणून पाहिले जाते. शेतीला समस्त उद्योगांची जननी म्हणून संबोधले जाते. त्यामुळे शेतीचा विकास झाला तरच उद्योगांचा विकास होईल आणि या दोन्ही क्षेत्रांचा विकास झाला तरच सेवा क्षेत्राचा विकास होईल. म्हणजेच आर्थिक विकासासाठी शेती क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. कोल आणि हुंवर यांच्या मते, "संपूर्ण अर्थव्यवस्थेबाबतचा विकास होण्यासाठी पहिला कृषी विकास झाला पाहिजे. कृषी क्षेत्र जर अविकसित असेल, तर त्याचा परिणाम दुसऱ्या क्षेत्रांचा विकास होण्यावर होतो."<sup>1</sup> यावरून असे दिसून येते की, देशाचा आर्थिक विकास हा तेथील शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहे. शेती व्यवसाय हा प्राचीन व्यवसाय म्हणून ओळखला जातो. कारण जगातील बहुतेक लोकांचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय असल्याचे दिसून येते. शेती व्यवसायाच्या प्रगतीशिवाय आर्थिक विकास होणे शक्य नाही. आज जी राष्ट्रे प्रगत आहेत, त्यात अमेरिका, इंग्लंड इत्यादी राष्ट्रे ही सुरुवातीच्या काळात शेती क्षेत्रावरच अवलंबून होती. प्रथम या राष्ट्रांनी कृषी क्षेत्राचा विकास केला नंतर इतर क्षेत्रांचा विकास केला. थोडक्यात, कृषी क्षेत्र हे औद्योगिकीकरणाला हातभर लावते. त्याचबरोबर राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढत्या लोकसंख्येच्या उदरनिर्वाहाचे साधन, विदेशी व्यापारातून परकीय चलनात वाढ, रोजगार पुरविणे इत्यादींवरून आर्थिक विकासात शेती क्षेत्राचे महत्त्वाचे योगदान आहे. भारतातील अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. जगातील एक प्रमुख शेतीप्रधान देश म्हणून भारताला ओळखले जाते. भारतातील शेती व्यवहार हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणाच होय. भारत हा कृषीप्रधान देश असून आजही भारतातील 70% लोकसंख्या ही कृषीवर अवलंबून आहे. तसेच जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे उपजीविकेचे साधन व उत्पन्नाचे स्रोत म्हणून कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. जगातील सर्व विकसित राष्ट्रांनी प्रथम कृषीचा विकास करून औद्योगिक विकास केलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात उद्योगांचा विकास झाल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा कमी झाला असला तरी अजूनही शेतीला इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा महत्त्वाचे स्थान आहे.

अल्पभूधारक शेतकरी म्हणजे काय ज्या शेतकऱ्यांकडे 1 हेक्टरपेक्षा जास्त पण 2 हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे, त्यांना अल्पभूधारक शेतकरी म्हणतात. याचा अर्थ असा की, 2.5 एकर ते 5 एकर पर्यंत क्षेत्र असलेले शेतकरी अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये येतात. महाराष्ट्र हे भारताचे एक उच्च औद्योगिक राज्य आहे, परंतु शेती हा महाराष्ट्रातील मुख्य व्यवसाय आहे. ज्यात, महाराष्ट्रातील कृषी दिनदर्शिका मान्सूनद्वारे नियंत्रित केली जाते, कोणत्याही उतार-चढाव त्रिसामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहू, डाळी, भाज्या, कांदे, कापूस, ऊस, हळद, भूईमुग, सुर्यफुल, सोयाबिन इ. महाराष्ट्रातील मुख्य पिके आहेत. तर आंबे, केळी, द्राक्ष, संत्री आणि डाळींब ही मुख्य फळ पिके आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक व हवामान परिस्थिती ही 80 टक्के ते 84 टक्के शेती पावसावर अवलंबून असते, पण राज्यातील वेगवेगळ्या प्रदेशातील पावसाचे प्रमाण वेगवेगळे आहे. मराठवाडा विदर्भ अगदी न महाराष्ट्रातही गेल्या तीन चार वर्षात कमी पाऊस पडल्यामुळे दुष्काळ पडला आहे. राष्ट्रीय सरासरीच्या 42 टक्के च्या तुलनेत राज्यातील भूजल पातळी 16 टक्के इतकी आहे आणि ते सर्व भूजलावर अवलंबून

आहे. 2023 मध्ये देशातील इशालेल्या एकूण आत्महत्यांपैकी महाराष्ट्रात 40 टक्के पेक्षा जास्त म्हणजेच 1088 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत, की जे 14 वर्षातील सर्वाधिक आहेत. आपल्या सर्वांना माहित आहेच की, महाराष्ट्रातील बहुतेक लोक खेड्यात राहतात. त्यामुळे महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या अडचणी (समस्या) आणि त्यावर उपाय शोधणे गरजेचे आहे. उदा. गरीबी, आधुनिक तंत्रज्ञानाविषयी ज्ञान नसणे, अशिक्षितपणा, बाजारपेठेला मागणी असणाऱ्या शेतमाल वस्तूंबल ज्ञान नसणे, सिंचन व्यवस्था, पूर दुष्काळ इत्यादी महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या समस्या आहे आणि त्यांच्या या समस्या सोडवणे आवश्यक आहे म्हणूनच नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प पोकरा योजनेतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय योजनेतील शेतकऱ्यांची चौकशी करणे आणि या समस्यांचे निदयकरण करण्याचा प्रयत्न या संशोधन लेखातून केला आहे.

### संशोधनाची उद्दिष्टे

1. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या चा आढावा घेणे
2. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या वर उपाय योजना सुचवणे

### संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्यांवर आधारीत असून, शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

### नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना

महाराष्ट्र राज्य हे लोकसंख्या व शेतीच्या निव्वळ लागवड क्षेत्रामध्ये भारतात दुसऱ्या स्थानी आहे. राज्यातील पन्नास टक्क्याहून अधिक लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. राज्यातील कृषी क्षेत्राचा विकास सर्वस्वी अनियमित पावसावर अवलंबून असल्यामुळे त्यात मोठे चढ-उतार दिसून येतात. महाराष्ट्र शासनाने वातावरणीय बदल कृती आराखडा तयार केलेला असून त्यामध्ये हवामानातील दीर्घकालीन संभाव्य प्रतिकूल परिणामांचा वेध घेतलेला आहे. सदर आराखड्यांमध्ये कृषी व जल क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा ऊहापोह करून त्यास सामोरे जाण्याची उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची सरासरी जमीनधारणा ही 1.44 हेक्टर असून त्यामध्ये अत्यल्प व अल्पभूधारकांचे प्रमाण जास्त आहे. बहुतांश शेतकऱ्यांकडे शेतीत आवश्यक गुंतवणूक करण्यासाठी पुरेसे भांडवल नरसते तसेच ते मूलभूत सुविधांपासून वंचित असतात. या शेतकऱ्यांना हवामानातील दीर्घकालीन प्रतिकूल बदलांचा आघात पेलण्यासाठी आवश्यक हवामान अनुकूल बी-बियाणे, कृषी विस्तार सेवा, कृषी हवामान विषयक सल्ला तसेच काढणीपश्चात पायाभूत सेवा-सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. पूर्णा नदीच्या खोऱ्यातील जमिनीमधील क्षारांचे अतिरिक्त प्रमाण व क्षारयुक्त भूजल यामुळे तेथील कृषी उत्पादनावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. महाराष्ट्रातील 15 जिल्ह्यांमधील 5142 गावांचा सामवेश या प्रकल्पामध्ये करण्यात आलेला आहे.<sup>9</sup> सदर गावांची निवड लघु पाणलोट आधारीत करण्यात आलेली आहे. हवामान बदलास असुरक्षितता, संवेदनशीलता आणि बदलत्या हवामानाशी जुळवून घेण्याची क्षमता यांच्या एकत्रित निर्देशांकानुसार गाव समूह निश्चित करण्यात आले आहे. लघु पाणलोटाने सरासरी क्षेत्र सुमारे 5000 हेक्टर एवढे असून यामध्ये सरासरी 7 ते 8 गावांचा समावेश आहे.

### अल्पभूधारक शेतकरी आणि त्यांच्या समस्या

2 ते 4 एकर जमीन असलेले शेतकरी अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या अंतर्गत येतात. अल्पभूधारक शेतकरी गरीब आणि मध्यम शेतकरी यांच्या मध्ये आहेत. त्यांच्याकडे जमीन मर्यादित आहे आणि अपेक्षित कृषी उत्पादन कमी आहे. यामुळेच सामाजिक समस्या उदभवू शकतात. कमी जमीन धारण आणि जास्त खर्च यामुळेच अर्थव्यवस्था, नैराश्य आणि शारीरिक समस्या उदभवतात. जास्तीचे उत्पन्न मिळवण्यासाठी मजूर खाजगी नोकरी म्हणून कुठेतरी काम करणे ही त्यांना अवघड आहे. अशा प्रकारे अल्पभूधारक शेतकरी अत्यंत कठीण परिस्थितीत आहेत.

### अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या प्रमुख समस्या

#### 1) पाणी व्यवस्थापन

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना योग्य पाणीपुरवठा होण्याची समस्या असते. अशा शेतकऱ्यांकडे पाण्याचे ठराविक स्रोत नसल्यामुळे पिकांच्या वाढीसाठी आवश्यक पाणी मिळवणे कठीण होऊन बसते.

## 2) जमिनीची तुटलेली उत्पादकता

छोट्या भूधारकांना त्यांच्या जमिनीवर अधिक उत्पादन मिळवण्याची क्षमता कमी असते. त्यामुळे त्यांना दुसरे पर्याय शोधावे लागतात

## 3) अनिश्चित मान्सून

जागतिक हवामान बदलामुळे मान्सून हे पूर्वीसारखे वेळेवर येत नाहीत त्यामुळे शेतकरी हे पीक लागवड करण्यासाठी अडचणीत सापडतात

## 4) पिकांची जोखीम

विविध नैसर्गिक आपत्ती जसे की पूर, दुष्काळ आणि वादळ यामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची धाकधूक वाढते. शेतकऱ्यांकडे पिकांचे संरक्षण करण्याचे तंत्रज्ञान नसल्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होऊ शकते.

## 6) आर्थिक अडचणी

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना क्रेडिट मिळवणे अत्यंत कठीण असते. बँकांकडून विना हमी कर्ज घेणे त्यांच्यासाठी अशक्य होतं. यामुळे त्यांना कोणतीही मोठी कृषी तंत्रज्ञान किंवा उपाययोजना स्वीकारता येत नाहीत.

## 7) संपूर्ण तंत्रज्ञानाचा अभाव

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञान आणि पद्धती शिकण्यासाठी आवश्यक संसाधनांचा अभाव असतो. त्यांना विविध सरकारी योजनांची माहिती कमी मिळते.

## अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण / उपाय योजना

### 1) पाणी व्यवस्थापन

पोकरा योजनेत जलसंधारणासाठी जलाशय, तलाव आणि नद्या यांच्या माध्यमातून पाणी साठवण्याचे तंत्र दिले जाते. परंतु शेतकऱ्यांना जलसंधारण साधनांचा वापर करून पाण्याचा योग्य वापर कसा करावा हे शिकवले पाहिजे.

2) शेतकऱ्यांना शिक्षण देणे बरीच अल्पभूधारक शेतकरी हे अशिक्षित आहेत त्यामुळे त्यांना शासकीय योजना समजता येत नाहीत त्यामुळे आधुनिक शेतीला वाव नाही त्यामुळे सरकारने शेतकऱ्यांना कशाप्रकारे शिक्षित करता येईल यावर लक्ष दिले पाहिजे

### 3) हवामानातील बदलाचे अद्यावत माहिती देणे

सरकारने वेळोवेळी शेतकऱ्यांपर्यंत हवामानाची माहिती पुरवणे त्यामुळे हवामान जुळवून घेऊन शेतकऱ्यांना आर्थिक उन्नती करता येते

### 4) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर

सरकारने अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी तांत्रिक प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करावी व तंत्रज्ञान आधारित शेतीसाठी अनुदानित यंत्र उपलब्ध करून द्यावे

### 5) सिंचनाच्या सोयीसाठी उपाय

मुख्यतः शेती जलसिंचनावर आधारित असते त्यामध्ये शेतकऱ्यांसाठी जल संसाधन प्रकल्प व ठिबक सिंचन पद्धतीचा प्रसार करावा व पाणलोट क्षेत्र विकास योजनेच्या अंमलबजावणीस गती द्यावी

### 6) आर्थिक मदत व सुलभ कर्ज योजना

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी व्याजमुक्त किंवा कमी व्याजदराचे कर्ज उपलब्ध करणे. सरकारच्या माध्यमातून थेट अनुदाने किंवा आर्थिक सहाय्य देणे.

### 7) पिकांच्या विविधतेचा वापर

शेतकऱ्यांना एकाच प्रकारच्या पिकावर अवलंबून राहण्याऐवजी विविध प्रकारची पिके घेण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे. यामुळे पिकांच्या जोखीम व्यवस्थापनात मदत होऊ शकते.

## निष्कर्ष :

अल्पभूधारक शेतकरी समाजातील महत्त्वाचा घटक आहे भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असली तरी येथील शेतकरी अर्थव्यवस्थेच्या दबावाखाली गाडले गेलेली आहेत, शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती करण्यासाठी सरकारने विशेष उपाययोजना यामधील नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प

पोखरा अत्यंत गांभीर्याने लक्ष देऊन सर्व सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत या योजनेचा लाभ पोहोचला पाहिजे जेणेकरून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होईल. तसेच अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि दीर्घकालीन उपाय म्हणून तंत्रज्ञान, आर्थिक सहाय्य आणि बाजारपेठ सुधारणा यावर भर, दिल्या शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारेल अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या मुख्यतः आर्थिक दुर्बलता, सिंचन व तंत्रज्ञानाचा अभाव, बाजारपेठेतील अडचणी आणि नैसर्गिक आपत्तीमुळे वाढत आहेत. या समस्यांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन व उत्पन्न कमी होते. त्याचा थेट परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर होतो अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी धोरणात्मक व सर्वसामावेशक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. सरकारी मदत सामाजिक सहभाग आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांचा उपयोग करून शेतकऱ्यांची जीवनमान उंचावणे शक्य आहे दीर्घकालीन उपायांसाठी शासन शेती विकासावर भर देणे महत्वाचे आहे.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाने पोखरा योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या उपाययोजनांद्वारे प्रोत्साहन दिले आहे. या योजनांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीला सुधारणा होण्याची आशा आहे. यामुळे त्यांना पिकांची जोखीम कमी करण्यास, पाणी व्यवस्थापन सुधारण्यास, तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवण्यास आणि कर्जाच्या उपलब्धतेसाठी मदत मिळवता येईल. त्यामुळे या योजनेचा अधिकाधिक प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे, जेणेकरून शेतकऱ्यांची जीवनमान सुधारू शकेल. वरील संशोधन वरून हा निष्कर्ष स्पष्ट होतो

### संदर्भसूची

1. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प पोकरा योजना - शासन आदेश व मार्गदर्शक तत्वे, महाराष्ट्र सरकार.
2. जाधव, व. र. (2021). "कृषी संजीवनी प्रकल्प आणि शेतकऱ्यांची स्थिती: एक अध्ययन", कृषी विकास मासिक, 32(4), 56-60.
3. पटवर्धन, दिलीप. (2020) "अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा अभ्यास", महाराष्ट्र कृषी पत्रिका, 19(2), 74-79.
4. वाघ, शं. ना. (2022). "पोकरा योजनेतील शेतकऱ्यांचे योगदान: एक सामूहिक विश्लेषण", शेतकरी पत्रिका, 45(3), 88-94
5. भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR), (2019). "अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी कृषी सुधारणा व योजनांचे मूल्यांकन", कृषी विकास आढावा, 42(1), 24-30.
6. शर्मा, अशोक (2018). "कृषी पोकरा योजनांची कार्यक्षमता: शेतकऱ्यांसाठी सुधारणा व चाचणी", भारत सरकार कृषी मंत्रालय.
7. परांडे, अमोल. (2023). "पोकरा योजनेतर्गत अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि निराकरण", कृषी संवाद, 28(1), 47-52.
8. महाजन, अ. त. (2020). "कृषी संजीवनी प्रकल्पाचे भविष्यातील परिणाम", कृषि अर्थशास्त्र आणि धोरण, 36(2), 112-118.
9. "अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी वित्तीय सहाय्य योजना", महाराष्ट्र राज्य कृषी विकास योजना, 2021.
10. भारतीय सांख्यिकी संस्था. (2019). "शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीवर आधारित डेटा रिपोर्ट", भारत सरकार.



## डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे भारतीय समाजातील सामाजिक घटकांच्या न्यायाबद्दलचे विचार

डॉ. एच. एस. मोहोकर

विभाग प्रमुख (अर्थशास्त्र विभाग)  
इंदिरा गांधी महाविद्यालय, सिडको, नांदेड.

भीमराव रामराव सूर्यवंशी

(संशोधक विद्यार्थी)  
सामाजिक शास्त्र संकुल,  
स्वा.रा.ती. मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

### प्रस्तावना :-

सामाजिक न्याय हा भारतीय संविधानाचा आत्मा आणि दृष्टी आहे. एक सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. ज्यामध्ये राष्ट्राची कायदेशीर व्यवस्था समान संधीच्या आधारे न्यायाला प्रोत्साहन देते आणि विशेषतः, आर्थिक किंवा आर्थिकेतर कारणांमुळे कोणत्याही नागरिकाला न्याय मिळवून देण्याच्या संधी नाकारल्या जाणार नाहीत याची खात्री करते. सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीमध्ये राज्याच्या भूमिकेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. प्रत्येकाच्या किमान अन्न, वस्त्र, निवारा इत्यादी प्राथमिक गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत हे सामाजिक न्यायामध्ये गृहीत धरले जाते. व्यक्तीहित आणि समाजहित यांच्यामध्ये सामाजिक न्याय समाजहिताच्या बाजूने उभा राहणारा विचार आहे. तथापि सामाजिक न्याय हे असे एक मानवनिर्मित तत्त्व आहे की जे, समाजाचे स्वरूप, संघटन आणि कार्यात्मक संरचनेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न करते. मूलतः सामाजिक न्याय ही संकल्पना व्यक्तीचा सन्मान, प्रतिष्ठा आणि बंधुभाव यावर आधारलेली आहे. सामाजिक न्यायामध्ये एका बाजूने व्यक्तीच्या नैसर्गिक गुणतत्त्वानुसार अधिकार आणि स्वातंत्र्याचा विचार मांडला जातो, तर दुसऱ्या बाजूला समाजातील मानवी सहअस्तित्वाचा भाव लक्षात घेऊन सर्वांना समान सामाजिक पर्यावरण, विकासाची समान संधी, समान अधिकार आणि समान स्वातंत्र्याचा विचार मांडला गेला आहे. व्यक्ती-व्यक्ती आणि गटागटांमधील नैसर्गिक विविधतेबरोबर मानवनिर्मित सामाजिक, सांस्कृतिक वैविध्याला न्याय पद्धतीने सामावून घेण्याचाही प्रयत्न सामाजिक न्यायाच्या विचारात केला जातो. सामाजिक न्यायामध्ये नैसर्गिक संसाधने, अधिकार आणि मूल्यांच्या रास्त वितरणाला महत्वाचे स्थान आहे.

हा लेख बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या विचारांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो. त्यानंतर, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संघर्षावर आणि भारतीय संदर्भात सामाजिक न्यायावरील विचारांवर लक्ष केंद्रित करते आणि शेवटी सध्याच्या काळात सामाजिक न्यायासाठी त्यांच्या ध्येयाची प्रासंगिकता शोधते.

### संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) सामाजिक न्यायाची संकल्पना समजून घेणे.
- २) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाबद्दलच्या विचारांचा अभ्यास करणे.
- ३) आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेची सध्याच्या परिस्थितीत प्रासंगिकता अभ्यासणे.

### संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधन अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीवर भर देण्यात आला असून यामध्ये प्रामुख्याने अहवाल, दैनंदिन वर्तमान पत्रातील लेख, मासिके, संदर्भग्रंथ आणि इंटरनेट इत्यादीं वरून माहिती संकलित करून तयार करण्यात आलेला आहे.

### सामाजिक न्यायाची संकल्पना :-

प्राचीन भारतीय पद्धतीमध्ये, न्यायाचा संबंध अधिकारांच्या कल्पनेशी नसून कर्तव्याच्या कामगिरीशी होता. प्राचीन भारतीय परंपरेत न्यायाशी संबंधित 'दंडनिती' आणि 'धर्म' या दोन पद्धती होत्या. 'दंडनिती' न्यायाच्या (कायदा आणि शिक्षा) आधुनिक संकल्पनांच्या अगदी जवळ होती. त्यात न्यायाची कायदेशीर बाजू सुचली. धर्म हे कर्तव्याच्या संहितेचे दुसरे नाव होते आणि न्याय म्हणजे धर्माबरोबर सदगुण आचरणाशिवाय दुसरे काहीच नव्हते. अशा प्रकारे, प्लॅटोनिक न्यायाप्रमाणे, हिंदू परंपरेने न्यायाला धर्माने विहित केलेल्या कर्तव्यांशी जोडले.

न्यायासाठीचे आधुनिक दृष्टीकोन मोठ्या प्रमाणावर उदारमतवादी आणि मार्क्सवादी आहेत. उदारमतवादी युक्तिवाद न्याय्य समाजासाठी व्यक्तीचे हक्क आणि स्वातंत्र्य आवश्यक आहे, तर मार्क्सवादी दृष्टिकोन न्याय्य समाजासाठी समानतेवर अवलंबून आहे. समाजातील अस्तित्वात असलेली विषमता जोपर्यंत दूर होत नाही तोपर्यंत समाज न्यायप्रविष्ट होणार नाही, असे नंतरचे लोक मानतात. स्वातंत्र्य, समानता आणि अधिकार हे न्यायाचे मूळ आधार आहेत. सामाजिक न्यायाची संकल्पना, सामाजिक नियम, सुव्यवस्था, कायदा आणि नैतिकता यांच्या उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेतून उदयास आली. याने न्याय्य कृतीवर भर दिला आणि सामाजिक समतेच्या तत्वांवर आधारित नियम आणि कायदे लागू करून समाजात हस्तक्षेपासाठी जागा निर्माण केली. 'सामाजिक न्याय' या शब्दात दोन शब्द आहेत: एक सामाजिक आणि दुसरा न्याय. 'सामाजिक' हा शब्द सर्व मानवांशी संबंधित आहे. तर 'न्याय' हा शब्द स्वातंत्र्य, समानता आणि अधिकारांशी संबंधित आहे. अशा प्रकारे, सामाजिक न्याय हा समाजातील प्रत्येक माणसासाठी स्वातंत्र्य, समानता प्रदान करणे आणि वैयक्तिक हक्क राखण्याशी संबंधित आहे. दुसऱ्या शब्दांत, समाजातील सर्व सदस्यांच्या क्षमतांचा सर्वोच्च संभाव्य विकास सुरक्षित करणे याला सामाजिक न्याय म्हणता येईल.

सामाजिक न्याय ही बहुआयामी संकल्पना असल्याने कायदा, तत्त्वज्ञान आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांनी याकडे वेगळ्या नजरेने पाहिले आहे. हा शब्द अगदी व्यापक आहे. सामाजिक न्याय हा हक्कांचा गूढ आहे; हे असणे आणि नसणे यामधील संतुलनाचे चाक आहे. स्थिर समाजासाठी आणि देशाची एकात्मता सुरक्षित करण्यासाठी त्याचे मोठे सामाजिक मूल्य आहे. सर्वसाधारणपणे, सामाजिक न्यायाची व्याख्या 'अशक्त, वृद्ध, निराधार, गरीब, स्त्रिया, मुले आणि इतर वंचित व्यक्तींचे हक्क' अशी केली जाऊ शकते.

### प्रा. आर. एम. डब्लू. डायस च्या मते,

'न्याय ही अशी गोष्ट नाही जी एकदाच आणि कायमस्वरूपी सूत्रात पकडली जाऊ शकते; ही एक प्रक्रिया आहे, जटिल आणि अनेक घटकांमधील संतुलन बदलते. न्यायाची कार्ये म्हणजे 'फायदे

आणि तोटे यांचे न्याय्य वाटप, सत्तेचा दुरुपयोग रोखणे, स्वातंत्र्याचा गैरवापर रोखणे, विवादांचे न्याय्य निर्णय आणि बदलाशी जुळवून घेणे' (डायस, १९८५).

न्याय नैसर्गिक न्याय किंवा वितरणात्मक न्याय असू शकतो. सामाजिक न्याय ही मुळात कायद्याच्या राज्याला पोषक अशी संज्ञा आहे. याचा अर्थ असा व्यापक अर्थ आहे की त्यात आर्थिक न्याय देखील समाविष्ट आहे. सर्व प्रकारच्या असमानता दूर करणे आणि सर्व नागरिकांना सामाजिक तसेच आर्थिक बाबींमध्ये समान संधी उपलब्ध करून देणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. अशा प्रकारे, जात, वंश, लिंग, सत्ता, पद आणि संपत्ती यावर आधारित सर्व प्रकारच्या असमानता दूर करणे आणि सामाजिक अधिकार आणि सामाजिक नियंत्रणे यांच्यात समतोल आणणे हे सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट आहे.

### **प्राचीन हिंदू समाज :-**

प्राचीन हिंदू कायदेशीर व्यवस्थेद्वारे राखल्या जाणाऱ्या हिंदू धर्माने चार वर्णांचे पूर्ण समर्थन केले (वर्ण हा संस्कृत शब्द आहे ज्याचा अर्थ रंग किंवा वर्ग आहे. प्राचीन हिंदू साहित्याने सर्व मानवजातीला आणि सर्व सृष्टीचे चार वर्णांमध्ये वर्गीकरण केले आहे- ब्राह्मण, द.क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र) आणि जातिव्यवस्था. हिंदू कायदेशीर व्यवस्थेने सर्व मानव समान जन्माला येतात हा मूलभूत मूलभूत अधिकार ओळखण्यास नकार दिला. श्रेणीबद्ध जातिव्यवस्थेवर आधारित ज्वलंत असमानता आणि अमानवीकरण, जन्मापासूनच अपंगत्व आणि अपमानास्पद आणि अधोगती व्यवसाय त्यांच्या मृत्यूपर्यंत पाळल्या जाणाऱ्या काही विशिष्ट निम्न जातींना नियुक्त केले गेले, हे हिंदू समाजाचे सर्वात मोठे नुकसान होते. सामाजिक न्यायाची हमी देणारी नवी समाजव्यवस्था तयार करण्यास वाव नव्हता. वर्णाश्रम धर्मावर स्थापलेली जातिव्यवस्था ही सामाजिक न्यायाला पूर्णपणे नकार देणारी होती. हिंदू वर्णाश्रम धर्म आणि जातिव्यवस्थेने ब्राह्मणांना उच्च वंशपरंपरागत सामाजिक दर्जा असलेली उच्च विशेषाधिकार असलेली जात म्हणून पुढे ढकलले आणि बहुसंख्य लोकांवर 'शूद्र' आणि 'अस्पृश्य' असा शिक्का मारला जो केवळ अंगमेहनतीसाठी योग्य आहे. त्यांना शैक्षणिक संधींपासून वंचित ठेवण्यात आले होते आणि त्यांना खालच्या सामाजिक स्थितीबद्दल दोषी ठरवण्यात आले होते. काळाच्या ओघात, विशेषाधिकारप्राप्त वर्गासाठी विशेषाधिकार वाढले आणि इतर वर्ग अधिकाधिक अत्याचारी आणि नैराश्यग्रस्त झाले; अशा सामाजिक संरचनेमुळे स्थितीतील असमानता आणि सर्वांसाठी समान संधी नाकारल्या जातात. त्यातून देशात अन्यायकारक समाजव्यवस्था निर्माण झाली. भारतातील सामाजिक न्याय अशा श्रेणीबद्ध जातिव्यवस्थेवर आधारित समाजातील ज्वलंत असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न करतो, ज्यामध्ये हिंदू समाजाच्या एका मोठ्या वर्गावर जन्मापासूनच अपंगत्व लादले जाते आणि विशेषाधिकार आणि ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचे स्थान प्रदान केले जाते, जे लहान आहे. समाजाचा विभाग.

### **डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचा सामाजिक न्यायासाठीचा संघर्ष. :-**

आंबेडकर हे महार जातीचे होते. महारांना अस्पृश्य मानले जात होते आणि समाजात सामाजिक-आर्थिक भेदभाव केला जात होता. अशा समाजात माणसाने माणसाचा द्वेष तर केलाच, पण जातीच्या हिंदूंनी स्वतःला हरिजनांच्या सावलीपासून दूर ठेवले (हरिजन भगवान हरि/विष्णूची

मुले) दलितांचा उल्लेख करण्यासाठी मोहनदास गांधींनी प्रचलित केलेला शब्द, पारंपारिकपणे अस्पृश्य मानले जाते.) आणि दलित. त्यांचे मार्ग, निवासस्थान, विहिरी आणि मंदिरे वेगळी होती; जरी एका बाजूने बोलण्याची खूप इच्छा होती, परंतु दुसऱ्या बाजूने त्यांना टाकून दिले. संबंध ठेवण्याच्या पद्धती विचित्र होत्या. दीनदुबळ्यांना समोर येण्याचे, डोळे मोठे करून उच्च जातीच्या लोकांशी बोलण्यासाठी बाजूला उभे राहण्याचे धाडस नव्हते. त्यांच्यासाठी शाळांचे दरवाजे, मंदिरांचे दरवाजे उघडले गेले नाहीत. या वाईट परंपरा या समाजरचनेच्या आणि जातीव्यवस्थेच्या त्यांच्यासाठी देणग्या होत्या. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म आणि संगोपन अशा समाजात झाले. तथापि, सर्व अडथळ्यांचा सामना करत त्यांनी उच्च शिक्षण घेतले आणि शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी स्वतः ला राजकीयदृष्ट्या प्रक्षेपित केले, उदासीन वर्गाच्या हक्कांसाठी आणि समाजात प्रचलित असमानतेच्या विरोधात लढा दिला. ते सामाजिक समता आणि न्यायाचे धर्मयुद्ध होते. त्यांनी कधीही अन्यायाशी तडजोड केली नाही. प्रतिष्ठा आणि आत्मवृद्धीची कधीही पर्वा केली नाही. सामाजिक अन्याय आणि विषमतेविरुद्ध ते बिनधास्त बंडखोरपणे लढत होते. त्यांनी मानवतेच्या पुनरुत्पादनासाठी, मानवजातीच्या कल्याणासाठी आणि मनुष्य आणि समाजाच्या परिवर्तनासाठी अथक परिश्रम केले. ते एक महान सामाजिक उदारमतवादी व्यक्तिमहत्व होते. न्याय, समता आणि बंधुता या तत्वांवर आधारित नवीन समाजव्यवस्था निर्माण करणे ही त्यांची दृष्टी होती. अशा प्रकारे, न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाची कल्पना त्यांच्या कार्याचा मुख्य भाग होता.

#### **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाबद्दल विचार :-**

“समाज न्याय म्हणजे तो समाज ज्यामध्ये चढत्या श्रद्धेची भावना आणि अवहेलनेची उतरती भावना एक करुणामय समाजाच्या निर्मितीमध्ये विरघळली जाते.”

(डॉ.बी.आर. आंबेडकर (NCERT, २०१०, पेज.नं. ६३)

न्याय ही एक अतिशय गुंतागुंतीची संकल्पना आहे. कारण त्यात अनेक स्रोत आणि परिमाण आहेत. ते ज्या काळ, स्थळ आणि परिस्थितीमध्ये राहत होते त्या मर्यादेत वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून वेगवेगळ्या लोकांनी तपासले आहे. सामाजिक न्याय हा न्याय संकल्पनेचा एक परिमाण आहे जो समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व या तत्वांवर आधारित समाजाचे संघटन आहे. सर्व मानवांचा मुक्त आणि न्याय्य विकास सुनिश्चित करणाऱ्या अशा मानवी सामाजिक परिस्थिती निर्माण करण्याच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक आणि आर्थिक दोन्ही समानतेच्या तत्वावर आणि बंधुत्वावर अधिक भर दिला जातो. जे काही विशिष्ट मूल्यांपासून वंचित आहेत, त्यांना लोकसंख्येच्या इतर वर्गांसोबत समानतेत आणण्यासाठी. अशा प्रकारे सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत काही वेळा लोकसंख्येच्या विशिष्ट वर्गांना असमान किंवा प्राधान्यपूर्ण वागणूक आवश्यक असते.

डॉ. आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना सर्व मानवांच्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाची आहे. ते अशा सामाजिक व्यवस्थेसाठी उभे होते जे त्यांच्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात माणूस आणि माणूस यांच्यातील योग्य संबंधांवर आधारित आहे. विवेकवादी आणि मानवतावादी या नात्याने धर्माच्या नावाखाली माणसाकडून होणारा कोणत्याही प्रकारचा ढोंगीपणा, अन्याय आणि शोषण त्यांना मान्य नव्हते. ते अशा धर्मासाठी उभे होते जो धर्म नैतिकतेच्या सार्वत्रिक तत्वांवर आधारित आहे

आणि सर्व काळ, सर्व देश आणि सर्व वंशांना लागू आहे. ते तर्काशी सुसंगत असले पाहिजे आणि स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्व या मूलभूत तत्वांवर आधारित असले पाहिजे. त्यांनी जातीव्यवस्था ही हिंदू धर्मातील सर्वात मोठी दुष्टता मानली. त्यांच्या मते वर्णव्यवस्था ही सर्व विषमतेचे मूळ कारण आहे आणि ती जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेची जनकही आहे.

डॉ. आंबेडकर अशा समाजव्यवस्थेसाठी उभे होते ज्यात माणसाचा दर्जा त्याच्या गुणवत्तेवर आणि कर्तृत्वावर आधारित असतो आणि जिथे कोणीही त्याच्या/तिच्या जन्मामुळे थोर किंवा अस्पृश्य नाही. देशातील सामाजिक शोषित आणि आर्थिकदृष्ट्या शोषित लोकांना प्राधान्य देण्याच्या धोरणाचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आलेल्या भारतीय राज्यघटनेत अनेक तरतुदी आहेत ज्या राज्याला स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व यासह सर्व नागरिकांना न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सुरक्षिततेची आज्ञा देतात. यात अनेक तरतुदी देखील आहेत ज्या विविध क्षेत्रातील दलित लोकांना प्राधान्याने वागण्याची हमी देतात. भारतीय राज्यघटनेतील कलम १७ अस्पृश्यता नाहीशी घोषित करते. संविधान संमत करण्यासाठी संविधान सभेसमोरील भाषणात आंबेडकर म्हणाले, 'मी माझे काम पूर्ण केले आहे; उद्याही सूर्योदय व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. नव्या भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले आहे, पण सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्याचा सूर्य उगवायचा आहे.'

**डॉ.बी.आर.आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेची सध्याच्या परिस्थितीत प्रासंगिकता :-**

डॉ.बी.आर. आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाबद्दल विचार हे पुरोगामी होते. त्याचा हिंसाचारावर विश्वास नव्हता; न्याय आणि स्वातंत्र्यासाठी सामाजिक बदलांसाठी प्रेस हे एक शक्तिशाली साधन असल्याचे त्यांनी मानले. त्यांनी मूक नायक, जनता आणि समता मासिके प्रकाशित केली, परंतु ही मासिके मोठ्या प्रमाणात विकली गेली नाहीत, कदाचित त्यात व्यक्त केलेल्या पुरोगामी आणि अपारंपरिक विचारांमुळे. अस्पृश्यतेच्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तीवर राज्यघटनेत बंदी असेल तर याचे श्रेय आंबेडकरांना जाते. आंबेडकरांचे सर्वात मोठे कर्तृत्व हे होते की त्यांनी भारतातील दलितांना त्यांच्या स्वतंत्र शक्तिशाली अस्तित्वाची जाणीव करून दिली; त्यांनी सर्व दलित, अस्पृश्य जातींना अनुसूचित जाती या एकाच नावाखाली आणले याचे श्रेय त्यांना जाते. आंबेडकरांनी विशेष आरक्षणाचा पाठपुरावा केला नसता तर अनुसूचित जाती/जमातींसाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या शैक्षणिक आणि सरकारी सेवांच्या क्षेत्रातील सुविधा, त्यांची परिस्थिती पूर्वीसारखीच दुःखाने आणि वेदनांनी भरलेली राहिली असती. आंबेडकरांच्या सततच्या प्रयत्नांचे फलित आहे की आज संसद सदस्य (खासदार), विधानसभेचे सदस्य (आमदार), भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS)/भारतीय पोलीस सेवा (IPS), प्राध्यापक आणि डॉक्टर यापैकी आहेत. त्यांनी अनुसूचित जाती/जमातींच्या सुधारणेसाठी आरक्षणाची तत्त्वे समाविष्ट केली ज्यामुळे त्यांना शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या प्रगती करता यावी, त्यांना आरक्षण आणि सवलतींच्या रूपात प्रगत वर्गांच्या स्तरापर्यंत उन्नत करण्यासाठी अतिरिक्त समर्थन प्रदान करून. सर्व वर्गांना सामाजिक न्याय देण्यासाठी अनेक कायदेशीर तरतुदी करण्यात आल्याचे सध्या स्पष्टपणे दिसत आहे. अशा रीतीने देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम सुरू करण्यात आले असून त्याद्वारे विकासाचे प्रमाणही साध्य झाले आहे. त्याच वेळी,

सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रात तक्रार करण्यासारखे बरेच काही शिल्लक आहे हे सत्य आपण नाकारू शकत नाही. अवघड जातिव्यवस्था आणि शतकानुशतके चालत आलेल्या अंधश्रद्धेमुळे सामाजिक भेद आणि अस्पृश्यता दूर झालेली नाही. सतत जातीय अत्याचाराची अनेक भयंकर उदाहरणे उद्धृत केली जाऊ शकतात. त्यापैकी काही अलीकडील घटना खालीलप्रमाणे आहेत. नुकत्याच झालेल्या एका भीषण घटनेत, महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील पाथर्डी येथे ऑक्टोबर २०१४ च्या रात्री दलित कुटुंबातील तीन सदस्य, संजय जाधव, त्यांची पत्नी आणि मुलगा सुनील यांची हत्या करण्यात आली आणि त्यांचे विकृत अवयव शेतात आणि विहिरीभोवती विखुरले गेले. दुसऱ्या प्रकरणात, उत्तर प्रदेशातील बदाऊन जिल्ह्यातील कटरा गावातील दोन किशोरवयीन दलित मुलींवर २७ मे २०१४ सामूहिक बलात्कार करून त्यांची हत्या करण्यात आली होती. या घटनेची भारतातील तसेच परदेशातील वृत्तपत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर नोंद झाली. विस्तृत तपासानंतर, केंद्रीय अन्वेषण ब्युरो (CBI) ने असा निष्कर्ष काढला की सामूहिक बलात्कार झाला नाही आणि संशयितांना सोडण्यात आले. याआधी केलेल्या पोस्टमॉर्टम तपासणीनुसार, मुलींवर बलात्कार झाला होता आणि जिवंत असताना फाशी दिल्याने त्यांचा गळा दाबून मृत्यू झाल्याची नोंद करण्यात आली होती. मुलींच्या कुटुंबाने आणि अनेक कार्यकर्त्यांनी आंतरराष्ट्रीय लज्जा टाळण्यासाठी आणि कायदा व सुव्यवस्थेच्या बिघडलेल्या परिस्थितीची मान्यता टाळण्यासाठी सीबीआयचा अहवाल कव्हरअप म्हणून नाकारला. घडलेल्या अनेक घटनांपैकी या काही घटना आहेत. अशी प्रत्येक घटना मग ती खैरलांजी (विश्वनाथन, २०१०), भोजपूर (अग्रवाल, २०१४), धर्मपुरी (तेलतुंबडे, २०१२) आणि आता अहमदनगर आणि बदाऊन असो, संसाधनांवर पकड राखणाऱ्या सरंजामशाही आणि पितृसत्ताक सामाजिक संबंधांची एक कच्ची आठवण आहे.

आज डॉ.आंबेडकर आपल्यासोबत नाहीत, पण त्यांच्या मुक्त भारतात सामाजिक आणि आर्थिक मतभेद अनेक पटींनी वाढले आहेत. परिणामी, जिथे एकीकडे आकाशाला भिडणाऱ्या इमारती आणि शहरांमध्ये पंचतारांकित हॉटेल्स पाहायला मिळतात, तर दुसरीकडे अस्वच्छ नाले, मातीने भरलेली ठिकाणे आणि झोपड्यांचा बोजवारा उडालेला आहे. नरक जीवन, प्राण्यांच्या जीवनापेक्षाही वाईट अशा परिस्थितीत समतेवर आधारित समाज स्थापनेचे विचार केवळ स्वप्नासारखे दिसत आहे.

#### निष्कर्ष :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर विसंबून भारतीय राज्यघटना सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित सर्वांना समान हक्कांची हमी देते. मात्र, डॉ.आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या कल्पना गेल्या काही वर्षांत योग्य पद्धतीने साकार होऊ शकल्या नाहीत, असे दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्या न्याय संकल्पनेचा प्रसार संस्थांना नागरी समाजाच्या माध्यमातून करावा लागेल. डॉ.आंबेडकरांना भारतीय समाजातील असुरक्षित घटकांच्या सर्वांगीण विकासाची काळजी होती आणि त्यांनी संविधान लागू करून विद्यमान जातीय भेदभाव नष्ट करण्याचा निर्णय घेतला. म्हणूनच, असुरक्षित घटकांचे हक्क आणि सन्मान राखण्यासाठी घटनात्मक आणि कायदेशीर पद्धतींचा प्रचार करण्यासाठी आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या कल्पना समकालीन भारतीय समाजात प्रासंगिक आहेत.

**संदर्भ ग्रंथ :-**

1. दास, प्रफुल्ल चंद्र. डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर : भारताचे व्हिजनरी. मानक पब्लिकेशन्स. भारत: २०१९.
2. डॉ. भालचंद्र मुणगेकर [२००५]: "इंडियाज इकॉनॉमिक रिव्ह्यू अँड द दलित: एक आंबेडकरी दृष्टीकोन". पृष्ठ 9-23.
3. भाटिया एच. एल. (1998): द हिस्ट्री इकॉनॉमिक थॉट, विकास पब्लिशिंग.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड. क्रमांक ७, डॉ. आंबेडकर फाऊंडेशन, सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय, सरकार. भारताचे नवी दिल्ली, (२०२०)
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, (१९८४,) शूद्र-ते कोण होते आणि ते इंडो-आर्यन सोसायटी सरकारचे चौथे वर्ण कसे बनले. महाराष्ट्र, मुंबई.
6. चक्रवर्ती, विद्युत. बी.आर. आंबेडकरांचे सामाजिक-राजकीय विचार: क्रिएटिव्ह मोल्डमध्ये उदारमतवादी संविधानवाद. लंडन: रूटलेज, २०१९.
7. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, बॉम्बे, महाराष्ट्र सरकार, १९६८, पृ. १०६
8. [www.wikipedia.com](http://www.wikipedia.com)

## یوتھ آنکون، سوامی وویکانند

Dr. Syed Noorulameen

Asst. Prof. Sharda Mahavidyalya, Parbhani

"عالمی شہرت یافتہ شاعر و نوبل انعام یافتہ ادیب رابندر ناتھ ٹیگور نے کہا تھا کہ ہندوستان کو اگر سمجھنا ہے تو اسے سوامی وویکانند کے فلسفہ؟ زندگی کو سمجھنا ہوگا۔" 20 ویں صدی میں ہندوستان کی جن عظیم شخصیتوں نے سماجی اصلاحات اور معاشرتی جبر کے خاتمے کیلئے کلیدی کردار ادا کیا ہے ان میں سوامی وویکانند کی شخصیت اور ان کے کارنامے سرفہرست ہیں۔ سوامی وویکانند کا شمار نہ صرف ایک عظیم ہندو اسکالر کے طور پر کیا جاتا ہے بلکہ وہ ایک ایسے ماہر تعلیم اور عظیم سماجی خدمت گار تھے جن سے بلا تفریق مذہب و ملت سے وابستہ افراد فیضیاب ہوئے ہیں۔ سوامی وویکانند کی سماجی و اصلاحی خدمات سے ہندوستان زیر بار ہے زندگی کی صرف 39 بہاریں دیکھنے والے سوامی وویکانند نے اپنی خدمات اور نظریات و افکار سے زمانے کو متاثر کیا ہے اور اپنی فکر کے رنگ بکھیرے، ڈیڑھ صدی کے قریب بیننے کے باوجود ان کی شخصیت کا طلسم اب بھی ہر فکر کے سرچڑھ کر بولتا ہے۔ ان کی شخصیت کی جاذبیت اور تاثیر ہی کا نتیجہ ہے کہ ان کی خدمات اور کارناموں پر کئی دہائیوں بعد بھی بحث ہو رہی ہے۔ کئی بڑی بڑی شخصیتیں سوامی وویکانند کی نظریات اور ان کی تعلیمات سے نہ صرف متاثر ہیں۔ بلکہ ان کے نقوش زندگی کو حرز جاں بنانے کا دعویٰ بھی کرتے رہے ہیں۔

ہندوستان میں بہت سی ایسی شخصیت پیدا ہوئی ہے جس نے تمام شعبہ حیات میں امنٹ نقوش چھوڑے ہیں۔ ان میں سوامی وویکانند نام کئی معنوں میں اہم ہے۔ ان کی شناخت صرف ایک مذہبی پیشوا کی ہی نہیں ہے بلکہ ہندوستان کو تعلیم یافتہ بھی دیکھنا چاہتے تھے اور اس کے لئے انہوں نے مختصر سی زندگی میں کارہائے نمایاں انجام دیا۔ وہ ہندوستان میں اس تعلیم کے خواہاں تھے جس انسان کو انسانیت کا درس دیا جائے۔ ان کو اقدار سے جوڑا جائے۔ خاص طور پر ہندو تو ان کا علمبردار طبقہ جو انہیں ہندو تو کا سپہ سالار سمجھتے ہیں ان کے تعلیمی نظریے سے ان کی نفی ہوتی ہے۔ انہوں نے تو ایسے ہندوستان کا خواب دیکھا تھا جہاں آدمیت کی قدر ہو، لیکن موجودہ حکومت نے انسان کو جانوروں سے بدتر بنا دیا ہے اور ان کا نام لے کر انتہا پسندی کو بڑھاوا دینے میں مصروف ہیں۔ سوامی وویکانند کی پیدائش 12 جنوری 1863ء کو کلکتہ اب کو لکھنؤ میں ایک کاسٹھ خاندان میں ہوئی تھی۔ ان کے بچپن کا نام زیندر ناتھ دت تھا۔ ان کے والد و شو ناتھ دت کلکتہ ہائی کورٹ کے ایک مشہور وکیل تھے۔ ڈرگا چرن دت، (زیندر - سوامی جی کے دادا) سنسکرت اور فارسی کے عالم تھے انہوں نے اپنے خاندان کو 25 کی عمر میں چھوڑ دیا اور ایک سادھو بن گئے۔ ان کی والدہ بھونیشوری دیوی مذہبی خیالات کی خاتون تھیں۔ ان کا زیادہ تر وقت بھگوان شوکی پوجا اور بھگتی میں بسر ہوتا تھا۔ زیندر کے والد اور ان کی ماں کے مذہبی، ترقی پسند اور عقلی رویہ نے ان کی سوچ اور شخصیت کی تشکیل میں مدد کی۔ بچپن سے ہی زیندر نہایت ہوشیار کے تو تھے ہی شرارتی بھی تھے۔ اپنے ساتھی بچوں کے ساتھ وہ خوب مذاق کرتے اور موقع ملنے پر اپنے اساتذہ کے ساتھ بھی مذاق



کرنے سے نہیں چوکتے تھے۔ ان کے گھر میں رواج کے مطابق روزانہ پوجا پاٹھ ہوتا تھا مذہبی رجحان کی ہونے کی وجہ سے ماں بھونیشوری دیوی کو پران، رامائن، مہا بھارت وغیرہ کی اشلوک سننے کا بہت شوق تھا۔ کتھا کار برابر ان کے گھر آتے رہتے تھے۔ باقاعدگی سے بچپن۔ کیرتن بھی ہوتا رہتا تھا۔ خاندان کے مذہبی اور روحانی ماحول کے اثرات سے بچے سوامی وویکانند کے ذہن میں بچپن سے ہی مذہب اور روحانیت میں یقین گہرے ہوتے گئے۔ مذہبی ماحول کی وجہ سے بچے کے ذہن میں بچپن سے ہی خدا کو جاننے اور اس کے حاصل کرنے کی خواہش دکھائی دینے لگی تھی۔ خدا کے بارے میں جاننے کی بے چینی میں کبھی کبھی وہ ایسے سوالات پوچھ بیٹھتے تھے کہ ان کے والدین اور کتھا کار پریشانی میں پڑ جاتے تھے۔ سن 1871ء میں، آٹھ سال کی عمر میں، سوامی وویکانند جی نے بھگوان چندرودیا کے میٹر پولیٹن انسٹیٹیوٹ میں داخلہ لیا جہاں وہ اسکول گئے۔ 1877ء میں ان کا خاندان رائے پور چلا گیا۔ 1879ء میں، کلکتہ میں اپنے خاندان کی واپسی کے بعد، وہ واحد طالب علم تھے جنہوں نے پریڈیسی کالج کے داخلہ امتحان میں فرسٹ ویزن پوائنٹس حاصل کئے۔ وہ فلسفہ، مذہب، تاریخ، سماجی سائنس، آرٹ اور ادب سمیت موضوعات کے ایک سرگرم قاری تھے۔ ان کو وید، اپنشد، بھگود گیتا، رامائن، مہا بھارت اور پرانوں کے علاوہ مختلف ہندو صحیفوں میں شدید دلچسپی تھی۔ سوامی وویکانند کو ہندوستانی کلاسیکی موسیقی میں تربیت دی گئی اور یہ باقاعدگی سے جسمانی ورزش اور کھیلوں میں حصہ لیا کرتے تھے۔ زیندر نے مغربی منطق، مغربی فلسفہ اور یورپی تاریخ کا مطالعہ اسکالرش چارج کالج میں کیا۔

1881ء میں انہوں نے فنون لطیفہ کا امتحان پاس کی اور 1884ء میں آرٹ بیچلر کی ڈگری مکمل کر لی۔ کلکتہ کے ایک اشرافیہ بنگالی خاندان میں پیدا ہونے والے سوامی وویکانند روحانیت کی طرف مائل ہوئے تھے۔ وہ اپنے سوامی رام کرشن دیو سے کافی متاثر تھے جن سے انہوں نے سیکھا کہ ساری مخلوق اس خالق کے ہی ایک اوتار ہیں۔ اس لئے بنی نوع انسان کی خدمت کی طرف خالق کی بھی خدمت کی جاسکتی ہے۔ رام کرشن کی موت کے بعد سوامی وویکانند نے بڑے پیمانے پر برصغیر کا دورہ کیا اور اس وقت کی برطانوی ہندوستان میں موجودہ حالات کا پہلے علم حاصل کیا۔

1893ء میں عالمی مذہب پارلیمنٹ میں ہندوستان کی نمائندگی کرنے کی خاطر ریاست ہائے متحدہ امریکہ کا سفر بھی کیا۔ سوامی وویکانند جی کی ریاست ہائے متحدہ امریکہ، انگلینڈ اور یورپ میں ہندو فلسفہ کے اصولوں کی تشہیر کی، سینکڑوں سرکاری اور خانگی لیکچرس کا انعقاد کیا۔ ہندوستان میں، سوامی وویکانند کو ایک محب وطن سنت کے طور پر سمجھا جاتا ہے اور ان کے سالگرہ کو قومی یوم نوجوانان کے طور پر منایا جاتا ہے۔

ہندوستان میں بہت سی ایسی شخصیت پیدا ہوئیں ہے جس نے تمام شعبہ حیات میں انمٹ نقوش چھوڑے ہیں۔ ان سوامی وویکانند نام کئی معنوں میں اہم ہے۔ ان کی شناخت صرف ایک مذہبی پیشوا کی ہی نہیں ہے بلکہ ہندوستانی تعلیمی نظام کے بہترین reformer تھے جو ہندوستان کی نوجوان نسل کو یافتہ دیکھنے کا خواب سجائے ہوئے۔ اس کے لئے انھوں نے مختصر سی زندگی میں ہردومیدان میں کارہائے نمایاں انجام دیئے۔ وہ ہندوستان میں اس تعلیم کے خواہاں تھے جس میں انسان کو انسانیت کا درس دیا جائے اور تعلیم ک کو اقدار سے جوڑا جائے۔ سوامی وویکانند جی نے ایسے ہندوستان کا خواب دیکھا تھا جہاں آدمی اور اس

کی آدمیت کی قدر ہو اور ہر سوانسائیت کا پرچم لہرائے...

ہندوستان میں سوامی ویویکانند کے یوم پیدائش یعنی 12 / جنوری کو ہر سال "نیشنل یوتھ ڈے" کے طور پر منایا جاتا ہے۔ اقوام متحدہ کے ضابطے کے مطابق 1985ء کو بین الاقوامی "یوتھ ڈے" اعلان کیا گیا اور اس کے مطابق ہر سال مختلف ممالک میں 12 / اگست کو قومی اور بین الاقوامی طور پر نوجوانوں کا دن منایا جاتا ہے۔ حکومت ہند نے سوامی ویویکانند کی خدمات اور نوجوانوں کے تئیں ان کے لگاؤ کی وجہ سے ان کی یوم پیدائش کو "نیشنل یوتھ ڈے" کا اعلان کیا ہے۔ سوامی جی نے جو کچھ بھی لکھا ہے وہ نوجوان کے لئے مفید تر ہے اور ان کی تحریریں آنے والے طویل وقت تک ہمیں متاثر کرتی رہیں گی اور نوجوانوں کو ایک سچا اور سیدھا راستہ دکھائیں گی۔

سوامی ویویکانند جی نے براہ راست یا بالواسطہ طور پر موجودہ ہندوستان کی نوجوان نسل کو متاثر کیا ہے۔ ملک کی نوجوان نسل سوامی ویویکانند جی کے افکار و خیالات سے مستفید ہوئے ہیں اس لئے ہندوستان میں 1985 سے 12 / جنوری کو "نیشنل یوتھ ڈے" کے طور پر منایا جاتا ہے۔ سوامی ویویکانند کی پیدائش 12 / جنوری 1863 کو ہوئی تھی۔

پوری دنیا میں شاید ہی کوئی ایسا شخص ملے گا، جس نے سوامی ویویکانند کا نام نہ سنا ہو۔ جدید ہندوستان میں نوجوان کے آنیکون کے طور پر سوامی ویویکانند جی کا ذکر کیا جاتا ہے۔ سوامی ویویکانند جی ویدانت اور مغربی تعلیم دونوں کو ایک ساتھ رکھ کر تعلیم کو آگے بڑھانے کی طرف ہمیشہ سرگرم رہتے تھے۔ تعلیم کے تئیں ان کا سائنسی نقطہ نظر بہت اہم تھا۔ سوامی ویویکانند جی کا ہدف معاشرے کی خدمت، عوامی تعلیم، مذہبی تعلیم اور اس کے حصول کے بیداری لانا، انسانی کی خدمت وغیرہ تھا۔ ان کا یقین تھا کہ تعلیم سے ہی سماجی تبدیلی آتی ہے، سوامی جی کی تعلیم سے متعلق یہ فکرا انتہائی اور بنیادی تھی۔ سوامی ویویکانند کے تعلیمی نظریہ میں درستگی اور طاقت کو جذب کرنا ہے۔ اپنے تعلیمی نظریہ کی بنیاد پر ہندوستانی ثقافت کی شہرت یورپ اور امریکہ میں پھیلانے میں وہ کامیاب ہوئے تھے۔ سوامی ویویکانند جی کے تعلیمی خیالات میں اعلیٰ درجے کی دانشوری اور فتح کی شدت انمول ہیروں کی طرح دستیاب ہے۔

ہندوستان ایک کثیر المذہبی ملک ہے۔ اس میں ہر مذہب کا گرنٹھ، ضابطہ خیال اور اصول الگ الگ ہیں، لیکن سوامی ویویکانند جی ان سب کے عناصر کو تسلیم کر کے تعلیم میں شامل کئے جانے کے حق میں تھے۔ وہ تمام مذاہب کو یکساں مانتے تھے۔ سوامی جی کی تعلیم سے متعلق تعریف یوں ہے

"تعلیم انسان کی بنیادی کمال کا اظہار ہے"۔

سوامی جی کے مطابق

"ساری تعلیم اور تمام تربیت کا واحد مقصد انسانی کردار کی تعمیر ہونا چاہئے"۔

لیکن فی الحال جدید اور مغربی اثرات کی وجہ سے تعلیم صرف بیرونی حصے پر پانی چڑھانے کی ہمیشہ کوشش کر رہی ہے۔ ان تعلیمی نظریہ کو مندرجہ ذیل تحریری نکات سے واضح سمجھا جاسکتا ہے۔ ہندوستان میں بہت سی ایسی شخصیت پیدا ہوئی ہے جس نے تعلیم کے ساتھ ساتھ تمام شعبہ حیات پر اپنے اثرات مرتب کئے ہیں۔ ان میں سوامی ویویکانند کا نام کئی معنوں میں اہمیت کا حامل

ہے۔ ان کی شناخت صرف ایک مذہبی پیشوا کے دائرے میں نہیں رکھا جاسکتا ہے بلکہ وہ ہندوستانی عوام، بالخصوص نوجوانوں کو تعلیم یافتہ دیکھنا چاہتے تھے اور اس کے لئے انہوں نے مختصر سی زندگی میں انفرادی اور اجتماعی کارہائے نمایاں انجام دیئے ہیں جس کا زمانہ شاہد ہے۔ وہ ہندوستان میں ایسی تعلیم کے خواہاں تھے جس میں انسان کو انسانیت کا درس دیا جائے اور تعلیم کو ان اقدار سے جوڑا جائے جو انسانی زندگی اور اس کے سماج کے لیے ضروری ہے۔

سوامی وویکانندجی کی شخصیت روحانیت کی حامل تھی۔ سوامی وویکانند کو بچپن ہی سے پڑھنے لکھنے کا بہت شوق تھا، انہوں نے 25 برس کی عمر میں اپنے گھر بار کو چھوڑ دیا اور وہ ایک سادھو بن گئے۔ ان کی والدہ بھونیشوری دیوی مذہبی خیالات کی حامل خاتون تھیں۔ ان کا زیادہ تر وقت بھگوان شوکی پوجا میں صرف ہوتا تھا۔ سوامی وویکانند کے والد اور ان کی ماں کے مذہبی، ترقی پسند اور عقلی رویہ نے ان کی سوچ اور شخصیت کی تشکیل میں مدد کی۔

سوامی وویکانند کی کچھ اہم کتابیں:

The Yoga of Knowledge: Jnana Yoga\*

The Yoga of Action: Karma Yoga\*

Conquering the Internal Nature: Raja Yoga\*

My Master\*

Swami Vivekananda on Him self\*

Teachings of Swami Vivekananda\*

Meditations and its Methods\*

The Life of The Swami Vivekananda: Saw Him The Master as I\*

Vivekananda\*

سوامی وویکانند حیات اور تعلیم کے باہمی تعلقات پر مدلل نظر رکھتے تھے ان کے پاس تعلیم کی توسیع حیات کی وسعت کا اہم عنصر تھی وہ یہ سمجھتے تھے کہ صالح سماج نوجوانوں کے تعلیم یافتہ ہونے اور ان کے اندر جوش و ولولہ سے تعمیر پاتا ہے۔ دنیا کی وہ قومیں جو ترقی نہیں کرتی اس کی وجہ ان کی تعلیمی میدان میں مایوسی اور ولولہ کی کمی ہے۔ ان کے تعلیمی نظریے کو مندرجہ ذیل تحریری نکات سے واضح کیا جاسکتا ہے۔

۱۔ تعلیم کے ذریعے انسان میں انسانی محبت، سماج کی خدمت، عالمی شعور اور عالمی بھائی چارے کی خصوصیات کو فروغ دینا۔

۲۔ تعلیم کا مقصد اندرونی اتحاد کو بیرونی دنیا میں ظاہر کرنا ہے؛ تاکہ وہ خود کو خوب سمجھے۔

۳۔ تعلیم کا بنیادی مقصد انسان کی جسمانی، ذہنی، جذباتی، مذہبی، اخلاقی، اخلاقی کردار، سماجی کاروبار کو فروغ دینا ہے۔

۴۔ تعلیم کے ذریعے انسانوں میں حب الوطنی کو بیدار کرنا۔

۵۔ تعلیم سے انسان کی فکری آزادی پیدا کرنا۔

۶۔ تعلیم کے ذریعے خود اعتمادی، خود اعتمادی ایثار، اپنے اوپر کنٹرول، خود انحصاری، روشن خیالی جیسی خوبیوں کو فروغ دینا۔

۷۔ تعلیم کے ذریعے علم کے تئیں انسان کی بندگرہ کو کھولنا۔

۸۔ ملک، استاد خالص مثالی اخلاق کے تئیں احترام اور شعور کو بیدار کرنا۔

مندرجہ بالا مقاصد کے علاوہ سوامی وویکانند جی تعلیم کا مطلب واضح کرتے ہوئے کہتے ہیں کہ جس تعلیم سے ہم اپنی زندگی تعمیر کر سکیں، کردار قائم کر سکیں اور خیالات کی ہم آہنگی کر سکیں، وہی اصل میں تعلیم کہلانے کے قابل ہے۔ سوامی وویکانند جی کا تعلیمی نظریہ انتہائی وسیع شکل میں ہے، جس میں وہ مذہبی یا ہندوستانی تعلیم اور مغربی تعلیم دونوں کا تال میل پیدا کرنا چاہتے تھے۔ سوامی وویکانند جی نے مذہب کی تعلیم، تعلیم نسواں، عوامی تعلیم کے سلسلے میں تعلیم پر زور دیا ہے۔

سوامی وویکانند جی تعلیم کو مہارت و پیشہ ورانہ خطوط پر مبنی، زندگی کے اقدار کی حامل اور انسانی حیات کو سمت عطاء کرتی ہو اس کے حق میں تھے۔ ان کا کہنا تھا کہ سماجی گمراہی اور توہمات کو ختم کرنا، تعلیم کا پہلا فرض ہونا چاہیے۔ وہ طلباء کی ترقی کے لئے آرٹ، سائنس، ادب اور ثقافت کے لئے موقع فراہم کرنے کے حق میں تھے۔ ان کا کہنا تھا کہ ہندوستان میں تعلیم کی غیر توسیع کے نتیجے میں معاشرے کی ترقی، سماجی نقل و حرکت نہیں آ پائی ہے۔ اس میں mobility ہونی چاہیے وہ ہندوستانی سماج کی مکمل طور اصلاح چاہتے تھے۔ انہوں نے ایسے ہندوستان کا تصور کیا تھا، جو روایتی توہمات، نفاق، فرسودہ روایات اور جدید کمزوریوں سے آزاد ہو کر آگے بڑھ سکے۔ ان کے مطابق ہندوستانی معاشرے کی ترقی جزوی طبقاتی اور علاقائی طور پر ممکن نہیں۔ سوامی وویکانند نے مادیت پرست مغربی تعلیم کے بجائے روحانیت، یوگا اور ویدانت کی تعلیم کی وکالت کی۔ وہ ان ہندوستان کے ایسے مفکرین میں سے ہیں جنہوں نے ہندوستانی تاریخ اور اس کے معاشرے، کلاسیکی اور حقیقت پسندانہ رویہ کی تعریف کی ہے۔ وہ کہتے تھے کہ جدید فکر کی دوڑ کی بنیاد ہندوستانی ثقافت سے میل کھاتی ہوئی ہونی چاہئے۔ سوامی وویکانند جی کے تعلیم سے متعلق خیالات کا ہندوستانی سماجی اور اس کی اقتصادی زندگی پر اثر پڑا ہے۔ ان کے خیالات کو بنیاد بنا کر علم کے حصول کے طریقہ کار کو بہتر بنانا ممکن ہوا ہے۔ ان کی تعلیم ہم وطنوں کے لئے حقیقت پسندانہ، با مقصد اور ابدی ہے۔

سوامی وویکانند لارڈ میکالے کے متنازعہ اور اس وقت کے مقبول انگریزی تعلیمی نظام کے مخالف تھے کیونکہ اس تعلیم کا مقصد صرف بابوؤں کی تعداد بڑھانا تھا۔ وہ ایسی تعلیم چاہتے تھے جس سے بچے کی ہمہ جہت ترقی ہو سکے۔ بچے کی تعلیم کا مقصد اس کو خود کفیل بنا کر اپنے پیروں پر کھڑا کرنا ہو۔ سوامی وویکانند جی نے مروجہ تعلیم کو مانع تعلیم قرار دیتے ہوئے کہا ہے کہ آپ اس شخص کی تعلیم کو تعلیم مانتے ہیں جس نے کچھ امتحانات پاس کر لئے ہوں اور جو اچھی تقریر بھی کر سکتا ہو، مگر حقیقت یہ ہے کہ جو تعلیم آدمی کو زندگی کی جدوجہد کے لئے تیار نہیں کرتی، جو کردار سازی نہیں کرتی، جو سماجی خدمت کے احساس کو فروغ نہیں دیتی اور جو شیر جیسا باہمت انسان پیدا نہیں کر سکتی، ایسی تعلیم سے کیا فائدہ؟ لہذا سوامی وویکانند جی ایسی تعلیم کے حق میں نہیں تھے، وہ عملی تعلیم کو شخص کے لئے مفید مانتے تھے۔ شخص کی تعلیم ہی اسے اس کے مستقبل کے لئے تیار کرتی ہے، تو تعلیم میں ان عناصر کا ہونا ضروری ہے، جو اس کے مستقبل کے لئے اہم ہو۔ سوامی وویکانند کے الفاظ میں،

”تجھے کام کے تمام شعبوں میں عملی بننا پڑے گا۔ اصولوں کے ڈھیروں نے پورے ملک کو تباہ کر دیا ہے۔“

لاڈمیکالے کے نظریہ تعلیم یہ تھا کہ ہندوستانیوں کی شکل میں انھیں یہاں مزدور مل جائیں۔ ان کا مقصد تھا کہ ایسی تعلیم دی جائے جس کو حاصل کرنے والے نہ دین کے ہوں نہ دھرم کے اور نہ ملک کے، بلکہ وہ انگریزوں کے علاوہ کسی کے بارے میں سوچ نہ سکیں۔ اسی کے ساتھ لاڈمیکالے نے مادری زبان کی تعلیم کے بنیادی حق کو بالکل نظر انداز کر دیا تھا۔ لاڈمیکالے نے کہا تھا کہ

”تمام پارٹیاں ایک بات پر متفق معلوم ہوتی ہیں اور وہ یہ کہ ہندوستان کے اس حصے کے باشندوں کی عام بولیوں میں نہ تو ادبی سرمایہ ہے اور نہ ہی سائنٹفک معلومات اور وہ اتنی کم مایہ اور ٹھیٹھ ہیں کہ جب تک انہیں کسی دوسرے ذریعوں سے مالا مال نہ کیا جائے ان میں سے کسی میں بھی مفید ادبی اور علمی کام کو منتقل کرنے کا کام آسان نہ ہوگا۔ اس بات سے بھی ہر طرف اتفاق نظر آتا ہے کہ اعلیٰ تعلیم کی استطاعت رکھنے والوں کا ذہنی ارتقاء صرف اسی زبان کے ذریعہ کیا جاسکتا ہے جو مقامی نہ ہو۔“

رابندر ناتھ ٹیگور، مسٹر ارون گھوش، مہاتما گاندھی جی، ڈاکٹر ذاکر حسین، مولانا ابوالکلام آزاد جیسے مجاہدین آزادی، اور ماہرین تعلیم نے ہندوستان کے تعلیم نظام کو نئی شکل، نیارخ، نیا نظریہ اور نئی جہت دینے کی کوشش کی۔ اگر سوامی وویکانند کے تعلیمی نظریہ کا گہرائی سے جائزہ لیا جائے تو صاف نظر آتا ہے کہ ان کا تعلیمی نظریہ ہندوستان کو جہاں اپنے روایتی، تہذیبی، ثقافتی، بھائی چارہ، اقدار پر مبنی تعلیم، کثرت میں وحدت مذہبی آہنگی سے جوڑتا ہے وہیں وہ سائنٹفک نظریہ کے حامی نظر آتے ہیں۔ موجودہ دور سوامی وویکانند کے نظریہ تعلیم کی اہمیت بڑھ گئی ہے۔ ضرورت اس بات کی ہے کہ سوامی وویکانند کے نظریہ تعلیم کو بڑے پیمانے پر اپنایا جائے اور اس کو اپنی زندگی میں برتا جائے۔ سوامی وویکانند جی تو ہمت سے چھٹکارا دلانے پر زور دیتے تھے۔ جو اس وقت اس کی شدید ضرورت ہے۔ کیوں کہ تعلیم کے ساتھ اگر تو ہم پرستی ختم نہ ہو اس تعلیم کی افادیت ختم ہو جاتی ہے۔ سوامی وویکانند جی کا انتقال 4 جولائی 1902ء میں ویلور میں ہوا تھا۔ بہت کم وقت میں انھوں نے تعلیم اور سماجی ترقی کی جانب توجہ مبذول کرائی تھی

# गांधी- चिंतन का हिंदी साहित्य में योगदान

डॉ. स्मृति कुमारी सिंह

असिस्टेंट प्रोफेसर,

सोफिया कॉलेज फॉर वुमन (सशक्त स्वायत्त), मुंबई, महाराष्ट्र-400026

गांधी चिंतन पूर्णतः भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति से ओत-पोत रही है। जिस प्रकार भारतीय संस्कृति में समानता, स्वतंत्रता, बंधुत्व, दया, प्रेम, सहानुभूति, सहनशीलता, संप्रभुता आदि जैसे महान मानवीय-मूल्यों का समागम होता है, ठीक उसी प्रकार गांधी-चिंतन में भी इन मूल्यों का संगम स्पष्ट रूप से दृष्टिगोचर होता है। गांधी-चिंतन ने व्यक्ति और समाज के हित को सर्वोपरि रखा है। यह मानव जीवन के हर पहलू पर रौशनी बिखेरती है। यह व्यक्ति के आध्यात्मिक उन्नति को आधार बनाकर समाज और राष्ट्र की उन्नति पर जोर देता है। गांधीवादी चिंतन व्यक्ति और समाज के न केवल आध्यात्मिक आयाम पर बात करता है बल्कि वह सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक आदि आयामों पर भी अपने विचार एवं अपने विभिन्न पहलुओं को विश्व के सम्मुख बड़ी सरलता एवं सहजता के साथ रखती है। गांधी जी को 'युग- पुरुष' एवं 'कलियुग के प्रतिक पुरुष' आदि की उपाधि प्राप्त है।

19वीं सदी में भारत की भूमि पर समाज की बहुत बुरी स्थिति थी। समाज में अनेक अंधविश्वास, रूढ़िवादिता एवं गुलामी की स्थिति मौजूद थी। इसके अनेक कड़ियों में एक कड़ी का नाम है 'गांधीवादी चिंतन'। गांधीवादी चिंतन का स्पष्ट आईना गांधी जी की '18 सूत्रीय कार्यक्रम' है।

महात्मा गांधी का व्यक्तित्व एवं विचार इतना महान था कि उनसे न केवल तत्कालीन समाज एवं जीवन प्रभावित हुआ बल्कि साहित्य भी उनके प्रभाव से अछूता नहीं रह सका। गांधीवादी चिंतन के उस प्रबल धारा में साहित्य के लगभग हर विधा सराबोर हो गई। क्या कहानी, क्या उपन्यास, कविता, हर विधा इस शक्तिशाली गांधीवादी चिंतन के सशक्त लहर में गतिमान हो गई। हिंदी साहित्य जगत के अनेक नामचीन रचनाकारों ने अपनी अद्भुत रचनाओं के साथ हिंदी साहित्य जगत में शिरकत की।

'सत्य' और 'अहिंसा' विचारधारा से प्रभावित होकर 'कथा सम्राट मुंशी प्रेमचंद' ने 'रंगभूमि' उपन्यास की रचना। 'सूरदास' जैसे नायक की रचना कर उन्होंने सत्य, अहिंसा, प्रेम, अपरिग्रह जैसे महान एवं अद्वितीय विचार को प्रबलता प्रदान की। ठीक उसी प्रकार 'कर्मभूमि' उपन्यास के पात्र डॉक्टर 'शांति कुमार' के माध्यम से भी प्रेमचंद ने सत्य और अहिंसा की शक्ति को प्रदर्शित करने का सफल प्रयास किया है।

'शूद्रोधार' द्वारा गांधी चिंतन का प्रभाव उपन्यास 'कर्मभूमि' में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है, जिसमें शूद्रों का मंदिर प्रांगण में प्रवेश करना तथा पूजा करना निषेध था। इसमें 'चमार' जाति के

लोगों के जीवन में सुधार लाने के प्रयास को रेखांकित किया गया है। पात्र 'समरकांत' जो सनातनी प्रवृत्ति का व्यक्ति है, उसका विरोध स्त्रियां भी करती हैं। शूद्रों और नारियों के प्रबल विरोध तथा गोलीबारी होने के बावजूद भी शूद्रों के उद्धार आंदोलन को किसी भी प्रकार से रोका नहीं जा सका और मजबूरन समरकांत को मंदिर द्वार खोलना ही पड़ा। इसी प्रकार 'गोदान' उपन्यास में लेखक ने 'सीलिया' चमारिन के माध्यम से समाज में उच्च -नीच की घोर असमानता को न केवल दर्शाया है बल्कि उसकी अनैतिक रूप को जग -जाहिर भी किया। उसी प्रकार 'ठाकुर का कुआं' कहानी में 'गंगी' अपने बीमार पिता 'जोखू' की जान बचाने के लिए ठाकुर साहब, जो ऊंची जाति के हैं, उनके कुएं से पीने का पानी रात के अंधेरे में लेने की कोशिश करती है पर असफल रहती है। बीमार पति मजबूरी में वही गंदा बदबूदार पानी पीने के लिए मजबूर हो जाता है। समाज में छुआछूत की भावना की प्रबलता को इस कहानी में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है।

'स्त्रियों की उन्नति' गांधी जी के '18 सूत्रीय कार्यक्रम' का एक कार्यक्रम रहा है। गांधीजी ने भारत की आधी आबादी भारत की स्त्रियों को माना है। स्त्रियों की उन्नति को उन्होंने भारत की उन्नति बताया है। इस चिंतन से प्रभावित 'मुंशी प्रेमचंद जी' ने 'सेवासदन' जैसे महान उपन्यास की रचना की। उन्होंने समाज में 'वेश्याओं' की वर्तमान स्थिति को दर्शाया है तथा उन्हें समाज की मुख्य धारा से जोड़ने का अर्थपूर्ण प्रयास किया है साथ ही उनकी रचना 'गोदान' की पात्र 'मालती' के माध्यम से समाज में नारियों की स्थिति को सुनिश्चित करने का सफल प्रयास किया है। इसके अलावा छायावाद रचनाकार 'निराला जी' की प्रसिद्ध उपन्यास 'अप्सरा' में वेश्याओं का विवाह एवं उन्हें ग्रहणी के रूप में स्थापित कर समाज को एक क्रांतिकारी विचार दिया है। रचनाकार 'राजा राधिकारमन सिंह' ने अपनी उपन्यास 'राम रहीम' की 'बेला' पात्र के द्वारा समाज में प्रचलित बाल-विवाह का पुरजोर विरोध कर बालिका 'बेला' के जीवन संघर्ष को दर्शाया है। 'कौशिक जी' ने कहानी 'युगधर्म' की नायिका 'कमला' की मार्मिक स्थिति को दर्शाकर उन्होंने समाज में विधवाओं की स्थिति का सजीव चित्रण किया है। विधवाओं को उनकी दयनीय स्थिति से ऊबारने का एक ही रास्ता बताया है और वह रास्ता है- पुनर्विवाह। साहित्यकार 'अंचल' ने अपनी रचना 'मरुदीप' की पात्र 'शांति' के द्वारा इस जटिल समस्या के सरल हल को प्रदर्शित किया है।

गांधी चिंतन की अविरल धारा में साहित्य की सभी विधाओं के मंत्र मुग्ध होने के क्रम में काव्य भी शामिल है। गांधी जी की 'सत्य' विचारधारा से प्रभावित होकर कवि 'जगन्नाथ प्रसाद मिलिंद' ने अपनी कविता 'बलिपथ के गीत' जैसी कविताओं की रचनाएं कुछ इस प्रकार की हैं -

**“प्रतिपल प्रगति, साधना प्रतिक्षण**

**गांधी में यह सत्य निहित था ।**

**समता संस्थापक के पद पर**

**गांधी का बढ़ना निश्चित था”<sup>[1]</sup>**

इसी प्रकार कविवर 'हरिशंकर शर्मा' ने कविता 'घासपात' में गांधी जी के सत्य को केवल को दर्शाया है -

“सत अहिंसा व्रत का बल हो  
त्याग तपस्या का सम्बल हो,  
स्वाभिमान सम्मान प्रबल हो।”<sup>[2]</sup>

'समानता' विचार पर राष्ट्रकवि 'मैथिलीशरण गुप्त' की सुप्रसिद्ध रचना 'द्वापर' की पंक्तियां इस प्रकार प्रखर होती हैं -

“एक नहीं दो- दो मात्राएं  
नर से भारी नारी ।”<sup>[3]</sup>

कविवर 'ठाकुर प्रसाद सिंह' की कविता 'महामानव' की पंक्तियां कुछ इस प्रकार हैं -

“खोल दो यह द्वार मंदिर के पुजारी  
द्वार पर यह जन खड़े हैं ।”<sup>[4]</sup>

इनके अलावा जहां एक ओर नाटक विधा में 'उदय शंकर भट्ट' की 'क्रांतिकारी', 'एक ही कब्र' राजा राधिकारमन सिंह की 'अपना पराया' आदि रचनाये हुईं तो वहीं दूसरी तरफ निबंध विद्या में 'वियोग हरि' की 'मेरी हिमाकत' 'प्रभाकर जी' की 'नई पीढ़ी नए विचार' आदि रचनाओं का सृजन गांधीवादी चिंतन का अद्वितीय एवं अनमोल देन हिंदी साहित्य जगत को है ।

अंततः तक यह कहा जा सकता है कि गांधी चिंतन न केवल चरखा चलाने, सूत काटने तक तथा अंग्रेजी सत्ता को समाप्त कर स्वतंत्र भारत का उदय करने भर की भूमिका में रही बल्कि उसने युग संचालक की अहम भूमिका को कुशलता एवं सफलता पूर्वक निर्वाह किया। गांधी चिंतन ने न केवल व्यक्ति विशेष को प्रभावित किया अपितु संपूर्ण समाज, राष्ट्र एवं विश्व को भी बड़ी सरल, पवित्र एवं प्रभावी रूप से लाभान्वित किया है। गांधीवादी चिंतन न केवल वर्तमान परिपेक्ष में बल्कि आने वाली अनंत युगों तक शक्तिशाली एवं तर्कसंगत होगी। यह आने वाली पीढ़ियों एवं युगों का सही मार्गदर्शन करेगी। गांधी चिंतन जैसी अनमोल धरोहर सृष्टि रचयिता सदियों और युगों में एक बार ही रचती है।

### संदर्भ

1. हृदय नारायण मिश्र - समकालीन दार्शनिक चिंतन - पेज न. 25,26,28,29, किताबघर- कानपुर - 1966



# "सुमित्रानंदन पंत कृत कहानी 'अवगुंठन' का काव्यमयी प्रकृति चित्रण"

डॉ० दरखां बी

असिस्टेंट प्रोफ़ेसर

हिंदी विभाग

गांधी फैज़ ए-आम कॉलेज शाहजहांपुर, महात्मा ज्योतिबा फुले रोहिलखंड, विश्वविद्यालय, बरेली, उत्तर प्रदेश।

सुमित्रानंदन पंत एक प्रसिद्ध कवि के रूप में विख्यात हैं। छायावाद जो कि लगभग 1918 ई० से प्रारंभ होता है और जिसकी समय सीमा 1936 ई० तक मानी जाती है। इस छायावाद युग के चार प्रमुख स्तंभ माने जाते हैं जिस पर संपूर्ण छायावाद छाया करता है जिसमें जयशंकर प्रसाद, सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला', महादेवी वर्मा तथा सुमित्रानंदन पंत का नाम लिया जाता है। इन चारों साहित्यकारों का मूल एक है जिस कारण इनको छायावादी कवि कहा जाता है, परंतु एक विचारधारा से प्रेरित होकर भी इनकी अपनी अलग विशेषताएं भी हैं, उन्हीं विशेषताओं में 'प्रकृति चित्रण' की विशेषता को लेकर पंत जी प्रकृति के अद्वितीय कवि कहलाते हैं। प्रकृति चित्रण के कारण ही उनको 'प्रकृति का सुकुमार कवि' 'प्रकृति के चित्तरे कवि' आदि नाम से हिंदी साहित्य में अभिभूत किया जाता है।

पंत जी का काव्यात्मक साहित्य उनकी पहचान बना परंतु उन्होंने गद्य लेखन में भी उत्कृष्ट कार्य किया। सन् 1938 ई. में "पांच कहानियां" नामक उनका कहानी-संग्रह प्रकाशित हुआ जिसमें उनके द्वारा लिखी गई पांच कहानियां संकलित हैं, इस संग्रह में संकलित कहानी "अवगुंठन" में प्रकृति के काव्यात्मक रूप के प्रयोग पर हम दृष्टिपात करेंगे उक्त कहानी में पंत जी ने जिस प्रकार प्रकृति का चित्रण किया उसका रूप पूर्ण रूप से काव्यात्मक ही दिखाई देता है कहीं - कहीं कहानी को पढ़ते हुए यह भ्रम पैदा हो जाता है कि यह गद्यात्मक रचना है अथवा काव्यात्मक "बरसात के बादलों में छुपे रहने के कारण चांद के दर्शन सहज में नहीं होते किंतु यह कल्पना कि वह कहीं, इन्हीं बादलों के बीच में है और यह उत्कंठा कि न जाने कब उनके विरल अंतराल से उसकी झलक मिल जाए उसे और भी मोहक बनाए रहती "(1) पंत जी ने रहस्यमयी पद्धति में प्रकृति का चित्रण कहानी में किया है। जिसमें स्पष्ट रूप से यह प्रकृति का आलंबन रूप दिखाई देता है-" तड़के बहुत ही तड़के, जब कि संसार की आंखों में कोमल झुटपुटे का पर्दा पड़ा रहता है। छिपाते हुए चांद की छाया में कली अपने हृदय का गूढ़ रहस्य खोलती है। ऊषा के कपोलों में, चुपके से, लाज की प्रथम लालिमा दौड़कर छिप जाती है। दिन के पूर्ण खुले प्रकाश में सौंदर्य है?"(2)

जिस प्रकार पंत जी ने गद्य रचना में प्रकृति चित्रण किया है वह अन्यत्र देखने में नहीं आता इसका एक कारण यह भी हो सकता है कि उनके भीतर का कवि अनायास ही यह सब उनसे करवा रहा हो। प्रकृति के प्रति उनके प्रेम की पराकाष्ठा को उनके काव्य के माध्यम से समझा जा सकता है परंतु उनका गद्य भी प्रकृति से वंचित नहीं है। अन्य एक उदाहरण दृष्टव्य है जहां प्रकृति का सहारा लेकर सुंदरता का वर्णन दर्शनीय है-"कैसा मधुर स्वभाव पाया है, जैसे चांदनी छिटक रही हो सभी कुछ जिसमें खिल उठता है"(3) पंत जी ने कहानी में अलंकारों के प्रयोग भी प्रचुर मात्रा में प्रयोग किए हैं, चाहे वह मानवीकरण हो या रूपक अलंकार, रूपक का एक उदाहरण दृष्टव्य है-"मुख - चंद्र को घूंघट के घन- रोध से मुक्त करने का अवकाश नहीं मिलता था"(4) अलंकारों के साथ पंत जी ने कविता की तरह प्रकृति का उद्दीपन रूप भी सुंदरता के साथ कहानी में चित्रित किया है जिसकी छठा देखते ही बनती है। " निर्मल आकाश जिसके नैन्यों को नित्य- नवीन नीलिमा प्रदान करता है; सह स्फुट सुमनों का सौरभ जिसकी सांसों में बसता है; पक्षियों का कलरव कंठ में कूक भरता है; ऊषा जिसके कपोलों में गुलाब बन जाती है"।( 5)

पंत जी स्वयं को कवि हृदय से मुक्त नहीं कर सके शायद इसी के कारण वह गद्य लेखन में उतनी सफलता प्राप्त नहीं कर सके जितनी एक कवि के रूप में। प्रकृति किन रूपों में सुख प्रदान करती है पंत जी भली- भांति जानते थे एक उदाहरण देखिए-"उन्हें देखकर मन में वही आनंद भाव उठता था, जो पूस के महीने में सांझ की सिग्ध धूप से मंडित पहाड़ की चोटी पर दृष्टि पढ़ने से"(6) कहानी में जगह-जगह हमें प्रकृति के

काव्य रूप देखने को मिल जाते हैं जो ही कहानी में प्रकृति के चित्रण का अवसर मिलता है पंत जी बिना विलंब के प्रकृति चित्रण कर देते हैं मानो वह इस अवसर की तलाश में थे कि कब वह स्थान या समय आए और वह प्रकृति के प्रति अपने प्रेम को दिखा सकें। "उस लाल गुलाब को भाभी के हाथ में न देकर सतीश ने सरला के सिर पर साड़ी को सरकार कर काले-काले बालों के सघन अंधियाले में ऊषा लोक की तरह उस लाल फूल को उसकी चोटी में खोंस दिया" (7) प्रकृति को कितनी सूक्ष्मता के साथ पंत जी समझते थे जिसको केवल सहृदय माली ही समझ सकता है। साथ ही वह इस सूक्ष्मता का प्रयोग भी इस प्रकार करते थे कि मानव प्रकृति से वह तादात्म्य स्थापित कर चुके हैं- "वृन्तच्युत पुष्प की तरह उसके संपूर्ण मुख मंडल से अलग होकर केवल होठों के बीच मुरझाते हुए हुए देखा"। (8) वह आगे एक और स्थान पर इस सूक्ष्म ज्ञान का परिचय देते हैं "उस लाल गुलाब के रूप में अंगारे की तरह सुलग कर उसे संताप पहुंचने लगी। (9)

संपूर्ण कहानी में हमें यह देखने को मिलता है कि पंत जी ने प्रकृति के विभिन्न रूपों या आयाम का चित्रण किया है परंतु इसमें नवीन तथ्य यह है कि वह इसका प्रयोग करते समय अपनी भाषा को काव्यमयी बनने से नहीं बचा सके, इसलिए जैसे-जैसे कहानी को पढ़ा जाता है, तो बार-बार यह ध्यान केंद्रित करना पड़ता है कि यह कविता नहीं बल्कि गद्य का एक स्वरूप है। इस प्रकार मैं अपने विचार तटस्थ रूप से संदर्भों के साथ रख रही हूँ कि आप उस सुमित्रानंदन पंत जी ने 'अवगुंठन' नामक कहानी में प्रकृति चित्रण काव्यमयी में रूप में किया है चाहे वह प्रकृति का मानवीकरण हो, रूपक आदि में प्रयोग हो प्रकृति के आलंबन एवं उद्दीपन रूपों का भी चित्रण भी इस कहानी में किया गया है जिससे यह प्रकृति चित्रण काव्यमयी हो गया है।

#### **सन्दर्भ सूची:**

1. पंत, सुमित्रानंदन, पांच कहानियां, कृष्णा राम मेहता लीडर प्रेस, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण, 1936 ई०, 99
2. वही, 100
3. वही, 102
4. वही, 106
5. वही, 107
6. वही, 109
7. वही, 118
8. वही, 120
9. वही, 120

# महाराष्ट्रातील बँकिंग व्यवस्था आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्था

दाढेल सचिन व्यंकटी  
संशोधक

डॉ. प्रा. विलास तुळशीराम ठाकूर  
शिवाजी कॉलेज कंधार ता. कंधार जि. नांदेड

## प्रस्तावना :-

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था म्हणजे काय, हे समजून घेण्यासाठी समाजातील व्यवहार प्राणलीकडे पाहणे गरजेचे आहे. रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेच्या व्यवहार प्रणाली मध्ये व्यवहारांसाठी समाजात रोख-रकमेची उपलब्धता फारच कमी असते, प्रत्येक खरेदी-विक्रीचे व्यवहार डिजिटल पद्धतीने केले जातात.

8 नोव्हेंबर 2016 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्याकडून नोटाबंदी करून एक क्रांतिकारक पाऊल उचलण्यात आले. नोटाबंदीमुळे रोखपैसा बदलून घेणे ते बँकिंग व्यवहारांवर, एटीएममधून पैसे काढण्यावर अनेक मर्यादा अश्या अनेक घटनांनी लोकांमध्ये गोंधळाचे वातावरण निर्माण केले, त्यामुळे याकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत जे लोक पूर्वी रोख चलनावर आधारित व्यवहार प्रणालीचा वापर करत ते रोख नसलेली पेमेंट प्रणाली निवडण्यास भाग पाडले. याच काळात कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने पाऊल म्हणून जन-धन ही एक महत्त्वाची योजना आणली गेली. नोटाबंदी व जन-धन नंतर केंद्रसरकारने आपले संपूर्ण लक्ष हे भारतीय अर्थव्यवस्था ही रोकडविरहित अर्थव्यवस्था निर्माण व्हावी याकडे ठेवले.

## रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचा अर्थ :-

पूर्वीच्या काळात विनिमयाचे माध्यम म्हणून वस्तू विनिमय पद्धतीचा वापर करत असत, यापद्धती मध्ये एका वस्तूच्या बदल्यात दुसऱ्या वस्तू देऊन व्यवहार होत असत. कालांतराने विविध देवाण-घेवणीच्या पद्धती या चलणाच्या शोधपासून विकसित झालेल्या दिसून येतात. त्याचच नविन रूप म्हणजे रोकडविरहित व्यवहार ही पद्धती.

रोकड विरहित अर्थव्यवस्थेतील व्यवहार हे रोख रकमेत केले जात नाहीत, रोख व्यवहार पद्धतीच्या विरोधातील व्यवहार पद्धती म्हणजे रोकडविरहित अर्थव्यवस्था होय. म्हणजे ज्या अर्थव्यवस्थेच डिजिटलायजेशन झालेल होय. ज्यामध्ये भौतिक चलना ऐवजी वस्तु आणि सेवा यांच्या खरेदी व विक्रीसाठी डिजिटल माध्यमांचा वापर केला जातो. सर्व आर्थिक देवाण-घेवाण कोणत्याही रोख रकमेशिवाय केले जातात. वस्तूचा-सेवेचा मोबदला असो की देयकांचा भरणा सर्व व्यवहार हे डेबिट कार्ड/ केडीट कार्ड /फोन पे/गूगल पे किंवा इंटरनेटच्या आधारे बँकिंग प्रणालीचा वापर करून करण्यात येतात. थोडक्यात रोखेच्या विरोधात वस्तु आणि सेवा खरेदी करण्याची पद्धत रोकड विरहित मध्ये असतात.

## बँकिंग संस्था :-

आर्थिक विकास हा मुख्यत्वे करून वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजार आणि वित्तीय सेवा यांचा समावेश असलेल्या सुबद्ध वित्तीय प्रणालीवर अवलंबून असतो. बँकिंग हा संपूर्ण आर्थिक क्षेत्राचा अविभाज्य भाग आहे. गुंतवणूक, पतपुरवठा आणि पायाभूत सुविधा पुरवून देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होतो. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक वाढ आणि विकासामध्ये बँकिंग क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असते.

**समस्येचे विधान :** भारतातील इतर राज्याच्या तुलनेत महाराष्ट्र हे एक प्रगत राज्य म्हणून गणले जाते. असे असताना देखील महाराष्ट्र प्रदेशात पायाभूत सोयी सुविधा, बँक विषयक सुविधांचा आभाव दिसून येतो. अशा प्रकारच्या प्रदेशात रोकडविरहित व्यवहारांच्या साधनेची कमतरता जाणवते. बँक विषयक सुविधांच्या उपलब्धतेवरच रोकडविरहित व्यवहारांची सफलता अवलंबून असल्यामुळे पारंपरिक रोकड अर्थव्यवस्था आणि बँकिंग यंत्रणा यांच्यात मोठे बदल होत आहेत. म्हणून महाराष्ट्रातील बँकिंग व्यवस्था आणि रोकड विरहित अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

**अभ्यासाची उद्दिष्टे :**

- १) रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्रातील बँकिंग व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

**संशोधन पद्धती :**

भारतीय रोकड विरहित व्यवहरांचा एक अभ्यास या शोध निबंधासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रकाशित नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, पुस्तके, संबंधित वेबसाइट इत्यादींमधून असंख्य संसाधनांद्वारे दुय्यम माहिती गोळा केली गेली आहे.

**रोकडविरहित व्यवहाराच्या पद्धती :-** रोकडविरहित व्यवहारांना पूर्ण करण्यासाठी डिजिटल पेमेंटच्या विविध पद्धती उपलब्ध आहेत.त्या पुढील प्रमाणे.

- AEPS
- डेबिट/क्रेडिट कार्ड
- चेक बूक/डिमांड ड्राफ्ट
- UPI
- यूएसएसडी
- मोबाईल वॉलेट
- इंटरनेट बँकिंग
- मोबाइल बँकिंग
- मायक्रो एटीएम

**महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची कार्यालये :**

तपशील	ग्रामीण- २०२२ - २३	निम नागरी- २०२२-२३	नागरी-२०२२- २३	एकूण-२०२२- २३
बँक कार्यालये	३,१९९	३,१४२	६,८७९	१३२२०

बँक	कार्यालये
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	७५६४
विदेशी बँका	११९
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७४२
खाजगी बँका	४०७०
लघु	६७१
एकूण	१३२२०

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२ -२३ , अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

बँकिंग संस्थांमध्ये अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे मोठ्या प्रमाणावर योगदान असून त्यांच्या कामाच्या स्वरूपावरून त्यांचे वर्गीकरण सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (स्टेट बँक ऑफ इंडिया व इतर राष्ट्रीयकृत बँका), प्रादेशिक ग्रामीण बँका, खाजगी बँका, विदेशी बँका, इत्यादी असे करण्यात आले आहे. राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२२ रोजी एकूण १३,२२० अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची कार्यालये कार्यरत असून त्यापैकी २४ टक्के ग्रामीण भागात आणि २४ टक्के निम-नागरी भागातील आहेत. दि. ३० सप्टेंबर, २०२२ रोजी राज्यात प्रति लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या १०.६६ होती तर आखिल भारत स्तरावर ती ११.०८ होती.

तसेच ३० सप्टेंबर, २०२२ रोजी प्रति लाख लोकसंख्येमागे एटीएम संख्या २३.२३ होती तर अखिल भारत स्तरावर ती १८.४४ होती. राज्यातील एकूण २९, २६९ एटीएमपैकी ६३.९ टक्के नागरी भागातील आहेत.

#### निष्कर्ष :

रोकडविरहित व्यवहारा आता स्थिर गतीने का होईना वाढत आहेत, असे दिसून येत आहे. नोटबंदी नंतर अधिकाधिक लोक हे कॅशलेस पेमेंट पद्धती व्यवहारात वापरत आहेत. संशोधन पेपर मधून आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र हे एक प्रगत राज्य म्हणून गणले जाते तरीही असे असताना देखील महाराष्ट्र प्रदेशात पायाभूत सोयी सुविधा, बँक विषयक सुविधांचा अभाव दिसून येतो. भारताला त्याच बरोबर महाराष्ट्राला सुद्धा रोकडविरहित अर्थव्यवस्था होण्यासाठी अजून बराच पल्ला गाठायचा आहे. महाराष्ट्रातील बहुसंख्य लोकसंख्या निरक्षर, दारिद्र्य असल्याचे दिसून येते. तसेच ती ग्रामीण भागात वास्तव करीत असल्याचे दिसते, रोकडविरहित पद्धती वापरताना लोकांमध्ये अजूनही विश्वास अभाव आहे. पायाभूत सुविधांच्या क्षेत्रात खूप विकास करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील बँकिंग क्षेत्राचा विकास म्हणावा तसा दिसून येत नाही. महाराष्ट्रात ग्रामीण/शहरी बँकिंग क्षेत्रात असमतोल दिसून येतो. थोडक्यात आम्हाने मोठ्या प्रमानावर आहेत परंतु दीर्घकाळात रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेला संधी दिसून येते.

#### संदर्भ :

1. प्रा डॉ. ए. टी. तवार, प्रा. ए. डी मडावी, “रोकडविरहित व्यवहार आणि मराठवाड्यातील बँकिंग व्यवस्था एक अभ्यास”, अर्थवेद.
2. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२ -२३, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.
3. आकाशनाथ दत्तात्रय, डॉ. एन.मुळे, (२०१९), “निश्चिन्नीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्था”
4. डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर (2019) : “कॅशलेस व्यवहार व ग्रामीण अर्थव्यवस्था”
5. योजना मासिक,(2017), रोकड विरहीत अर्थव्यवस्था.
6. <http://cashlessindia.gov.in>
7. [vikaspedia.in](http://vikaspedia.in)

## लातूर जिल्ह्याच्या कृषी मालाच्या बाजार पेठेचा अभ्यास.

श्रीकांत नंदकुमार स्वामी  
संशोधक विद्यार्थी

डॉ . पुरुषोत्तम गाठे  
मार्गदर्शक  
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर  
महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड

### प्रस्तावना

लातूर जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वपूर्ण कृषी उत्पादक जिल्हा आहे, जो आपल्या कृषी बाजारपेठांसाठी प्रसिद्ध आहे. लातूरच्या भूमीवर विविध प्रकारचे कृषी उत्पादन घेतले जाते, ज्यात तांदूळ, ऊस, सोयाबीन, ज्वारी, मूग, हरीतकी, आणि विविध फळे व भाजीपाला यांचा समावेश आहे. या कृषी उत्पादनांचे मार्केटिंग आणि विक्री व्यवस्थापन प्रगल्भ असून, शेतकऱ्यांसाठी त्याचा अर्थव्यवस्थेत मोठा भाग आहे. कृषी मालाच्या बाजारपेठा स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी महत्त्वाच्या असतात, कारण या बाजारपेठांमध्ये ते आपल्या उत्पादनांना उचित दरावर विकू शकतात. कृषी बाजारपेठांची कार्यप्रणाली समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण त्याचे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर थेट परिणाम होतो. या बाजारपेठांचा व्यवस्थापन, उत्पादनांच्या किमती, पुरवठा-मागणीची स्थिती, आणि शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या सेवा यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. लातूर जिल्ह्यातील कृषी बाजारपेठेच्या कार्यप्रणालीचे आणि त्यातील आव्हानांचा अभ्यास करून, या क्षेत्रात सुधारणा सुचवणारे उपाय शोधणे, शेतकऱ्यांना अधिक लाभ मिळवून देण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश लातूर जिल्ह्यातील कृषी बाजारपेठांच्या कार्यप्रणालीचा अभ्यास करणे आणि त्या संदर्भात शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त फायदा होईल अशा उपायांची शिफारस करणे आहे. यासाठी सर्वेक्षण आणि डेटा संकलनाच्या माध्यमातून विविध बाजारपेठा आणि त्यांचे क्रियाकलाप विश्लेषित केले जातील, ज्यामुळे कृषी बाजारपेठेचे सखोल समज तयार होईल.

### अन्न व कच्चा माल :

मनुष्य प्राण्याच्या जीवनात अन्नाचे महत्त्व स्पष्टच आहे. प्रत्येकाला योग्य प्रतीचे जीवन जगण्यासाठी कमीत कमी 3000 कॅलरीजचा दररोजचा पुरवठा होईल एवढे अन्न आवश्यक असते. जीवनावश्यक सत्त्वे आपणाला शेतीपासूनच मिळतात. वस्त्र व निवारा यांचेही मूळ शेतीतच आहे. त्याशिवाय बऱ्याच उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चा माल हा शेतीमार्फतच पुरविला जातो. या कच्चा मालाचा

पुरवठावेळच्या वेळी व योग्य प्रमाणात झाल्याशिवाय शहरातील कारखाने चालणे शक्य नाही.

शेती हा राष्ट्रीय भरभराटीचा पाया :

शेतीची भरभराट हा सर्वसाधारण सर्व अर्थव्यवस्थेच्या भरभराटीचा पाया मानला जातो. विशेषतः भारतासारख्या अविकसित देशात शेतीतील चढउतारांप्रमाणे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीत चढउतार होतात. जेव्हा शेतीचे उत्पादन वाढते तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढही खूंटते असा अनुभव अविकसित देशांना येतो. शेतीचे उत्पादन झाले तरच शेतकरीवर्गाच्या हातात चार पैसे खेळतात. त्यामुळे औद्योगिक वस्तूंची मागणी वाढते व औद्योगिक उत्पादनाच्या वाढीचा मार्ग मोकळा होतो.

शेती व भारतीय उद्योगधंदे

भारतातील बहुतेक महत्वाचे उद्योगधंदे हे शेतीवर आधारीत आहेत. ताग, साखर, कापड हे धंदे कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. चहा हा भारताचा आणखी एक मोठा धंदा तोही शेतीवरच आधारलेला आहे. ग्रामीण भागातील लघू व कुटीर धंदे हेही शेतीवरच मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असलेल्यांपैकी आहेत. तेलाचे धाणे, तांदुळ सडणाऱ्या गिरण्या, पिठाच्या गिरण्या, हातमाग्या धंद्यांना शेतीपासून कच्चा माल पुरेशा प्रमाणात मिळाला तरच त्यांची भरभराट शक्य आहे. अशा रीतीने भारतात उद्योगधंद्यांची वाढ मोठ्या प्रमाणात एककल्ली झालेली असल्याने शेतीचा परिणाम ताबडतोब या उद्योगधंद्यांवर तीव्रपणे होतो. लोखंड, पोलादासारखे शेतीशी संबंध नसलेले धंदे यांची वाढ गेल्या काही वर्षात झाली आहे. पण अद्याप ती उल्लेखनीय नाही. यामुळे शेती उत्पादनाचा त्वरीत परिणाम आपणास औद्योगिक उत्पादनावर होताना आढळतो.

शेती व भारताचा परकीय व्यापार

भारताची निर्यात अद्यापही मोठ्या प्रमाणात परंपरागत वस्तूंवर अवलंबून आहे. तेलबिया, तंबाखू, कापूस, ताग, साखर, लोकर, चहा, कॉफी या वस्तूंच्या निर्यातीपासून एकूण निर्यातीपासून मिळणाऱ्या परकीय चलनांपैकी सुमारे एक तृतीयांश परकीय चलन मिळते. या सर्व वस्तू शेतीवर आधारीत आहेत. गेल्या काही वर्षात भारताने निर्यातीत विविधता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीसुद्धा शेतीच्या वस्तूंचा एकूण निर्यातीत वाटा अद्यापिही फार मोठा आहे.

## संशोधनाची उद्दिष्टे

1. लातूर जिल्हयातील कृषी विपणनाची आवक प्रवृत्ती अभ्यासणे
2. लातूर जिल्हयातील शेतमालाच्या किंमतीची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
3. लातूर जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे अध्ययन करणे.

## संशोधनाच्या मर्यादा

1. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी एक वर्षाचा म्हणजे 2022 - 23 या वर्षाची निवड केली आहे.
2. संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र लातूर जिल्हयापुरते मर्यादित आहे.
3. प्रस्तुत संशोधन हे कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यापूरते मर्यादित आहे.

## शोधनिबंधाच्या माहितीचे स्रोत :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्रोतांवर आधारीत असून, दुय्यम स्रोतांमध्ये सार्वजनिक साधने व इतर साधनांचा वापर केला. सार्वजनिक साधनांमध्ये संशोधनकर्त्याने संशोधनाविषयी माहिती मिळविताना सार्वजनिक साधनात सार्वजनिक मोफत वाचनालये, संदर्भ ग्रंथ, शासकीयसमालोचन, प्रकाशिके, वर्तमानपत्रे, कार्यालयीन माहिती तर इतर साधनांमध्ये रेडिओ, टी.व्ही. व पत्रिका यांचा देखील वापर केला आहे.

## लातूर जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील गव्हाची आवक :

लातूर जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये 2022-23 मध्ये गव्हाची आवक सुमारे 2,189 क्विंटल प्रति दिवशी नोंदवली गेली होती. गव्हाचे बाजार दर सरासरी ₹2,400 ते ₹3,000 प्रति क्विंटल होते. ही आकडेवारी हंगामानुसार बदलत राहते, आणि संपूर्ण वर्षासाठी एकत्रित माहिती समितीच्या अहवालांमध्ये नमूद केलेली आहे.

## लातूर जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील ज्वारीची आवक :

लातूर जिल्हयात इतर तृणधान्याच्या उत्पादनाबरोबरच ज्वारीतचे उत्पन्न घेतले जाते. सामान्यपणे बागायती जमिनीत रब्बी हंगामात ज्वारी घेती जाते. 2022-23 च्या



हंगामात ज्वारीला ₹2,500 ते ₹3,000 प्रति क्विंटल दर मिळाला, जो उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत समाधानकारक नव्हता.

स्थानिक बाजारपेठ आणि मागणीचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांना अपेक्षित लाभ झाला नाही.

लातूर जिल्ह्यातील भूईमुगाची आवक :

लातूर जिल्ह्यात इतर तेलबियांच्या उत्पादनांबरोबरच भूईमुगाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यपणे बागायती जमिनीत रब्बी हंगामात भूईमूग घेतला जातो. कृषी उत्पन्न बाजार समितीत भूईमुगाची आवकही मोठ्या प्रमाणात असते. 2022-23या वर्षाच्या काळातील भूईमुगाची आवक अभ्यासली.

लातूर जिल्ह्यातील सूर्यफुलाची आवक :

लातूर जिल्ह्यात इतर तेलबियांच्या उत्पादनांबरोबरच सूर्यफुलाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यपणे खरीप व रब्बी हंगामात सूर्यफुलाचे पीक घेतले जाते. सन 2022-23 या काळातील सूर्यफुलाची आवक झालेली दिसून येत नाही.

लातूर जिल्ह्यातील उडदाची आवक :

लातूर जिल्ह्यात इतर तृणधान्याच्या उत्पादनांबरोबरच उडदाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यपणे बागायती जमिनीत रब्बी हंगामात उडीद घेतला जातो. कृषी उत्पन्न बाजार समितीत उडदाची आवकही मोठ्या प्रमाणात असते. इ.स. 2022-23 याकाळात नांदेड जिल्ह्यातील उडदाची आवक 738008 क्विंटल आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील हरभऱ्याची आवक

लातूर जिल्ह्यात इतर कडधान्याच्या उत्पादनांबरोबरच हरभऱ्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यपणे बागायती जमिनीत रब्बी हंगामात हरभरा घेतला जातो. कृषी उत्पन्न बाजार समितीत हरभऱ्याची आवकही मोठ्या प्रमाणावर असते. इ.स.202-23 या वर्षात हरभरा आवक 7814 क्विंटल इतकी झाली.

लातूर जिल्ह्यातील तुरीची आवक :

लातूर जिल्ह्यात इतर कडधान्याच्या उत्पादनांबरोबरच तुरीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यपणे बागायती जमिनीत रब्बी हंगामात तूर घेतली

जाते. कृषीची आवक कृषी उत्पन्न बाजार समितीत मोठ्या प्रमाणावर असते. इ.स. 2022-23हंगामात 4259 क्विंटल इतके झाले.

लातूर जिल्हयातील सोयाबीनची आवक :

लातूर जिल्हयात इतर तेलबियांच्या उत्पादनाबरोबरच सोयाबीनचे देखील उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यपणे खरीप हंगामात सोयाबीनचे उत्पादन घेतले जाते. कृषी उत्पन्न बाजार समितीत सोयाबीनची आवकही मोठ्या प्रमाणात असते. लातूर जिल्हयात 2022-23 या वर्षात सोयाबीनची आवक 26127 क्विंटल इतकी आहे.

लातूर जिल्हयातील मुगाची आवक :

लातूर जिल्हयात इतर कडधान्याच्या उत्पादनाबरोबरच मुगाचेही उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. सामान्यतः खरीप हंगामात मुगाचे उत्पादन घेतल्या जाते. कृषी उत्पन्न बाजार समितीत मुगाची आवकही मोठ्या प्रमाणात असते. लातूर जिल्हयात 2022-23या वर्षात मुगाची आवक 1023 क्विंटल इतकी झाली होती.

लातूर जिल्हयातील कृषी मालाची किंमत :

कृषी उत्पन्नाच्या विपणनात कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे कार्य महत्वाचे आहे. कृषी उत्पन्नाच्या विपणनाशी निगडित असलेली, शेतकऱ्यांच्या हिताची असलेली आणि सामाजिक न्यायाची सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे कृषी उत्पन्नाचा बाजारभाव होय. सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, कृषी उत्पन्न जेव्हा तयार होते आणि बाजारात येते त्यावेळी बाजारातील मालाचा पुरवठा वाढतो. वाढलेला पुरवठा हा बाजार किंमत कमी करतो. परिणामी शेतकऱ्यांना कमी किंमतीला माल विकवा लागतो. शेतकऱ्यांना निकड असल्यामुळे माल साठवून वाट पाहणे त्यांना शक्य होत नाही. परिणामी कमी किंमतीला मालविकणे अपरिहार्य होते. शेतमालाचा बाजारभव जसा मागणी आणि पुरवठ्याच्या तत्वावर आधारलेला असतो तसाच तो मालाच्या प्रतीवरही आधारलेला असतो. मालाची प्रत ठरविणे, शेतकऱ्यांच्या हाती नसून ते कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या अथवा व्यापाऱ्यांच्या हाती असते. ही प्रत ठरविताना अयोग्य निर्णय होण्याची शक्यता असून असे निर्णय शेतकऱ्यांच्या फायद्यापेक्षा व्यापाऱ्यांच्या फायद्याचे ठरणे शक्य असते. कृषी उत्पन्न बाजार समितीला माल विकत असताना

शेतकऱ्याला वाहतकीचा खर्च आणि अन्य प्रासंगिक खर्चही करावे लागतात. या सर्व बाबी लक्षात घेता शेतमालाला योग्य ती किंमत मिळणे महत्वाचे ठरते. या दृष्टीने लातूर जिल्हयातील नमुना म्हणून निवडलेल्या कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांकडून नमुना म्हणून विविध प्रकारच्या शेतमालाला अध्ययनाच्या कालावधीत जो बाजारभाव देण्यात आला त्याचे अध्ययन दुय्यम स्रोतांच्या आधारे प्रस्तुत शोध निबंधात केले आहे.

लातूर जिल्हयातील कृषी उत्पन्नशी निगडित समस्या :

लातूर जिल्हयातील कृषी बाजारपेठांचा अभ्यास करित असताना विविध दृष्टिकोनातून कार्याचे मूल्यांकन केल्यानंतर योजनांशी निगडित समस्यांचा शेतकरी आणि कृषी उत्पन्न बाजार समिती या दोहोंच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास होणे महत्वाचे ठरते. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या संदर्भात आर्थिक, विपणन, व्यवस्थापन अशा विविध अंगाशी निगडित असलेल्यास समस्या उत्पन्न होतात. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या समस्यांचा अभ्यास पाहिल्यास शेतकरी व कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे व्यवस्थापन यास पायाभूत सुविधांपासून ते बाजारभावापर्यंत विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यातच कर्मचारी व्यवस्थापन, व्यापारी व शेतकरी यांचे सहसंबंध, अशा सर्व बाबींचाही विचार करावा लागतो. कृषी उत्पन्न बाजार समिती योजना सुरू झाल्यापासून ते आजतागायत अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

निष्कर्ष

1. लातूर कृषी बाजारपेठेत सर्व मालांच्या उत्पादनाची आवक बऱ्या प्रमाणात आहे.
2. लातूर कृषी बाजारपेठेत सर्व मालाकांच्या किंमती ही कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या योजनेनुसार ठरवल्या जाते.
3. लातूर कृषी उत्पन्न बाजार समितीत कर्मचारी व्यवस्थापन, व्यापारी व शेतकऱ्यांचे सहसंबंध याबाबत अनेक समस्या आहेत.

संदर्भ :

1. मेमोरीया सी.बी. अॅग्रीकल्चरल प्रॉब्लेम्स ऑफ इंडिया, किताब महल, आग्रा
2. अॅग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, कल्याणी पब्लिशर्स
3. महाराष्ट्र शासन (1961), कृषी उत्पन्न विपणन कायदा 1961, प्रकाशन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
4. आपला लातूर जिल्हा (2022), जिल्हा माहिती कार्यालय, लातूर
5. वार्षिक प्रशासन अहवाल, जिल्हा परिषद कार्यालय, लातूर 2022-23

# बुद्ध की प्रथम और अंतिम वाणी : वैश्विक समाज के लिए एक

## अमूल्य धरोहर

शोधार्थी

शशांक कुमार शर्मा

बौद्ध अध्ययन विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली -110007

लगभग 2600 वर्ष पूर्व भारतीय उपमहाद्वीप में सिद्धार्थ गौतम का जन्मजंबुद्वीप में हुआ, जिन्होंने कड़ी तपस्या और ध्यान से 'बुद्धत्व' को प्राप्त किया। उन्होंने विपश्यना ध्यान विधि को पुनः स्थापित कर 'धम्म मार्ग' का आविष्कार किया, जो सभी प्राणियों को दुखों से मुक्ति दिलाने में सहायक है। बुद्ध ने लगातार 45 वर्षों तक मानवता के कल्याण के लिए धम्म उपदेश दिये। उनका संदेश था कि "बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय" यानी बहुतों के हित और सुख के लिए कार्य करना। बुद्ध की शिक्षा शील, समाधि, और प्रज्ञा पर आधारित हैं, जिनका पालन करके व्यक्ति जन्म-जन्मांतर के दुखों से मुक्त हो सकता है और निर्वाण को प्राप्त कर सकता है। बुद्ध के प्रथम वचन में तृष्णा के कारण लोक में अनेक बार जन्म लिए हैं। और उनके अंतिम वचन, "सभी संस्कार नाशवान हैं, अतः अप्रमाद से अपने लक्ष्य का सम्पादन करो" उनकी यह अंतिम वाणी संपूर्ण मानवता के लिए एक महान धरोहर है। उनके उपदेश आज भी जीवन को सुख-शांति और समृद्धि की ओर ले जाने वाला मार्गदर्शक हैं।

### मुख्य शब्द:

सिद्धार्थ गौतम, बुद्धत्व, विपश्यना ध्यान, धम्म मार्ग, दुखों से मुक्ति, 45 वर्षों, शील, समाधि, प्रज्ञा, निर्वाण, महान धरोहर।

### विषय परिचय:

आज से लगभग 2600 वर्ष पूर्व भारतीय उपमहाद्वीप में एक महान ऐतिहासिक परिवर्तनकारी घटना घटी। इस समय यानी छठी शताब्दी ईसा पूर्व संपूर्ण मानवता के कल्याण के लिए एक महान परोपकारी महापुरुष सिद्धार्थ गौतम का जन्म हुआ, जिन्होंने अपने अथक कठिन परिश्रम से 'सम्यक्सम्बोधि' को प्राप्त किया और 'सम्यक्सम्बुद्ध' के रूप में जाने गए। उन्होंने प्राचीन ज्ञान परंपरा विपश्यना ध्यान विधि को पुनः अनुसंधान कर पुनर्स्थापित कर 'धम्म के मार्ग' की खोज की, जिससे सभी प्राणियों के दुखों का समाधान हो सके।

सिद्धार्थ गौतम बुद्ध ने अपने महान कारुणिक भाव से और "चरथभिक्खवेचारिकं, बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, लोकनुकम्पाय" अर्थात् "बहुत जनों हित के लिए, बहुत जनों के सुख के लिए, और लोक के प्रति दया करने के लिए" से अभिप्रेरित होकर निरंतर पैंतालीस वर्षों तक लाखों-करोड़ों प्राणियों के दुख मुक्ति के लिए धम्म उपदेश किया। आज भी यह धम्म का मार्ग संपूर्ण मानवता को सुख-शांति प्रदान कर रहा है। यद्यपि बुद्ध की शिक्षाएं अभी प्रभावी और फलदायी होगी, जब हम उन्हें अपने जीवन में व्यावहारिक रूप से अपनाएंगे। इस तरह, धम्म को धारण करके साधक भविष्य में अपने जीवन को सुखमय बना सकते हैं। इसलिए कहा गया है:

**धारण करें तो धर्म हैं, वरना कोरी बात ।**

**सूरज उगें तो रोशनी, वरना अंधेरी रात ।।**

अर्थात् धर्म तभी फलदायी होता है जब उसे प्रयोग में लाया जाए, नहीं तो कोरी बात ही है।

जब सिद्धार्थ गौतम को 35 वर्ष की आयु में "बुद्धत्व" की प्राप्ति हुई थी, तब धरती धन्य हो उठी। समस्त पृथ्वी हर्ष और उल्लास से झंकृत हो गई, और पूरा ब्रह्मांड पुलकित हो उठा। आसमान में गड़गड़ाहट हुई, मानो देवताओं ने दुंदुभि बजाई हो। प्रसन्न वृक्षों के फूल बोधिसत्व के सम्मान में धरती को अलंकृत करने लगे। सम्पूर्ण प्रकृति दिव्य पुष्पों की सुगंध से महकने लगी। सिद्धार्थ ने अपनी माँ महामाया के गर्भ में प्रवेश करते समय से अब तक, दस महीनों तक स्मृति में रहते हुए, धरती पर अपने कदम रखे और अपने साथ लाए अनंत धर्म बल से दस सहस्रचक्रवालों को देखकर उद्घोषणा की कि:

1. "अग्गोहमस्मी लोकस्स" अर्थात् "मैं लोक में अग्र हूँ ।"
2. "जेट्ठोहमस्मी लोकस्स" अर्थात् "मैं लोक में ज्येष्ठ हूँ ।"
3. "सेट्ठोहमस्मी लोकस्स" अर्थात् "मैं लोक में श्रेष्ठ हूँ ।"

ये वचन सत्य थे, क्योंकि उस समय उनके समान कोई अन्य व्यक्ति इन दस पारमिताओं को पूरा करने में सक्षम नहीं था। वह सभी प्राणियों में अग्र, ज्येष्ठ और श्रेष्ठ थे। उन्होंने यह भी कहा कि :

4. "अयमन्तिमा जाति" अर्थात् "यह मेरा अंतिम जन्म है।"
5. "नत्थिदानि पुनब्भवोति" अर्थात् "अब पुनर्जन्म नहीं होगा।"

इस प्रकार, सिद्धार्थ गौतम ने तृष्णा के अंधकार के सारे बंधनों को तोड़कर सर्वोच्च परम शांति का पद निर्वाण को प्राप्त किया और कहा कि यह उनका अंतिम जन्म है, अब वह पुनर्जन्म नहीं लेंगे। वह सांसारिक विकारों से मुक्त हो चुके थे और शांति को प्राप्त कर चुके थे। इस तरह अपने अथक प्रयासों द्वारा वे 'सम्यक्संबुद्ध' को प्राप्त हुए तथा प्रथम वाणी के रूप में हर्षोल्लास के साथ यह उदान कहते हैं (पठमावाचा) :

**अनेकजातिसंसारं, सन्धाविस्सं अनिब्बिसं।  
गहकारं गवेसन्तो, दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥  
गहकारक दिट्ठोसि, पुन गेहं न काहसि।  
सब्बा ते फासुका भग्गा, गहकूटं विसङ्खतं।  
विसङ्खारगतंचित्तं, तण्हानं खयमज्झगा ॥**

अर्थात् मैं बिना रुके इस संसार में अनगिनत बार जन्म लिया और इसी (काया रूपी) घर को बनाने वाले को खोजता रहा। हर जन्म में मैं दुःख के चक्र में फंसा रहा। परंतु अंततः मैंने उस गृहकारक (घर बनाने वाले) को खोज लिया, जो मुझे जन्मों के चक्र में बांधता रहा। अब तू (गृहकारक) फिर से घर नहीं बना सकेगा। तेरी सभी कड़ियां टूट गई हैं और गृह का शिखर गिर गया है। अब मेरा चित्त संस्कार रहित हो गया है, और मेरी सभी तृष्णाओं का अंत हो गया है।

अर्थात्संसार के अनगिनत जन्मों और दुखों से गुजरते हुए, भगवान बुद्ध ने आखिरकार जीवन के चक्र से मुक्ति का मार्ग पाया। भगवान बुद्ध ने इस स्थिति को स्पष्ट करते हुए कहा:

**"खीनं पुराणं नव नत्थि सम्भवं,"**

अर्थात् पुराने सभी संस्कार नष्ट हो गए हैं और नए संस्कारों का जन्म अब संभव नहीं है।

यह वह अवस्था है जिसमें जन्म और पुनर्जन्म का चक्र समाप्त हो जाता है, और व्यक्ति पूरी तरह से निर्वाण की शांति प्राप्त कर लेता है।

वस्तुतः भगवान बुद्ध की शिक्षाओं का मूल आधार तीन तत्वों पर आधारित है: शील (नैतिकता), समाधि (ध्यान), और प्रज्ञा (ज्ञान)। इन तीनों के माध्यम से साधक जन्म-जन्मांतरों के दुखों से मुक्त हो सकता है। शील का पालन करने से मन समाधिष्ठ हो जाता है, समाधि से प्रज्ञा जागृत होती है, और प्रज्ञा यानी विपश्यना यानी प्रत्यक्ष अनुभव करता है। यह प्रज्ञा विपश्यना कहलाती है, जो प्रत्यक्ष ज्ञान पर आधारित होती है। इसके अभ्यास से व्यक्ति अपने सभी दुखों का अंत कर सकता है और निर्वाण को प्राप्त कर सकता है। यही सर्वोच्च शांति और सुख का मार्ग है, जिसे अरिहंत पद की प्राप्ति भी कहा जाता है। भगवान बुद्ध ने कहा है :

**"आरोग्य परमा लाभा, सन्तुष्टि परमं धनं,  
विस्सास परमा ज्ञाति, निब्बानं परमं सुखं ।"**

अर्थात् आरोग्य रहना सबसे बड़ा लाभ है, संतुष्टि सबसे बड़ा धन है, विश्वास सबसे बड़ा संबंध है, बंधु हैं। और निर्वाण सबसे बड़ा सुख है।

भगवान बुद्ध ने 45 वर्षों तक निरंतर धम्म का उपदेश दिया और लोगों को जीवन के वास्तविक मार्ग की ओर प्रेरित किया। उनके उपदेश केवल सांसारिक जीवन में ही नहीं, बल्कि पारलौकिक जीवन में भी दुखों से मुक्ति का मार्ग दिखाते हैं। भगवान बुद्ध ने 80 वर्ष की पकी हुई अवस्था में, अपना शरीर का त्याग किया जिसे पालि साहित्य में महापरिनिर्वाण कहते हैं।

बुद्ध की अंतिम वाणी, जो उनकी असीम करुणा का प्रतीक थी, सम्पूर्ण मानवता के लिए एक महान विरासत बन गई। उनकी अंतिम वाणी थी: (पश्चिम वाचा)

**"हंद दानी भिक्खवे, आमन्तयामी वो ।**

**वय धम्मा संखारा, अप्पमादेन सम्पादेथ ।"**

अर्थात् "हे भिक्षुओं, मैं तुम्हें आमंत्रित करता हूँ। सभी प्रकार के संस्कार नाशवान हैं। इसलिए, अप्रमाद होकर अर्थात् पूरी सतर्कता और अथक परिश्रम से अपने लक्ष्य का सम्पादन करो।"

भगवान बुद्ध की ये अंतिम वाणी समस्त वैश्विक समुदाय के लिए एक अमूल्य धरोहर है। उन्होंने हमें यह सिखाया कि संसार की सभी वस्तुएं और घटनाएँ अस्थायी हैं, और हमें अपने जीवन को इस सत्य के अनुरूप जीना चाहिए। जीवन में निरंतर परिश्रम और सावधानीपूर्वक आचरण से ही हम दुखों से मुक्ति पा सकते हैं।

अतएव, बुद्ध का यह धम्म उपदेश जिसमें प्रथम और अंतिम वाणी हैं जो सम्पूर्ण मानवता के लिए एक मार्गदर्शक भी है। यह केवल भौतिक जीवन के सुखों की प्राप्ति के लिए नहीं, बल्कि पारलौकिक जीवन में भी दुखों से मुक्ति दिलाने वाला मार्ग है। उनकी प्रथम और अंतिम वाणी जोकि शील, समाधि और प्रज्ञा पर आधारित है, जो तृष्णा विहीन और अपने लक्ष्य के प्रति समर्पित करती हैं। ये आज भी हमें प्रेरित करती हैं कि हम इसे अपने जीवन में अपनाकर सुख-शांति और समृद्धि की ओर बढ़ सकते हैं। उनके उपदेश एक सार्वभौमिक धरोहर हैं, जो सदियों तक मानवता का मार्गदर्शन करते रहेंगे। यह न केवल व्यक्तिगत मुक्ति का साधन है, बल्कि समस्त जगत के लिए शांति और सह-अस्तित्व का मार्ग भी है। जो बुद्ध का यह संदेश समय और स्थान से परे मानवता के कल्याण के लिए स्थायी है। बुद्ध का विश्वशांति संदेश न केवल उनके

समय के लिए, बल्कि आज की दुनिया के लिए भी अत्यंत महत्वपूर्ण है। जब दुनिया विभाजन, संघर्ष और हिंसा से जूझ रही है। अंतःपालि साहित्य में बुद्ध की प्रथम और अंतिम वाणी वैश्विक समाज के लिए एक अमूल्य धरोहर है।

### संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. दीघनिकाय, राहुल साकृत्यायन व भिक्षु जगदीश काश्यप, लखनऊ, बुद्ध विहार, भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद्, 1979
2. महावग्गपालि, स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी, बौद्ध भारती, 1998
3. विनयपिटक, राहुल साकृत्यायन, ताईवान दी कारपोरेटेड बॉडी ऑफ दी बुद्धाऐजुकेशनफाउण्डेशन, ताइपे, 1934
4. अंगुत्तरनिकायपालि, स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी, बौद्ध भारती, 2002
5. धम्मपद-अट्टकथा, डॉ. परमानंद सिंह, अनुवादक, स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी, बौद्ध आकार ग्रंथ माला, 2000
6. बुद्धघोष, भदन्ताचार्य । (2000). *विसुद्धिमग्गः शुद्धि का मार्ग* / बीपीएस परियट्टी संस्करण ।
7. कौसल्यायन, भदन्त आनन्द (सम्पादक), पालि हिन्दी कोश, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1999
8. विनयपिटक, महावग्ग, 32, मारकथा
9. दीघनिकाय 2.1.31
10. धम्मपद -153,154
11. सुत्तनिपात, रतनसुत्त, 238
12. धम्मपद, सुखवग्गो, 204
13. विपश्यना पत्रिका संग्रह, विपश्यना, विशोधन विन्यास, ईगतपुरी,
14. बुद्ध जीवन परिचय, विपश्यना, विशोधन विन्यास, ईगतपुरी
15. अंगुत्तर निकाय , 1.134
16. दीघनिकाय (2.3.241-272), महापरिनिब्बानसुत्त